

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Hadis Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

HİŞÂM ED-DESTÜVÂÎ VE BASRA HADİSÇİLİĞİ İÇERİSİNDEKİ KONUMU

Muhammed Kubilay ÖZSAN

20949007

Danışman

Prof. Dr. Ahmet KELEŞ

Diyarbakır 2022

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**HİŞÂM ED-DESTÜVÂÎ VE BASRA HADİSÇİLİĞİ
İÇERİSİNDEKİ KONUMU**

Muhammed Kubilay ÖZSAN
20949007

Danışman
Prof. Dr. Ahmet KELEŞ

Diyarbakır 2022

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Hişâm Ed-Destüvâi ve Basra Hadisçiliği İçerisindeki Konumu” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

...../...../2022

Muhammed Kubilay ÖZSAN

ÖN SÖZ

Hicrî ilk üç asır, Hadis Tarihi için aydınlatılması gereken en önemli zamandır. Mezkûr tarihin doğru anlaşılıp yazılabilmesi için olabildiğince küçük tarih aralıklarıyla ele alınması gerekir. Buradaki bilgilerin ve yapılan tespitlerin daha sağlıklı olabilmesi için ilgili tarih içerisinde yaşamış olan râvîlerin biyografilerinin de müstakil olarak çalışılması zorunludur. Çünkü bölge bazında yapılacak çalışmalar, o bölgedeki râvîlerin her yönünü aktarmaktan uzak olup bazı genellemelere gidecektir. Oysa bir tarihin en doğru yazım şekli, o tarihin en küçük noktaların aydınlatılmasıyla mümkündür. Saydığımız gerekçelerle bu çalışma, Basra’da yaşayan Kaderî bir râvî olan Hişâm ed-Destüvâî’nin müstakil olarak incelenmesini hedeflemiştir.

Araştırma giriş ve sonuç kısımları dışında üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezde izlenilen yöntem, kullanılan kaynaklar ve konunun sınırları anlatılmış, birinci bölüm ise Hişâm’ın kişisel bilgileri ve aile hayatına ayrılmıştır. Tezin ikinci bölümünde, Hişâm’ın hadis ilmindeki yeri incelenmiştir. Burada yakın hoca ve talebeleri tespit edilmiş, kaynaklarda “kaderî” olarak tanıtılmasının kendisinden rivayet alınma hususunu nasıl etkilediği tartışılmıştır. Takip ettiği halkalara ek olarak kendi halkasının varlığı değerlendirilmiştir. Ayrıca hicrî 2./8. asırda aile isnadlarının hadis naklindeki yerine, Hişâm’ın oğluyla olan münasebetleri üzerinden değinilmiştir. Üçüncü bölümde, Basra’daki genel siyasi durum anlatıldıktan sonra kaderî düşüncenin neden ortaya çıktığı üzerinde durularak Hişâm’ın buradaki tavrı belirlenmiştir. Kaderî düşüncenin bir muhalefet hareketi olarak okunmasının imkânı üzerinde durulmuştur. Sonuç bölümünde ise çalışmada ulaşılan tespitlere yer verilmiştir.

Çalışmanın tamamlanmasında birçok kimseden faydalanılmıştır. Tezin her kısmında kendisinden istifade ettiğim, tezi baştan sona okuyarak tenkid ve

tashihlerde bulunan danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Keleş'e müteşekkirim. Tez jürimde yer alan hocam Prof. Dr. Mehmet Bilen ile Doç. Dr. Fuat İstemi'ye çalışmanın daha iyi bir hale gelmesine yönelik eleştiri ve önerilerinden ötürü teşekkür ederim. Tezin her aşamasını okuyarak tenkid ve tashihlerini esirgemeyen, bazı ibarelerin çözümünde yol gösteren ve ilgili kaynakları tespit etmemde yardımcı olan Arş. Gör. Ömer Faruk Maden'e ve hocam Doç. Dr. Muhammed Enes Topgül'e şükranlarımı sunarım. Tezin bir kısmını okuyarak düşüncelerini ileten Arş. Gör. Muhammed İkbâl Aslan ile imlâ kuralları ve üslup açısından okuyan Aişe Nur Özsan'a, ilme olan hürmetinden ötürü beni kitaplarla tanıştıran muhterem babamla her türlü zahmete katlanarak beni büyüten muhterem anneme çok teşekkür ederim. Son olarak tezin tüm zorlu zamanlarında manevi destekçim olarak yanımda bulunduğum, her daim şükür sebebim olan saygıdeğer eşime şükranlarımı sunarım.

Muhammed Kubilay ÖZSAN

Diyarbakır-2022

ÖZET

Hadis tarihinin aydınlatılmasında râvî biyografilerinin işlevsel olacağını düşünen bu çalışmada, “hadis tarihini bir râvî üzerinden okumak” düşüncesiyle Hişâm ed-Destüvâî özelinde Basra’daki hadis aktarım faaliyetlerinin nasıl yapıldığının anlaşılması amaçlanmıştır. Hicrî 75-153 yılları arasında yaşayan Hişâm’ın mesleği, hoca-talebe ilişkileri ve siyasi iktidarla münasebetleri hakkında tespitlere yer verilmiştir. Bu tespitler ele alınırken ilk olarak Hişâm’ın hangi hocasından daha fazla nakilde bulunduğu ve kendisinden hangi talebesinin daha çok rivayet naklettiği tespit edilmiştir. İkinci olarak ricâl kaynaklarındaki bilgilerin, rivayet sayılarından hareketle ortaya çıkan hoca-talebe ilişkisini ne derece destekleyeceği üzerinde durulmuştur. Her iki aşamada da kaynaklar kronolojik olarak ele alınmıştır. Ömrünün büyük kısmını hicrî 2./8. asırda geçiren bir muhaddisin, ilmini bir sonraki nesle sistemli bir ders halkası içerisinde aktardığı ve daha önce talebesi olduğu hocalarının halkalarındaki bazı pratikleri devam ettirdiği tespit edilmiştir. Hişâm’ın kaderî oluşundan hareketle bu düşünceye onu sevk eden etkenler araştırılmıştır. Emevîlerin iktidarlarının meşruiyetini sağlamak adına sundukları cembrî ideolojinin kaderî düşüncenin ortaya çıkışındaki ana sebep olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Hişâm ed-Destüvâî, Basra, Rivayet, Hoca, Talebe, Kaderî, Meslek, Halka, Mülâzemet

ABSTRACT

In this study which thinks that narrator biographies will be functional in illuminating the history of hadith, it was aimed to understand how the hadith transmission activities in Basra were carried out with the idea of "reading the history of hadith through a narrator", in particular Hişâm ed-Destuvâî. There are some determinations about Hişâm who lived between the years 75-153 Hijri, about his profession, teacher-student relations and his connection with the political power. While these determinations were being handled, it was first determined that from which teacher Hişâm transmitted more and which of his students transmitted more narrations from him. Secondly, it was emphasized to what extent the information in rijal sources will support the teacher- student relationship that emerges from the number of narrations. In both stages, the sources were handled chronologically. It was determined that a muhaddith who spent most of his life in the 2nd / 8th hijri centuries, transferred his knowledge to next generations in a systematic course circle and maintained some practices in the circles of his teachers of whom he was a student before. Based on Hişâm's belief in fate, the factors that led him to this thought were investigated. It has been emphasized that coercive ideology that Umayyads presented in order to ensure the legitimacy of their power is the main reason for the emergence of the idea of fate.

Keywords: Hisam ed-Destüvâî, Basra, Narration, Teacher, Student, Kaderî, Job, Council, Discord

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
TABLO LİSTESİ	VII
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
A) ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI	1
B) ARAŞTIRMANIN METODU	3
C) ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	5
BİRİNCİ BÖLÜM	
HAYATI	8
1.1. KİMLİĞİ VE DOĞUMU	8
1.2 MESLEĞİ VE AİLESİ	10
1.3 VEFATI.....	14
İKİNCİ BÖLÜM	
İLMÎ HAYATI	17
2.1. HOCA-TALEBE AĞI.....	17

2.1.1. Hocaları.....	17
2.1.1.1. Mülâzamet Açısından Hocaları	17
2.1.1.2. İlmî Ehliyetleri ve Fikrî Temayülleri Açısından Hocaları.....	22
2.1.1.3. Rivayetlerin Muhtevaları Açısından Hocaları	28
2.1.2. Talebeleri	33
2.1.2.1. Mülâzemet Açısından Talebeleri	33
2.1.2.2. Meslekleri Açısından Talebeleri.....	38
2.1.2.3. Ehl-i Bid‘at Bir Hocadan Rivayet Alma Noktasında Talebeleri	42
2.2. DERS HALKALARINDA HİŞÂM ed-DESTÜVÂÎ	52
2.2.1 Katâde Ders Halkasında Hişâm ed-Destüvâî.....	53
2.2.2. Yahya b. Ebû Kesîr Ders Halkasında Hişâm ed-Destüvâî.....	60
2.2.3. Halka Sahibi Bir Muhaddis: Hişâm ed-Destüvâî.....	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
SİYASÎ VE İ‘TİKADÎ GÖRÜŞLERİ	77
3.1. ANA HATLARIYLA BASRA’DAKİ SİYASÎ DURUM	77
3.2. MEŞRUIYET SORUNU VE BİR MUHALEFET ÖRNEĞİ: KADERÎLİK.....	80
SONUÇ	93
KAYNAKÇA	97

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 1: Rivayet Sayılarına Göre Hocaları	18
Tablo 2: İlmi Ehliyetlerine Göre Hocaları	23
Tablo 3: Rivayet Sayılarına Göre Talebeleri	33
Tablo 4: Talebelerinin Meslekî Dağılımları.....	39
Tablo 5: Katâde b. Diâme Rivayetlerindeki Lafızların Kullanılma Oranı.....	58
Tablo 6: Yahya b. Ebû Kesîr Rivayetlerindeki Lafızların Kullanılma Oranı	64
Tablo 7: Hişâm'dan Yapılan Nakillerde Lafızların Kullanılma Oranı	69

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Dia	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Hız.	: Hazreti
İfav	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İsam	: Türkiye Diyanet Vakfı İslamî Araştırmaları Merkezi
Nşr.	: Neşreden
No.	: Numara
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
Tdv	: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

A) ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Çağdaş bir araştırmacının kendisinden yıllar önce ortaya çıkan bir ilmi öğrenmeye çalışması hayli zor bir süreçtir. Özellikle kendine ait ıstılahları ve bilginin sübûtunu belirlemeye yönelik bir yöntemi olan hadis ilmi söz konusu olduğunda, araştırmacının zikri geçen yöntem ve ıstılahları kavrayabilmesi, o ilmin tarihî sürecini öğrenmesine bağlıdır. Bu sebeple modern dönemde yapılan araştırmaların belli bir kısmı Hadis ilminin tarihi sürecine ayrılmıştır. Çeşitli amaçlarla yapılan bu çalışmaların, Hadis ilminin tarihine ışık tutmakla beraber bazı eksik yönleri bulunmaktadır. Bu eksiklikler, hadis tarihinin farklı kayıtlarla incelenmesiyle tamamlanabilir. Özellikle günümüzde zaman, mekân ve şahıs özelinde yapılan kimi çalışmalar, genel nitelikli hadis tarihi kitaplarında eksik görülen yerlerin tamamlanması, yanlış bilgilerin düzeltilmesi ve yeni bilgilerin sunulması açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmanın temel amacı da “Bir râvî üzerinden hadis tarihi nasıl okunabilir?” sorusunu cevaplamaktır. Farklı bir ifadeyle söylemek gerekirse, herhangi bir râvî biyografisinin, hadis tarihine ne kadar ışık tutabileceğini incelemektir. Temsil gücü yüksek bir râvînin seçilmesi, bu tarz çalışmaların daha kesin sonuçlar verebilmesi açısından önemlidir. Bu sebeple araştırma konusu yapılacak râvîde bazı şartlar aranmıştır. Râvînin, erken dönemlerden itibaren siyasi ve teolojik tartışmaların yapıldığı bir yer olan Basra’da yaşaması, bir bid‘at düşüncesine nispet edilmesi ve belli bir meslek icra etmesi mezkûr şartlardan öne çıkan hususlardır. Biyografik çalışmaların yapısı gereği, zaman ve mekân kaydını beraberinde getiriyor olması da farklı bir etken oluşturarak râvînin seçimine etki etmiştir. Bu sebeple Hişâm ed-Destüvâî’nin araştırma konusu yapılmasına karar verilmiştir. Zaman olarak râvînin yaşadığı hicrî 75-153 yıllarına hasredilen bu çalışma, bölge olarak da Basra’yla sınırlandırılmıştır.

Çalışma giriş ve sonuç dışında üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm’de, çalışmaya konu alınan Hişâm ed-Destüvâî’nin kişisel bilgilerine yer verilip, icra ettiği meslek ve bu sebeple kazandığı nisbeden hareketle bazı yorumlarda bulunulmuştur. “Bir nisbe râvî hakkında neden kullanılır?” ve “Aynı nisbeye ait kaç râvî olabilir ?” ifadeleri bu bölümde cevabı aranan sorulardandır.

İkinci Bölüm’de, Hişâm ed-Destüvâî’nin daha ziyade hadisçi kimliği üzerinde durulmuştur. İlk olarak yakın hocaları ve talebeleri belirlenip, özellikle aynı bölgede yaşamadığı hocalarıyla nerede karşılaştığı üzerine bazı çıkarımlar yapılmıştır. Hocalarının fikrî yapısı üzerinde durularak, 2./8. asırda bir râvînin hocalarıyla benzer tutumlar içinde olma ihtimali değerlendirilmiştir. Ayrıca sadece sika kişilerden hadis alıp almadığı meselesinin değerlendirilebilmesi için ilgili hocalarının ilmî ehliyetleri üzerinde de durulmuştur. Hişâm’ın hocalarından yaptığı rivayetlerin muhtevaları “Bir râvî kendi düşüncesini destekler mahiyette hadis nakleder mi?”, “2./8. asır Basra hadis halkalarında hangi hadisler nakledilmektedir?”, “Taun gibi toplum üzerinde derin yankı uyandıran hâdiselerin hadis naklinde etkisi olur mu?” gibi sorular üzerinden incelenmiştir.

Hadis tarihinde ciddi bir problem olarak görülen ehl-i bid‘at râvîden hadis nakli ise Hişâm’ın talebeleri bağlamında ele alınıp Hişâm üzerinden bir râvînin dâî olmasını ya da olmamasını sağlayan sebepler üzerine durulmuştur. Râvîlerin dâî olmadığı iddiasının ne kadar tutarlı olduğu tartışılmıştır. Talebeleri bağlamında ele alınan iki husus daha bulunmaktadır: 1- Benzer mesleklerin icrasının kişiler arasında hoca-talebe ilişkisinin kurulmasına ne derece imkân sağladığı, 2- İlgili meslek ile talebenin rivayet muhtevalarının ne oranda örtüşeceği.

İkinci Bölüm’ün son kısmı ise Hişâm’ın ders halkalarındaki durumuna ayrılmıştır. Katâde (ö. 117/735) ve Yahya b. Ebû Kesîr’in (ö. 129/747) ders halkasının genel özelliklerinin Hişâm tarafından ne derece sürdürüldüğünün açıklanmasından sonra halka içerisinde Hişâm’ın konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Son olarak Hişâm’ın hadis naklini hangi ortamda yaptığı irdelenerek kendine ait bir hadis halkasının olma ihtimali tartışılmış ve 2./8. asırda kullanılan rivayet sigaları üzerinde durulmuştur.

Üçüncü Bölüm’de ise Basra’daki siyasî duruma kısaca temas edilmiştir. Hişâm’ın, Basra’daki siyasî ortamda iktidara karşı nasıl bir tavır içerisinde olduğu

irdelenip Hişâm üzerinden Kaderîlik düşüncesinin bir muhalefet hareketi olarak kabul edilme imkânı tartışılıp bu düşüncenin neden ve nasıl ortaya çıktığı üzerinde durulmuştur. Sonuç kısmında ise çalışmadan ortaya çıkan sonuçlar kısaca ifade edilmiştir.

B) ARAŞTIRMANIN METODU

Hişâm ed-Destüvâî hakkında kaynaklarda yer alan bilgileri tespit etmek için iki temel yol izlenmiştir. İlk olarak cerh-ta'dîl ve tabakât eserlerinde ilgili maddeler okunarak, râvî hakkındaki bilgiler tespit edilmiştir. Fakat her türlü eseri bu şekilde okumak mümkün olmadığından ve her eser içerisinde Hişâm'a yönelik bilgilerin belli başlı kısımlarda toparlanmamış olmasından dolayı bazı anahtar kelimeler belirlenerek, el-Mektebetü's-Şâmîle üzerinden ilgili bütün eserler taranmıştır. Bu anahtar kelimeler "Hişâm ed-Destüvâî", "Hişâm b. Ebû Abdullah", "Hişâm b. Senber", "Hişâm", "Muâz b. Hişâm", "Destüvâî" ve "Sâhibüd'd-destüvâî" olarak yedi kısımda ifade edilebilir.

Taramada gözetilen bu metot dışında çalışmanın bölümlerinde farklı yöntemler uygulandığı söylenebilir. Birinci Bölüm, Hişâm'ın kişisel bilgilerine ayrılması sebebiyle daha ziyade kaynaklardaki bilgilerin uygun bir şekilde sunulmasını, kimi zaman da bazı verilerin değerlendirilmesini gerektirir. Bu açıdan kaynaklar taranırken olabildiğince erken kaynaklardan geç dönem kaynaklarına doğru gidilip mümkün mertebe bilgilerin ilk kaynaklardan verilmesine gayret edilmiştir. Önemli tarihlerin tespitinde, ilgili tarihin, erken dönem kaynaklarında daha çok zikredilmesine ve oğlu Muâz'ın (ö. 200/815) babası hakkında verdiği bilgilerle ilgili tarihin örtüşmesine dikkat edilmiştir.

İkinci Bölüm'de, Hişâm'ın hocalarıyla arasındaki ilişkiyi tespit etmek için öncelikle hocalarından yaptığı rivayetler sayılmıştır. Burada iki farklı sayım yapılmıştır. İlk sayımda Kütüb-i Sitte'ye ek olarak İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) *el-Musannef*'i ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'inden hareketle Hişâm'ın hocalarından yaptığı nakiller tespit edilmiştir. Fakat bu nakiller olabildiğince mükerrerlerinden ayrılarak, kelime farklılıkları dikkate alınmaksızın aynı muhtevaya işaret ettiği zaman bir hadis olarak kabul edilmiştir. Burada gözetilen esas hedef, mükerrerler olmaksızın Hişâm'ın en çok nakilde bulunduğu hoca ya da hocalarını tespit etmektir.

Bu tarama verileri “mülâzemetlerine göre hocaları” ile “ilmî ehliyetleri ve fikrî temayülleri açısından hocaları” başlıklarında sunulmuştur. İkinci tarama yönteminde sadece Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i kullanılmıştır. Bu taramada rivayetler tekrarlarıyla beraber sayılmıştır. Bu şekilde ilgili halkalarda Hişâm’ın konumunu belirleme ve ilgili hocanın diğer talebeleriyle kıyaslanma imkânı elde edilmiştir. Rivayet sayılarının daha anlamlı hâle gelmesi için ricâl kaynaklarında, hocalarıyla aralarındaki ilişkilerin hangi kavramlarla ya da cümlelerle ifade edildiği belirlenmiştir. Hişâm’ın düşüncelerini bir sonraki nesle aktardığı hocasının kim olduğu ve hocalarından hangisine dair kişisel bir bilgi aktardığı da Hişâm’ın kiminle daha yakın bir hoca talebe ilişkisi kurduğunun tespitinde değerlendirilen kriterlerdendir.¹ Benzer bir yöntem talebeleri için de uygulanmıştır. Fakat burada talebelerinin Hişâm’a dair aktarımları ele alınmış ve aile içi ilişkiler de önemli bir kıstas olarak belirlenmiştir.

İlmî ehliyet ve fikrî temayüllerin tespitinde ise daha ziyade pek çok münekkittin görüşünü bir arada vermesinden ötürü *Tehzîbü’l-Kemâl* gibi geç dönem ricâl kaynaklarında verilen bilgiler ele alınmış, gerektiğinde ilgili bilgiler erken dönem eserlerinden teyit edilerek kullanılmıştır. Râvîlerin meslekleri ise kullandıkları nisbelerden hareketle tespit edilmeye çalışılmış ya da ricâl kaynaklarından hareketle belirlenmiştir.

Hişâm’ın ders halkasının tespitinde iki aşamalı bir yöntem izlenmiştir. Öncelikle Hişâm’dan yapılan nakillerde kullanılan tahdîs ve ihbâr sigalarının tekil ve çoğul olması açısından bir halkanın imkânı üzerinde durulmuş, akabinde bu imkânın rivayetlerle desteklenebilir bir mahiyet arz edip etmediği incelenmiştir. Çıkan sonuçlardan hareketle halkanın mahiyetinin, ne zaman oluşturulduğunun ve genel özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Özellikle halkanın oluşturulma zamanı, Hişâm’ın hocalarının vefat bilgileri, Basra dışından gelen talebelerinin şehre giriş zamanları ve farklı şahısların, kendi öğrencilerine Hişâm’ı tavsiye etmeleri göz önüne alınarak belirlenmiştir. Son bölümde Kaderî düşüncenin muhalefet örneğini Hişâm özelinde irdelerken, Hişâm’ın rivayetlerinin muhtevalarıyla, iktidarla olması

¹ Bu yöneme dair bkz: Muhammed Enes Togül ve Ömer Faruk Maden, “Ehl-i Hadis Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarası Basra Örneği”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, ?, s.37-68.

muhtemel fiilî ilişkisinin ve kaynaklarda bu ilişkiyi ortaya koyacak ifadelerin paralel olarak okunmasından hareket edilmiştir.

Çalışma boyunca konuların işlenmesinde ve sunulmasında tutarlı olmaya özen gösterilmiştir. Fakat hoca-talebe ilişkilerinin incelendiği bölümlerde bazı başlıklar farklılık arz etmektedir. Örneğin Hişâm'ın talebeleri ele alınırken onların mesleklerine dair bir alt başlık belirlenmiş fakat Hişâm'ın hocaları için böyle bir başlıklandırma yapılmamıştır. Bunun temel sebebi Hişâm'ın daha ziyade Basra'da kalıp, ilmi buradaki Katâde ve Yahya b. Ebû Kesîr gibi isnadların kendileri etrafında döndüğü kişilerden almasıdır. Mezkûr iki şahıs, Basra'daki ilmî geleneğin aktarımında sınırlı sayıdaki tâbîûn âlimlerindendir. Hişâm'ın tabakasındaki râvîlerin ilk etapta başvuracakları hocalar arasında zaten bu iki şahsın olması, Hişâm ile mezkûr şahıslar arasında mesleki ilişkilerin olup olmadığına dair bir sorunun vaz edilmesini anlamsız kılacaktır. Fakat Hişâm gibi Basra'nın medâr râvîleri arasında yer alan önemli bir muhaddisin, hocasından fazla talebesinin bulunmasının bir sebebi de mesleki ilişkiler olabilir. Bu sebeple talebelerinin meslekleri ile Hişâm arasında bir benzerliğin olup olmadığı, eğer benzer meslekler icra edilmişse bu faaliyetin hadis rivayetine ne derece yansıdığı bir soru olarak vaz edilebilir. Bu sebeple meslekî açıdan sınıflandırmaların Hişâm'ın talebeleri bağlamında yapılması daha uygun görülmüştür. Bid'at ehli kimseden rivayet etme meselesi de Hişâm'ın kendi hocaları ile ilişkilerinden ziyade tezin esas konusu olan Hişâm üzerinden takip edilebilmesi için onun talebelerinin ele alındığı bölümde irdelenmiştir. Ehl-i bid'attan rivayet etme hususunda Hişâm'ın hocalarıyla ilgili meselelere de mezkûr bölümde yer verilerek toplu bir bakış açısı sunulmaya gayret edilmiştir.

C) ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Hişâm ed-Destüvâî'nin kişisel bilgilerine ayrılan bölümde tam adına, doğum ve ölüm tarihlerine dair bilgilerde özellikle İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *et-Târîh* ve *et-Tabakât*, Fesevî'nin (ö. 277/890) *el-Ma'rife ve't-târîh*'i gibi tarih ve tabakat eserlerinin yanı sıra erken dönem ricâl kaynaklarından Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebîr* ve *et-Târîhu's-sağîr* adlı eserlerinden, İclî'nin (ö. 261/875) *Ma'rifetü's-sikât*'ından ve İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inden yararlanılmıştır. Ayrıca Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u'l-kebîr*'i ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde gerek isnad

içerisinde gerek müelliflerin ilgili hadisten sonra verdikleri bilgiler de ilgili râvînin kimliğini tespitte kullanılan kaynaklar arasındadır. Hem kimlik bilgilerinde hem ailevi hayatı ya da farklı kişisel bilgilerini tespitte Zehebî'nin (ö. 748/1348) başta *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eseri olmak üzere, ricâl alanında kaleme aldığı hemen hemen bütün eserlerine ek olarak, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl* ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbü't-Tehzîb* adlı eserlerinden faydalanılmıştır.

İkinci Bölüm'de, ilmî kişiliğine yer vermek adına, kaderî olduğu bilinen Hişâm'ın, duafâ literatüründen de taranması gerektiği düşünülerek, Ukaylî'nin (ö. 322/934) *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*'i, İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fi'd-duafâi'r-ricâl* ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn* adlı eserleri incelenmiştir. Ayrıca kaderî düşünceye dair bazı bilgiler için Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* ve Malatî'nin (ö. 377/987) *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'* adlı eserinden faydalanılmıştır. Yine hakkındaki cerh-ta'dîl ifadelerine ek olarak halkalardaki konumunu tespit etmek adına önceki paragrafta ismi geçen eserlere ek olarak suâlât literatürü taranmış, özellikle İbn Muhriz'in (ö. ?) Yahya b. Maîn'e (ö. 233/848), Âcurrî'nin (ö. 360/970) Ebû Dâvûd'a (ö. 275/889), İbn Ebû Şeybe'nin Ali b. el-Medîni'ye (ö. 234/848-49) ve yime Ebû Dâvûd'un Ahmed b. Hanbel'e sorularından oluşan eserlere ek olarak İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sikât* ve *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, Bâcî'nin (ö. 474/1081) *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1311) *Şerhu İleli't-Tirmizî* adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Özellikle meselelerin teorik zeminine dair bazı bilgiler verilirken usûl kitaplarına başvurulmuştur. Ehl-i bid'attan hadis rivayeti meselesinde İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *İrşâd*, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-hadîs* adlı kitaplarına başvurulurken çalışmanın özellikle İkinci Bölüm'ünün pek çok yerinde Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye* ve *el-Câmî' li-ahlâki'r-râvî* adlı eserlerine ek olarak Râmezhürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî* eserinden sıkça istifade edilmiştir.

Üçüncü Bölüm'de, akademik eserlere başvurulup, kimi bilgilerin doğruluğunu teyit etmek adına ilgili eserlerin verdiği kaynaklar incelenmiştir. Hişâm ed-Destüvâî'nin Kaderîlik düşüncesini tespit ederken özellikle İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ı, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Meârif*'i, Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038)

Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ'sı, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye* adlı eseri, Zehebî'nin *Siyer'i* ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvî* adlı eserindeki bilgiler değerlendirilmiştir. Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) *Fazlu'l-i'tizâl* adlı eseri ise hem kaderî düşünceye sahip kişilerin bazı görüşlerini görmek hem de bu düşünceye sahip kimseler hakkında derli toplu bilgilerin bir arada verilmesi adına oldukça önemli bir kaynak olarak görülüp incelenmiştir. Ayrıca Emevî siyasi düşüncesini takip etmek adına İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ahbâr*'ı, İbn Abdurabbih'in (ö. 328/940) *el-İkdü'l-ferîd*'i ve Câhız'ın (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn*'i incelenen temel kaynaklardandır.

Özellikle İkinci ve Üçüncü bölümde klasik kaynakların yanında çağdaş araştırmalardan da faydalanılmaya çalışılmıştır. Basra'yı çalışma konusu olarak belirleyen üç ayrı tezden farklı şekillerde yararlanılmıştır. Özellikle Basra'daki siyasi ve sosyal yapının anlaşılması hususunda Mehmet Usluer'in *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum* isimli doktora tezi² dönemi güzelce tasvir etmektedir. *İlk Üç Asır'da Basra'da Hadis İlmi* adıyla Ali Çelik tarafından hazırlanan farklı bir doktora çalışmasında³ ise kaynaklarda yer alan malzemenin bir arada görülmesi açısından faydalanılmıştır. Ömer Faruk Maden'in Basra hadis halkalarını ve bu halkaların takipçilerini incelendiği *Hicrî II. Asır'da Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)* adlı yüksek lisans tezinde⁴ Hişâm'ın da bağlı bulunduğu meselelerin ele alınışı, bu çalışma açısından oldukça önemlidir. Hişâm ile aralarındaki sıkı hoca-talebe ilişkisinden ötürü Katâde b. Diâme ve Yahya b. Ebû Kesîr hakkında yapılan bazı tezler de incelenmiştir. Bunlar içerisinde Ahmet Ferit Erdal'ın *Tâbiûn Bilginlerinden Katâde b. Diâme'nin Hayatı, Fikhî Görüş ve Rivayetleri*⁵ isimdeki tezi, Katâde'nin fikhî görüşlerine ağırlık vermesinden ötürü Hişâm ile aralarındaki ilmî ilişkiyi incelemekten uzaktır. Selçuk Camcı'nın *Yahya b. Ebû Kesîr ve Hadis İlmindeki Yeri* isimli teze ise erişim izninin açık olmamasından ötürü ulaşılamamıştır.

² Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.

³ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

⁴ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

⁵ Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI

1.1. KİMLİĞİ VE DOĞUMU

Kaynaklarda tam adı Ebû Bekir⁶ Hişâm b. Ebû Abdullah Senber⁷ el-Basrî⁸ ed-Destüvâî⁹ olarak geçmekte olup, kuvvetli olan görüşe göre¹⁰ Bekir b. Vâil

⁶ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, **Kitâbü't-tabakât**, (Thk.) Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Matbaâtu'l-Ânî, Bağdat 1968, s.300; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, **el-Müsned**, (Thk.) Şuayb el-Arnâvut-Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1995-2001, c.3, s.97; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim el-Cûfî el-Buhârî, **Târîhu'l-evsât**, (Thk.) Muhammed b. İbrahim, Dâru's-Samîi, Riyâd 1998, c.2, s.92; Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, **el-Ma'rife ve't-târîh**, (Thk.) Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne 1410, c.2, s.144; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1953, c.9, s.59.

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. el-Menî el-Kâtib el-Hâşimi el-Basrî el-Bağdâdî, **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, Dâru's-Sadr, Beyrut 1968, c.2, s.279; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.20, s.445; Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, **Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l-hadîs ve min ed-duafâi ve zikri mezâhibihim ve ahhâbihim**, (Thk.) Abdülalîm Abdülazîm Bestevî, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1985, c.2, s.330; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ es-Sevre et-Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr**, (Thk.) Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 1996, Ebvâbü'r-ridâ', 9; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.9, s.59; Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüccîbî el-Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câm'i's-sahîh**, (Thk.) Ahmed Lebzâr, Vüzerâtü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, Mağrib 1991, c.3, s.1337; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, **Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl**, (Thk.) Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983, c.30, 215-216.

⁸ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, (Thk.) Hâşim en-Nedvî ve diğerleri, Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye Haydârâbâd 1361-1364, c.8, s.198, İclî, **Ma'rifetü's-sikât**, c.2, s.330; Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî, **Ricâlu sahîhi'l-Buhârî**, (Thk.) Abdullah el-Leysî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1987, c.2, s.772, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, (Thk.) Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1982, c.7, s.149.

⁹ Ahmed b. Hanbel, **Kitâbu'l-ilel ve'l-ma'rifetü'r-ricâl**, (Thk.) Vasiyullah b. Muhammed Abbas, Dâru'l-Hânî, Riyâd 2001, c.3, s.197; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr**, Ebvâbü'r-radâ', 9; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, **Meşâhiru ulemâi'l-emsâr**, (Thk.) Muhammed b. Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ?, s.188; Mizzî, **Tehzîb**, c.30, 215-216.

¹⁰ Cahderî nisbesi ise ilk olarak Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde geçmektedir. (bkz: Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.20, s.205.) Bazı kaynaklarda Cahderî kabilesine mensubiyeti temrîz siğasıyla zikredilmiştir. (قيل) Mizzî, **Tehzîb**, c.30, 215-216; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **Tehzîbü't-tehzîb**, (Thk.) İbrahim Zeybek-Adil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1968, c.4, s.272.

kabilesinin kollarından birine mensubiyeti neticesinde Rebeî¹¹ olarak nispet edilmiştir. Mevâlî ulema içerisinde yer alan Hişâm ed-Destüvâî'nin kaynaklarda hem Kays b. Sa'lebe oğullarının¹² hem de Sedûs oğullarının¹³ mevlâsı olduğuna işaret edilmiştir. Bunun sebebi Kays b. Salebe oğullarının ve Benû Sedûs'un Bekir b. Vâil kabilesinin alt kollarında yer almalarıdır.¹⁴ Kaynaklarda daha ziyade Hişâm ed-Destüvâî olarak zikredilmektedir.¹⁵ Gunder (ö. 193/809) tarafından künyelenmiştir.¹⁶

Ricâl, tarih ve tabakât eserlerinde Hişâm'ın doğum tarihine açıkça yer verilmemiştir. Ancak bazı rivayetlerden yola çıkılarak yaklaşık bir tarih verilebilir. Bunlardan en önemlisi bizzat oğlu Muâz'ın babasının 78 yıl yaşadığını aktarmasıdır.¹⁷ Hişâm'ın vefat tarihi hicrî 153 yılı olarak kabul edildiğinde hicrî 75 yılında doğduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Zehebî de Muâz'ın ifadelerinden yola çıkarak, Hişâm'ın hem Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767)¹⁸ hem de Şu'be'den (ö. 160/776)¹⁹ büyük olduğuna işaret etmiştir.²⁰ Bu da Hişâm'ın hicrî 80 yılından evvel doğma ihtimalini kuvvetlendirir.

Doğum tarihini belirlemeye yönelik diğer veri ise Hişâm ile hocası Katâde'nin arasında yedi yaş olduğunu ifade eden rivayettir.²¹ Katâde'nin hicrî 60

¹¹ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.8, s.198; c.9, 90; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.9, s.59; İbn Hibbân, **Meşâhir**, s.188; Kelâbâzî, **Ricâl**, c.2, s.772; Mizzî, **Tehzîb**, c.30, 215-216; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.149; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.272.

¹² Halîfe, **et-Tabakât**, s.300.

¹³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.279; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.151.

¹⁴ Benzeri bir durum hocası Katâde için de geçerlidir. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, **Ricâlu sahîhi müslim**, (Thk.) Abdullah Leysî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1987, c.2, s. 150; Ahmet Ferit Erdal, "Tâbiun Bilginlerinden Katâde b. Diâme'nin Hayatı, Fikhî Görüş ve Rivayetleri", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009), s.15.

¹⁵ Nitekim el-Mektebetü's-Şâmile'den hareketle ricâl kaynaklarında Hişâm ed-Destüvâî olarak yapılan taramada 484, Hişâm b. Ebû Abdullah olarak yapılan taramada 57, Hişâm b. Senber olarak yapılan taramada 4 veri tespit edilmiştir.

¹⁶ Buhârî, **Târîhu'l-evsât**, c.2, s.92; **Târîhu'l-kebîr**, c.8, s.198.

¹⁷ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.8, s.198; Bâcî, **et-Ta'dîl**, c.3 s.1337; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.155; Mizzî, **Tehzîb**, c.30, 222; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, 273

¹⁸ Ebû Hanîfe 80 yılında Kûfe'de doğdu. bkz: Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1994, c.10, s.131.

¹⁹ Şu'be b. el-Haccâc'ın ise 82-87 yılları arasında doğduğu ifade edilmiştir. (bkz: İbrahim Hatiboğlu "Şu'be b. Haccâc", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2010, c.39, s.224.) Ebû Hâtim er-Razî de Katâde'nin yaşça en büyük talebesinin Matar sonrasında Hişâm o ikisinden sonrada Şu'be olduğunu belirtmiştir. İbn Ebû Hâtim **el-Cerh**, c.8, 288; Mizzî, **Tehzîb**, c.28, s.54.

²⁰ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.155.

²¹ Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.222, Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-â'lâm**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (Thk.) Ömer b. Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1987-2004, c.9, s.657; **Siyer**, c.7, s.155; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.273.

yılında doğduğu bilinmektedir.²² Dolayısıyla bu rivayetten hareketle Hişâm'ın doğum tarihinin hicrî 67 yılı olması beklenir. Ayrıca 78 yıl yaşadığına dair oğlundan gelen nakille birlikte değerlendirildiğinde Hişâm ed-Destüvâî'nin hicrî 145 yılında vefat etmiş olması gerekir. Oysa erken dönem kaynaklardan sistematik ricâl kitaplarına kadar taranılan eserlerde Hişâm'a atfedilen böyle bir vefat tarihine rastlanılamadı. Hişâm'ın hicrî 152 yılında vefat ettiğini ifade eden ve hocası Katâde ile arasında yedi yaş olduğuna dair nakledilen rivayet, Ebü'l-Hasan el-Meymûn'î (ö. 274/887) kanalıyla "Ahmed b. Hanbel > Abdüssamed (ö. 189/804)" isnadıyla aktarılmıştır. Bu rivayetin sonrasında Meymûnî dışındakilerin aynı isnadla Hişâm'ın hicrî 151 yılında vefat ettiğini belirttikleri fakat hocasıyla arasında ne kadar yaş farkı bulunduğu dair bir bilgi vermedikleri gözükmemektedir.²³

Özetle hem oğlu Muâz'ın, babasının 78 yıl yaşadığına dair ifadesi hem de hoca-talebe arasındaki yaş farkının diğer tarihi verilere uyum sağlamaması doğum tarihi olarak hicrî 75 yılının kabul edilme ihtimalini güçlendirmektedir.

1.2 MESLEĞİ VE AİLESİ

Ailesi hakkında kısıtlı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Hişâm'ın babasının adı Senber'dir.²⁴ Babasının Ebû Abdullah şeklinde künyelenmesi, Hişâm'ın ailenin ilk çocuğu olmama ihtimalini düşündürmektedir. Annesi hakkında ise kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Muâz²⁵ ve Abdullah (ö. ?)²⁶ adında iki oğlu olduğu bilinmektedir.²⁷ Künyesinin Bekir olması, Muâz ve Abdullah'tan büyük bir erkek çocuğunun olduğuna işaret edebilir. Ayrıca

²² Zehebî, **Siyer**, c.5, s.270, s.271.

²³ Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.222.

²⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, **Gunyetü'l-mültemis fî îzâhi'l-mültebis**, (Thk.) Yahya b. Abdullah el-Bekrî eş-Şehrî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2001, s.422.

²⁵ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.150; Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, **Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmi'r-ricâlî meâ'ni'l-âsâr**, (Thk.) Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, c.3, s.178.

²⁶ Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl**, (Thk.) Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ?, c.2, s.517; Aynî, **Meğâni'l-ahyâr**, c.3, s.179.

²⁷ İbn Hibbân, Hişâm'ın Ubeydullah adında bir oğlu daha bulunduğunu kaydetmektedir. Babasından nakilde bulunduğunu ve kendisinden Amr b. el-Fellâs'ın (ö. 249/864) rivayet ettiğini belirtmiştir. (**es-Sikât**, (Thk.) Muhammed Abdulmuîd Han, Haydarâbâd 1973-1983, c.8, s.404.) Lakin kaynaklar tarandığında bu bilgiyi, İbn Hibbân dışında veren bir müellif bulunamamıştır.

kendisinden rivayette bulunan fakat ismi tespit edilemeyen bir yeğenin olduğu görülmektedir.²⁸

Hişâm'ın şahsiyetine dair zikredilen bilgiler de oldukça sınırlıdır. Çokça ölümü düşünüp,²⁹ gözyaşı dökmesinin³⁰ yanı sıra karanlık içerisinde kaldığında huzursuz oluşu³¹ kaynakların verdiği nadir bilgilerdendir. Hişâm'da görülen bu tavır Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) Basra'daki zühd hareketinin³² bir uzantısı sayılabilir.³³

Kişisel hayatı hakkında verilen bu bilgilerden sonra mesleği üzerinde durulması faydalı olacaktır. Tespit edildiği üzere ticaret Basra'daki en önemli geçim kaynaklarından biridir.³⁴ Nitekim 36 râvînin tekstil ürünlerinin ticaretini yaptığı ifade edilmiştir.³⁵ Hişâm da bu faaliyeti sürdürenler arasındadır. Nitekim onun Destüvâi olarak anılmasının sebebi Basra körfezinin kuzeyinde yer alan Ahvâz'ın küçük

²⁸ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî, **el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl**, (Thk.) Neşri kontrol eden komisyon, Dâru'l-Fikr, c.1 s.343; Yeğeni'nin Hişâm'dan yaptığı bir rivayet için bkz: Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, c.64, s.108.

²⁹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c.9, s.656.

³⁰ Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s. 222; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.152.

³¹ Ali b. el-Medîni "Bana Hişâm'ın yanında bir lamba olmadan asla uyuyamadığı ulaştı. Kendisine bu sorulduğunda Hişâm "Ben kabir karanlığını hatırladığımda bana uyku gelmez" dedi." (Fesevî, **el-Ma'rife**, c.2, s.144). Ubeydullah el-Ayşî (ö. 228/842) ise bu durumu şu şekilde aktarmıştır: Hişâm ed-Destüvâi evindeki ışığı (kandili) kaybettiğinde, yatağının içinde huzursuz şekilde kıpırdanırken hanımı ışık ile yanına geldi. Ona neden böyle yaptığını sordu. Hişâm ise "Ben ışığı kaybettiğimde kabir karanlığını hatırladım" dedi. İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.279; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.152.

³² Basradaki zühd hareketlerine dair bkz: Cengiz Gündoğdu "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", **EKEV Akademi Dergisi**, c.1, s.47-49.

³³ Hasan'ın havf kavramı etrafında şekillenen zahidane yaşantısında en dikkat çeken şey hüznü bir hal ve bunun neticesinde çokça ağlamaktır. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî, **Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ**, Dâru'l-Fikr, Kâhire 1996, c.2, s.131-133; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, **Âdâbü'l-Hasan el-Basrî ve zühdhü ve mevâizuhu**, (Thk.) Süleyman el-Hareş, Dârü'n-Nevâdir, Beyrut 2008, s.24.

³⁴ Ömer Faruk Maden, "**Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018), s.38. Diğer geçim kaynakları ise atıyye, ganimet, tarım, hayvancılık, balıkçılık, deniz ticareti ve Mirbed çarşısıdır. bkz: Ali Çelik, "**İlk Üç Asır'da Basra'da Hadis İlmî**", ("Yayınlanmış Doktora Tezi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2017), s.22-25.

³⁵ Tezde 2./8. asırda yaşayan 717 kişilik bir râvî grubu incelenmiştir. Bu râvîler içerisinde 62 kişinin ticaretle uğraştığı tespit edilmiştir. Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.38.

yerleşim yerlerinden biri olan Destüvâ³⁶ bölgesinden ithal edilen elbiselerin ticaretini yapmasıdır.³⁷

Hişâm'ın ticaretinin detayları hakkında fazla bir bilgiye sahip olmamakla birlikte Abdullah b. Mervân el-Basrî el-Huzâî (ö. ?)³⁸ adlı bir ortağının olduğu bilinmektedir. Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve Yahya b. Maîn tarafından tevsik edilen Abdullah b. Mervân, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve Mücâhid b. Cebr'den (ö. 103/721) hadis nakletmiştir. Muhtemelen hac ibadeti için ya da ticarî amaçla Mekke'de bulunduğu sırada onlarla bir araya gelmiştir.³⁹ Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise iki farklı kabile içerisinde bulunan Hişâm ve Abdullah'ın ticari bir ortaklık kuracak yakınlığa erişebilmesidir. Dönemin Basra'sındaki sosyal etkileşimini göstermesi açısından bu ortaklık önem arz etmektedir. Ayrıca oluşabilecek birtakım imkânsızlıklar sebebiyle, sermaye ve fiziksel güç dengesini sağlamak adına bu tarz bir ortaklığın kurulduğu veya Basra'da bu tarz bir ihtiyacın varlığını fark edip daha yüksek sayıda alım-satımın yapılması adına bir ittifaka gidildiği de söylenebilir.

“ed-Destüvâ” nisbesinin Hişâm özelinde görüldüğü gibi ticari faaliyetlerle doğrudan ilişkili olduğu tespit edilince, bu nisbeye sahip kaç ismin kaynaklarda yer aldığı da tezin araştırma kapsamına girmiştir. Çünkü Hişâm'ın bu şehre mensubiyetinin ticari saikle oluşunun ortaya çıkması, bu ticaretin Hişâm sonrasında da devam edip etmediği sorusunu gündeme getirir. Ayrıca Hişâm'ın çağdaşı başka

³⁶ Şehrin kökeni ve Arapça'ya Destüvâ olarak geçişine dair bkz: Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu'cemü'l-büldân**, Dâru's-Sâdr, Beyrut 1977, s.455.

³⁷ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.8, s.198; Ebû'l-Hasan Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsîfî, **Târîhu Vâsîfî**, (Thk.) Korkis Avvâd, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut 1986, s.91; Kelebâzî, **Ricâl**, c.2, s.772; Bâcî, **et-Ta'dîl**, c.3, s.1337; Burada elbise yerine kumaş ifadesi geçmektedir. Zehebî, **Siyer**, c.7, s.149; **Tezkiretü'l-huffâz**, (Thk.) Zekerîya Umeyrât, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1998 c.1, s.124. Hasan'dan tevârüs edildiği düşünülen Basra'daki zühd yaşantısına dair bazı pratiklerin Hişâm tarafından sürdürülmesi bu hususta bir çelişki oluşturmaz. Çünkü Hasan'ın zühd anlayışında dünya ahiret dengesinin sağlanması önemlidir. Nitekim o, kişinin geçimini sağlamak için çalışması gerektiğini ifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî, **Sıfatü's-safve**, (Thk.) Hâlid Mustafa Tartûsî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2012, s.625.

³⁸ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.5, s.207; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.5, s.166; İbn Hibbân, **es-Sikât**, c.7, s.21; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.2, s.430.

³⁹ Nitekim Abdullah b. Mervân “Saîd b. Cübeyr'i, Kâbe'ye zincire vurulmuş (مقيدا) bir şekilde tavaf ederken gördüm” diyerek bunu bizzat tasrih etmiştir. Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdullah el-Ezrâkî, **Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr**, (Thk.) Abdülmelik b. Abdullah, Dâru'l-Hazr, Beyrut 1994, c.1, s.286. Saîd b. Cübeyr'in zincire vurulması ve buna sebep olaylar için bkz. Adnan Demircan, **İtaat ile İsyan Arasında Dört Âlim**, Beyan Yayınları, İstanbul 2022, s.23-78.

kişilerin de bu nisbeyi alıp almadığı Basra ile Ahvâz arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.

Kaynaklar incelendiğinde Destüvâî nisbeli şu yedi kişi tespit edilmiştir: İbrahim b. el-Haccâc el-Kazvînî, İbrahim b. Muhammed b. Saîd et-Tüsterî, Ebû Sehl Yahya b. Osman el-Kureşî et-Teymî (Sâhibü'd-Destüvâî), Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed b. Ca'fer b. Hişâm el-Kindî, Ebû Akîl Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman, Ahmed b. Mervân ve Hamîd b. Ahmed b. Dellûye'dir.

Bunlardan Ca'fer b. Muhammed,⁴⁰ Ahmed b. Mervân⁴¹ ve Hamîd b. Ahmed⁴² hakkında sadece kimlik bilgilerine ulaşılmıştır. Ebû Akîl'in ise isim ve künye bilgilerine ek olarak hicrî 424 yılında vefat ettiği bilinmektedir.⁴³ Dolayısıyla bu kişilere niçin Destüvâî nisbesinin verildiğini belirlemek mümkün gözükmemektedir. Fakat Hişâm b. Ebû Abdullah'taki gibi ticari bir faaliyet sebebiyle olması ihtimal dâhilindedir. el-Bezzâz nisbesiyle⁴⁴ de anılan İbrahim b. Muhammed et-Tüsterî⁴⁵ hakkındaki bilginin yoğunluğu ise hocalarıyla ilişkilidir. Ancak Bezzâz olarak da ma'ruf olması onun Hişâm gibi kumaş ticareti yaptığını doğrulamaktadır.

Diğer iki râvîden İbrahim b. Haccâc hicrî 250 yılında vefat etmiştir.⁴⁶ Kazvinli olan İbrahim'in, Destüvâî olarak nisbelenmesi dikkat çekicidir. Kazvin ile Ahvaz şehri arasındaki uzaklık dikkate alındığında⁴⁷ sık sık iki bölge arasında yolculuk yapılması zor gözükmemektedir. Onun da Hişâm gibi ithal edilen elbiselerin

⁴⁰ İbn Asâkir, **Târîh**, c.23 s.320.

⁴¹ İbn Asâkir, **Târîh**, c.12, s.121.

⁴² İbn Hacer, **Tebîrü'l-müntebih bi-tahrîrî'l-müştebih**, (Thk.) Muhammed Ali en-Neccâr, Müessesetü'l-Misriyyti'l-Amme, Kahire 1967, s.571.

⁴³ Takiyyüddin Ebû İshâk İbrahim es-Sayrafî, **el-Müntehâb mine's-siyâk li-târîhi Neysâbûr**, (Thk.) Muhammed Ahmed Abdülazîz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1989, s.302.

⁴⁴ İbn Asâkir, **Târîh**, c.13, s.193.

⁴⁵ İbn Hibbân, **es-Sikât**, c.8, s.52, s.53, s.86, s.87, c.9, s.145, s.163; İbn Adî, **el-Kâmil**, c.1, s.43; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.1, s.62; Tüster şehrinde rivayette bulunduğu dair bkz: Yâkut el-Hamevî, **Mu'cem**, c.2, s.455; İbn Asâkir, **Târîh**, c.13, s.193.

⁴⁶ Ebû Ya'lâ Halîl b. Ahmed b. el-Halîlî el-Kazvînî, **el-İrşâd fî-ma'rifeti ulemâî'l-hadîs**, (Thk.) Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1989, s.759.

⁴⁷ Google maps üzerinden iki bölge arasındaki uzaklığın en kısa yoldan dahi 831 km olduğu görülmüştür. O dönemin yolculuk şartları göz önüne alındığında bu mesafenin daha da artabileceği söylenebilir.

<https://www.google.com/maps/dir/Kazvin,%C4%B0ran/Ahwaz,+Kuzistan,%C4%B0ran/@33.7864596,47.3692075,7z/data=!3m1!4b1!4m14!4m13!1m5!1m1!1s0x3ff355249e1ae59f:0x9b4276368ecb03b6!2m2!1d50.0045669!2d36.2795045!1m5!1m1!1s0x3fc3df8b8d29bbf5:0x4968f1dd5789625c!2m2!1d48.6706187!2d31.3183272!3e0> (erişim: 02.08.2022).

ticaretini yapması dolayısıyla bu nisbeyi alması muhtemeldir. Hakkında en fazla veri bulunan isim Kureyş kabilesinden olan Yahya b. Osman'dır.⁴⁸ Onun hicrî 180 yılında vefat eden⁴⁹ Basralı bir râvî olması konu açısından oldukça önemlidir. Eyyûb es-Sahtiyânî'den (ö. 131/749) hadis nakletmesi⁵⁰ Hişâm ile eş zamanlı meclislere gittiklerine işaret edecek önemli bir karinedir.

Özetle, Hişâm dışındaki râvîlerin Destüvâ şehrine neden nispet edildiğine dair net bir bilgi bulunamamıştır. Fakat en makul olanı günümüzde dokuma fabrikalarına sahip olan⁵¹ Ahvaz şehrine mezkûr kişilerin de ticaret sebebiyle nispet edilmesidir. Özellikle çağdaşı olan Yahya b. Osman'ın ve bezzâz nisbesiyle de bilinen İbrahim b. Muhammed'in bu saikle nispeti daha kuvvetlidir. Mutlak anlamda Destüvâ nisbesi kullanıldığında bunun Hişâm'a yönelik olması da muhtemelen bu ticari faaliyeti Basra'da en çok yapan kişinin kendisi olması sebebiyledir.⁵²

1.3 VEFATI

Hişâm'ın hayatı hususundaki ihtilaflı meselelerden biri de vefat tarihidir. Kaynaklarda hicrî 151,⁵³ 152,⁵⁴ 153⁵⁵ ve 154⁵⁶ yılları olmak üzere dört ayrı ölüm tarihi verilmiştir. Bu tarihlerden en doğru olanı tercih edebilmek için kaynakların kronolojik olarak incelenmesi doğru olacaktır. Bu açıdan bakıldığında erken dönem

⁴⁸ Hakkındaki bazı cerh ifadeleri şunlardır: Ebû Hâtim: "Şeyh", Buhârî: "Münkerü'l-hadîs", Nesâî (ö. 303/915): "Leyse bi sika, hadisi münkerdir" ifadelerini kullanırken Yahya b. Maîn ise onu tad'îf etmiştir. Zehebî, **Târîh**, c.11, s.400; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.378

⁴⁹ İbn Hibbân, **es-Sikât**, c.7, s.599.

⁵⁰ Zehebî, **Târîh**, c.11, s.400; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.378.

⁵¹ Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1989, c.2, s.193.

⁵² Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.1, s.460; Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub b. İshâk es-Sa'dî el-Cûzcânî, **Ahvâlü'r-ricâl**, (Thk.) Seyyid Subhi es-Sâmerâî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405, c.1, s.183.

⁵³ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.8, s.198; Kelâbâzî, **Ricâl**, c.2, s.772-773; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.155; **Târîhu'l-İslâm**, c.9, s.656-657; Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s. 222; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.273.

⁵⁴ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.280; Fesevî, **el-Ma'rife**, c.1, s.141; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.155; **Târîhu'l-İslâm**, c.9, s.656-657; Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.27; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.273.

⁵⁵ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.280; Ebû Zekerîyya Yahya b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, **Târîh**, (ed-Dûrî), Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyaü't-Türasi'l-İslâmî, Mekke 1979, c.4, s.235; Halîfe, **et-Tabakât**, s.300; **Târîh**, (Thk.) Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru't-Taybe, Riyâd 1985, s.426; Buhârî, **Târîhu'l-İslâm**, c.2, s.90; **Târîhu'l-kebîr**, c.8, s.198; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, **el-Meârif**, (Thk.) Servet Ukkâşe, Dâru'l-Meârif, Kâhire, s.666; Fesevî, **el-Ma'rife**, c.1, s.141; Kelâbâzî, **Ricâl**, c.2, s.772-773; Bâcî, **et-Ta'dîl**, c.3, s.1338; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.155; Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.27; Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman b. Zebr er-Rebaî ed-Dımaşkî, **Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim**, (Thk.) Abdullah Ahmed Süleyman, Dâru'l-Asime, Riyâd 1410, c.1, s.357.

⁵⁶ Buhârî, **Târîhu'l-İslâm**, c.2, s.90-91; İbn Hibbân, **Meşâhir**, s.188; Kelâbâzî, **Ricâl**, c.2, s.772-773; Bâcî, **et-Ta'dîl**, c.3, s.1337; Ebû'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-târîh**, (Thk.) Muhammed Yusuf ed-Dakkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, c.5, s.205; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.155; Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.222.

ricâl ve tabakât eserlerinde, üzerinde daha fazla durulan vefat tarihinin hicrî 153 yılı olduğu görülecektir.

Mizzî ve İbn Hacer gibi ansiklopedik tarzda ricâl eserleri kaleme alan âlimlerin eserlerinde mezkûr tarihlerin hemen hepsine rastlamak mümkünse de Zehebî bu tarihler arasında zımnen tercihlerde bulunmuştur. Hem *Târîhu'l-İslâm*⁵⁷ adlı eserinde hem de *Tezkiretü'l-huffâz*'da⁵⁸ vefat tarihi olarak 153 yılını ifade ettikten sonra 154 yılının da söylenildiğine değinerek ilk tarihin daha doğru olduğuna işaret etmiştir.

Kaynakların kronolojik şekilde okunmasına ek olarak râvîlerin naklettikleri bilgilerin kıyaslanması da önemli ipuçları verebilir. Nitekim Ebü'l-Hasan el-Meymûnî, “Ahmed b. Hanbel > Abdussamed b. Abdülvâris” kanalıyla Hişâm ed-Destüvâî'nin hicrî 152 yılında vefat ettiği bilgisini naklederken, Meymûnî dışındakiler “Ahmed b. Hanbel > Abdussamed” kanalıyla hicrî 151 yılında vefat ettiğini aktarmışlardır.⁵⁹ Muhtemelen Meymûnî, kendisi dışındaki kimselere muhalefet ederek hicrî 152 yılını naklederken hatalı davranmıştır. Ayrıca Meymûnî'nin naklinde Katâde ile Hişâm'ın arasında yedi yaş fark olduğuna değinmesi önceki sayfalarda zikrettiğimiz üzere Muâz'ın babasının yaşadığı yıl hakkında söyledikleriyle çelişmesinden ötürü de zayıf durmaktadır.

Önemli diğer bir husus da Hişâm'ın, Saîd b. Ebû Arûbe'den (ö. 156/773) üç yıl önce vefat etmiş olmasıdır.⁶⁰ Saîd b. Ebû Arûbe'nin hicrî 156 yılında vefat ettiğinden hareketle Hişâm ed-Destüvâî'nin hicrî 153 yılında vefat etmesi en makul

⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c.9, s.656.

⁵⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, c.1, s.164.

⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, c.4, s.273;

⁶⁰ Buhârî, *Târîhu'l-İslâm*, c.2, s.91. İbn Hibbân ise Saîd b. Ebû Arûbe'nin 150 yılında Hişâm'dan üç yıl önce vefat ettiğini söylemiştir. (*es-Sikât*, c.6, s.360) Buhârî de *Târîhu'l-kebîr* adlı eserinde Saîd'in vefat tarihini vermeksizin Hişâm'dan üç yıl kadar önce vefat ettiğini nakletmiştir. (a.g.e, c.3, s.505) Her durumda Hişâm ile Saîd arasında 3 yaşlık bir fark olduğu görülmektedir. Kaynaklarda Hişâm için verilen vefat tarihleri ve Saîd'in 156 yılında vefat ettiği görüşünün daha çok zikredilmesi Hişâm'ın vefat tarihinin 153 yılı olma ihtimalini arttırmaktadır. Saîd b. Ebû Arûbe'nin vefatı ve Zehebî'nin kendisiyle aynı dönemde vefat eden kişilere işareti için bkz: Zehebî, *Siyer*, c.6, s.417.

olan görüştür. Nitekim Zeyd b. el-Hubâb'ın (ö. 230/844) şu sözleri de bunu desteklemektedir: “153 yılında [Hişâm'ın] yanına gittim. Daha sonra vefat etti.”⁶¹

⁶¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.280; Fesevî, **el-Ma'rife**, c.1, s.141; Kelâbâzî, **Ricâl**, c.2, 772-773. Bazı kaynaklarda “bundan sonra” yerine “bundan günler sonra” ifadesi geçmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İLMÎ HAYATI

2.1. HOCA-TALEBE AĞI

2.1.1. Hocaları

2.1.1.1. Mülâzamet Açısından Hocaları

Ricâl kaynaklarında Hişâm'ın nakilde bulunduğu kişiler içinde ortak isimlere rastlansa da müelliflerin farklı sayıda isme yer verdiği görülmektedir. Örneğin Zehebî, bu bağlamda kendisinden nakilde bulunduğu 16 kişiye yer verirken Mizzî bu sayıyı 21'e çıkarmaktadır.⁶² Burada önemli olan Hişâm'ın hangi hocasına daha yakın talebelik yaptığını belirlemektir. Hoca-talebe arasındaki ilmî birlikteliğin yoğunluğunu tespit etmek adına ilk olarak talebenin hocasından yaptığı nakil sayıları üzerinde durulabilir. Hişâm'ın kendisinden en az 10 rivayet naklettiği hocaları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁶² Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.217; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.149-150. Zehebî hocalarını sıraladıktan sonra Hişâm'ın rivayet almak için Ma'mer b. Râşid'e (ö. 153/770) gittiğini belirtmiştir. Yapılan taramalarda Hişâm'ın biri Yahya'dan diğeri Katâde'den olmak üzere Ma'mer'den iki rivayet aldığı tespit edilmiştir. bkz: Nesâî, Kitâbü's-Salât, 461; Buhârî, **el-Câmiu's-sahih**, (Thk.) Âdil Mürşid-Şuayb el-Arnâvut, er-Risâletü'l-a'lemiyye. Dımaşk/Hicâz 2011, Kitâbü'l Libâs, 68.

Tablo 1: Rivayet Sayılarına Göre Hocaları

İsimler ⁶³	Rivayet Sayıları
Katâde b. Diâme	252
Yahya b. Ebû Kesîr	109
Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738)	34
Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî (ö. 126/743)	22
Hasan el-Basrî	11 ⁶⁴

Katâde ile kurduğu hoca-talebe ilişkisinin tablodan hareketle diğer hocalarından daha kuvvetli olduğu söylenebilir.⁶⁵ Nitekim sayı açısından Katâde'ye en yakın olan hoca Yahya b. Ebû Kesîr olmasına rağmen aralarında iki kattan daha

⁶³ Hafîb el-Bağdâdî Hişâm'ın hocalarını sıralarken ilk dört isme değinmiştir. (*Gunyetü'l-mültemis*, s.422.) Buhârî ise Hammâd b. Ebû Süleyman'ı zikretmeksizin benzer bir tablo çizmiştir. (*Târîhu'l-kebîr*, c.8, s.198.) İcî ve Aynî ise Ebü'z-Zübeyr'e yer vermeyip diğer üç ismi zikretmiş ve bu kişileri Hişâm'ın en çok rivayette bulunduğu kimseler olarak tavsif etmiştir. bkz: *Ma'rifetü's-sikât*, c.2, s.330; *Meğâni'l-ahyâr*, c.3, s.179.

⁶⁴ Hişâm ed-Destüvâî'nin Hasan'a talebelik yaptığına dair ricâl kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanılmadı. Ayrıca yukarıda verilen rivayetlerden yarısının İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve Hasan'ın ortak zikredilerek nakledilmesi, bu nakillerin Hişâm b. Hassân tarafından aktarılma ihtimalini düşündürse de ilgili bilgilerin İshak b. Yusuf el-Ezrâk'tan gelmesi nakillerin Hişâm ed-Destüvâî'den olmasını muhtemel kılmaktadır. Çünkü Mizzî, İshak b. Yusuf'u Hişâm ed-Destüvâî'nin talebesi olarak kaydetmiş fakat İshak ile Hişâm b. Hassân arasında kaynaklarda böyle bir ilişkiye rastlanmamıştır. (Mizzî, *Tehzîb*, c.2, s.496; c.30, s.216) Ayrıca Râmeihürmüzî, Hişâm ed-Destüvâî'nin ve Hişâm b. Hassân'ın, Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn ve Katâde'den rivayette bulunduğunu ifade etmiştir. (Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasan b. Abdurrahman b. Hallâd er-Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyner'r-râvî ve'l-vâî*, (Thk.) Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd, Dâru'd-Dehâin, 2016, s.285) Taramalar esnasında Hişâm b. Hassân'dan, İshak b. Yusuf'un sadece bir naklinin tespit edilmesi de ilave edilirse Hasan ve İbn Sîrîn'den işaret edilen nakilleri Hişâm ed-Destüvâî'nin yapması daha muhtemeldir. (Ebû Bekir Abdulah b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004, c.5, s.376). Hişâm'ın, Eyyûb ve İbn Avn ile beraber İbn Sîrîn'den bir nakli için bkz: (Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kurâni'l-azîm*, (Thk.) Sâmi Muhammed b. Sellâme, Dâru't-Taybe, Riyâd, 1997, c.1, s.13) Hişâm b. Hassân'ın Hasan el-Basrî ile olan ilmi ilişkisine dair bkz: Maden, *Hicrî II. Asır'da Ehl-i Hadis Halkaları*, s.92-93.

⁶⁵ Bu ilmi mesainin büyüklüğüne dair Muâz b. Hişâm'ın "Babam Katâde'den 10.000 hadis dinledi" rivayeti de oldukça önemlidir. Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'âs b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Suâlâtü Ebi Dâvud li Ahmed b. Hanbel fi cerhi'r-ruvâti ve ta'dîlihîm*, (Thk.) Ziyâd Mansûr Mahmud, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1994, s.350; İbn Hacer, *Tehzîb*, c.4, s.102. Hişâm'ın 10.000 hadisi olduğuna dair ayrıca bkz: Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl rivâyetü ebî'l Abbâs ibn-i muhriz el-bağdâdî*, (Thk.) Ebû Ömer Muhammed b. Alî el-Ezherî, el-Fârûku'l-Hadîs, s.172.

fazla bir fark bulunmaktadır. Hadis kitapları dışında yer alan eserlerde, Hişâm'ın kendisinden en fazla nakilde bulunduğu hocasının Katâde olduğu bilgisini doğrulamaktadır.⁶⁶ Hammâd ve Ebü'z-Zübeyr ile olan ilmî alakasının daha sınırlı olduğu ise dikkat çekmektedir. Bu durumun ilk akla gelen sebebi Hammâd'ın Kûfeli, Ebü'z-Zübeyr'in ise Mekkeli olmasıdır. Dolayısıyla Hişâm'ın kendisi gibi Basralı olan Katâde ve Yahya ile görüşerek ilim elde etme imkânı hem Ebü'z-Zübeyr'den hem de Hammâd'dan daha fazla olmuştur.⁶⁷

Basralı olmayan iki hocasından rivayetleri nasıl aldığının tespit edilmesi Hişâm'ın ilmî seyahatleri hakkında bir fikir verme açısından önemlidir. Ayrıca bu durum 2./8. asırda Basra'ya yapılan yolculukları da açıklayabilir. Hişâm'ın, hocası Hammâd b. Ebû Süleyman ile görüşmesi, Hammâd'ın kendisine kalan mirası almak için Basra'ya geldiği zamanda gerçekleşmiş olabilir.⁶⁸ Hişâm açıkça bunu ifade etmese de hem taun⁶⁹ öncesi bir fakihe⁷⁰ gittiklerini söylemiş⁷¹ hem de Basra'ya

⁶⁶ Örneğin İbn Sa'd'ın Tabakât'ın da yer alan 31 rivayetten 11'i, Halife b. Hayyât'ın eserinde tespit edilen 5 rivayetin tamamı, İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) Medine tarihini anlattığı eserinde tespit edilen 4 rivayetten 3'ü ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) el-Bidâye adlı eserinde tespit edilen 3 rivayetin tamamı, Katâde'den nakledilmiştir. Tefsir kitaplarında da durum benzerdir. Örneğin Taberî'nin (ö. 310/923) tefsirindeki 57 rivayetin 34'ü, Tahavî'nin (ö. 321/933) Ahkâmü'l-Kur'ân'ındaki 12 rivayetin 8'i ve İbn Ebû Hâtim'in et-Tefsîr'ü'l-Kur'ânî'l-azîm adlı eserinde tespit edilen 12 rivayetin 7'si Katâde'den nakledilmiştir.

⁶⁷ Ebû Nuaym, Hişâm'ın rivayet ettiği hocalarını Basralılar, Kûfeliler ve Mekkeliler olmak üzere üç sınıfa ayırarak her birine sırasıyla Katâde ve Yahya b. Ebû Kesîr, Hammâd b. Ebû Süleyman ve Ebü'z-Zübeyr'i örnek vermiştir. Ebû Nuaym, **Hilye**, c.6, s.280.

⁶⁸ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.6 s.333; M.Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1997, c.15, 485. Hişâm, aslen Kûfeli olan Atâ b. es-Sâîb (ö. 136/753) ile de bu şekilde görüşmüştür. Hatta Atâ, Basra'ya iki defa gelmiş ilk gelişinde Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Hişâm ed-Destüvâî ondan hadis dinlemiş ve kendisi henüz ihtilat etmediği için alınan rivayetler sahih sayılmıştır. Fakat Hammâd b. Zeyd, hocası Eyyüb'ün Hammâd b. Ebû Süleyman'ın yanına gitmediğini ve kendisinin de Hammâd'la görüşmediğini belirtmiştir. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.286) Hem Atâ'nın hem de Hammâd'ın şehre gelince kimi ilim adamlarının onlardan hadis almaya çalışması, bazı basralıların Kûfe'den gelen ulemanın hadis külliyyatını elde etmeyi amaçladığını göstermektedir. Ebü'l-Berekât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîb ed-Dımaşkî, **el-Kevâkibü'n-neyyirât fî ma'rifeti men ihtelata mine'r-ruvâti's-sikât**, (Thk.) Abdülkayyûm Abdürabbîn Nebî, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekke 1999, s.326-327; Ahmed b. Ömer b. Sâlim Bazmûl, **el-Mukterin fî beyâni'l-muzdarib**, Dâru İbn Hazm, Lübnan, 2001, s.402.

⁶⁹ Tespit edilildiği kadarıyla Basra'da hicrî 65, 69, 80, 87, 116, 127, 130-131 yıllarında taun yaşanmıştır. (Çelik, **İlk Üç Asır'da Basra'da Hadis İlmî**, s.43); Taun kavramı hakkında ve tarihteki önemli taunlar hakkında bkz: İlyas Uçar, **Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebâsı**, Siyer Yayınları, İstanbul 2020. Hişâm ed-Destüvâî üzerinde taun olgusunun fazlaca etkili olduğu söylenebilir. Bunun temel gerekçesi, Hişâm'ın hem salgın hastalığa dair hem de farklı hastalıklarla alakalı rivayetler nakletmesidir. Bir yerde vebâ oluşunca nasıl bir yol izleneceğine dair Hz. Peygamber'in: "Siz bir yerde salgın olduğunuzu duyduğunuzda oraya gitmeyin. Eğer salgın siz oradayken olduysa oradan kaçmayın" sözlerini aktarması bu açıdan önemlidir. (Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.3, s.127, (no: 1554). Yine Hz. Peygamber tarafından herhangi bir ayırım yapılmaksızın ölüm dışında her derde deva olarak açıklanan çörek otu rivayetini aktarması da bu

uğrayan kişilerin rivayetlerine önem vermiştir.⁷² Buradaki fakih tabiriyle kastedilen kişinin Hammâd b. Ebû Süleyman olması kuvvetle muhtemeldir. Hammâd'ın hicrî 112 yılında Basra'ya geldiği ifade edilmiştir.⁷³ O tarihe en yakın taunun hicrî 116-117 yılında olduğu düşünüldüğünde, Hammâd ile Hişâm'ın hoca-talebe ilişkisinin mezkûr tarihler arasında gerçekleştiği söylenebilir. Hocası Katâde'nin de bu taun'da vefat etmesi,⁷⁴ Hişâm'ın Katâde'nin halkasına devam ederken Hammâd ile de iletişim hâlinde olduğunu düşündürür.

Ebü'z-Zübeyr'den yaptığı nakilleri ise nerede aldığı tam olarak belli değildir. İbn Sa'd her ne kadar Musa b. İsmail > Abdullah b. Mervân > Şerîk isnadıyla Hişâm'ın, Saîd b. Cübeyr'i zincire vurulmuş bir şekilde tavaf ederken gördüğünü aktaran bir rivayete⁷⁵ yer verse de Ezrâkî'nin ilgili isnadı Haramî b. Umâre > Abdullah b. Mervân -şerîkü Hişâm- şeklinde verdiği görülmektedir.⁷⁶ İbn Sa'd'ın rivayetinde bir şahsa delalet eden Şerîk, Ezrâkî'de Hişâm'ın ticari ortağı olarak kelime anlamıyla kullanılıp Abdullah'ın bir niteliği olarak verilmiştir. Hem kaynaklarda şerîkü Hişâm ifadesinin bulunması⁷⁷ hem de Hişâm'ın Şerîk adında bir talebesinin olmayışına ek olarak Abdullah'ın da böyle bir hocasının bulunmaması *Ahbâru Mekke*'de yer alan rivayetin daha doğru olduğuna işaret eder. Her ne kadar İbn Sa'd'ın ilgili rivayeti hatalı gözükse de Ebü'z-Zübeyr'in uzun süre Mekke'de

şekilde değerlendirilebilir. (Tirmizî, Ebvâbü't-tıb, 22) Nitekim hocası Katâde, Ebû Hureyre'nin (ö. 58/678) çörek otunu ıslatarak her gün burnuna çektiğini ifade etmiş bu da ders içerisinde çörek otunun nasıl tedavi amaçlı kullanılabileceğine dair bazı pratiklerin aktarıldığına işaret edebilir. Benzer bir durum zâtü'l-cenep hastalığı hususunda da ifade edilmiştir. Hişâm'ın, zâtülcenep hastalığına yönelik karışma, kalçada var olan ağrı sebebiyle yapılan hacamata ve domalan bitkisinin etkisine dair nakilleri için bkz: Tirmizî, Ebvâbü't-tıb, 28; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.23, s.319 (No: 15097); Tirmizî, Ebvâbü't-tıb, 22. Ayrıca Katâde'nin Saîd'e sihirle tedavinin helal olup olmadığını sorduğu rivayetin yine Hişâm'dan nakledilmesi dikkat çekicidir. Saîd burada, kardeşine faydalı olması mümkünse sihirle tedaviyi caiz gördüğünü ifade etmiştir. İbn Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c.8, s.27, (no: 23870).

⁷⁰ Fakih kavramı erken dönemlerde pek çok âlim için kullanılmıştır. Katâde de bu kişiler içerisinde sayılabilir. Ahmed b. Hanbel onun fikhî yönünü vurgularken Ma'mer "Zührî (ö. 124/742), Katâde ve Hammâd'dan daha fakih kimse görmedim" demiştir. (Zehebî, **Siyer**, c.5, s.273, s.276) Katâde'nin taunda vefat etmesi düşünüldüğünde Hişâm'ın fakih olarak zikrettiği ismin Katâde olma ihtimali de bulunmaktadır. Fakat aralarındaki yakın ilişkiyi hiçbir zaman bu şekilde nitelemeyip genel olarak hocasının adını açıktan ifade etmesi ve Hammâd b. Ebû Süleyman'ın Küfe'deki fikhî düşüncenin önemli temsilcilerinden olması mezkûr ifadenin Hammâd hakkında söylenme ihtimalini kuvvetlendirir.

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c.3, s.68.

⁷² Fesevî, **el-Ma'rife**, c.2, s.285; Zehebî, **Mizân**, c.1, s.393.

⁷³ Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", **DİA**, c.15, s.485.

⁷⁴ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.7, s.133.

⁷⁵ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.6, s.164.

⁷⁶ Ezrâkî, **Ahbâru Mekke**, c.1, s.286.

⁷⁷ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.5, s.207; Bahşel, **Târîhu Vâsıt**, s.91; İbn Hibbân, **Sikât**, c.7, s.21.

yaşamısına⁷⁸ ek olarak Medine’de de bir süre kalmasından⁷⁹ hareketle Hişâm’ın onunla olan ilmî birlikteliğinin bu şehirlerde, özellikle de Mekke’de gerçekleşmesi muhtemeldir. Nitekim Ebû Hureyre gibi sahabiler döneminden itibaren Hac ibadetinin hadis rivayetine yönelik yapılması⁸⁰ ve hicrî 2. asırda sistematik hale gelmeye başlayan rihle faaliyetlerinde hala daha hac ve umre ibadetlerinin işlevselliğini koruması⁸¹ sebebiyle birçok muhaddisin mezkûr dönemde bir araya gelme şansı, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Katâde halkasının önemli takipçilerinden olan Şu‘be’nin, Ebü’z-Zübeyr ile Mekke’de görüşmesi de bu açıdan önemlidir.⁸²

Hoca-talebe arasındaki mülâzemetin varlığına işaret edebilecek önemli kriterlerden birisi de ricâl kaynaklarında o kimselerin nitelenme biçimleridir. Özellikle aralarındaki uzun süreli hoca-talebe ilişkisini ifade etmek maksadıyla kullanılan ashâb kavramı bu açıdan oldukça önemlidir. Nitekim Ahmed b. Habel’in, Katâde’nin ashâbı olarak nitelediği “Şu‘be, Hişâm ve Saîd b. Ebû Arûbe” hocaları ile yakın ilişkilerinden ötürü bu şekilde tavsif edilmiştir.⁸³ Fesevî’de geçen bir rivayette ise Katâde’nin ashâbı yerine, Katâde’nin talebeleri tabiri kullanılarak yine yukarıdaki üç isme yer verilerek Hişâm’ın, Katâde’nin yakın öğrencileri içerisinde olduğu gösterilmiştir.⁸⁴ Benzer bir durum Yahya b. Ebû Kesîr ile Hişâm ed-Destüvâî’nin mülazemeti açısından da geçerlidir. Kendisine sorulan bir soru vesilesiyle İbn Maîn’in, Yahya’nın ashâbı içerisinde Evzâî (ö. 157/774) ve Hişâm’ın özel bir yeri olduğunu söylemesi bunun en güzel örneklerindedir.⁸⁵

Hammâd b. Ebû Süleyman söz konusu olduğunda, Hişâm ed-Destüvâî’nin onun ashâbı içinde yer aldığına dair bir ifadeye kaynaklarda rastlanılmamıştır. Bunun nedeni daha önce ifade edildiği üzere aralarındaki ilmî mesainin Katâde ve Yahya’ya

⁷⁸ Mehmet Ali Sönmez, “Ebü’z-Zübeyr”, **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1994, c.10, s.355.

⁷⁹ İbn Hibbân, **Meşâhir**, s.87.

⁸⁰ Hatîb, **er-Rihle fî talebi’l-hadîs**, (Thk.) Nureddin İtr, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1975, s.133; Yusuf Açık, **Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler**, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s.79.

⁸¹ Rihlenin hicrî ilk üç asırda geçirdiği sistemleşme süreci için bkz: Bekir Kuzudışlı, **Hadis Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2017, s.107-112.

⁸² Şu‘be için bkz: Fesevî, **el-Ma‘rife**, c.2, s.782; İbn Adî, **el-Kâmil**, c.6, s.2134.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, **İlel**, c.1, s.352. Benzer bir ifadeyi Amr b. Ali’de söylemiştir. bkz: Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.308.

⁸⁴ Fesevî, **el-Ma‘rife**, c.2, s.140.

⁸⁵ Yahya b. Maîn, **Târîh (Dûrî)**, c.4, s.454. Aynı eserde yer alan Yahya’nın şu ifadesi her ne kadar ashâb kavramına yer vermese de Hişâm’ın diğer pek çok râvîden ayrı olarak Yahya hususunda özel bir konumu olduğuna işaret edecektir “Yahya b. Ebû Kesîr hususunda bir kimse ne Hişâm ed-Destüvâî ne Evzâî ne de Ali b. el-Mübârek gibi olur. [Ancak] bunlardan sonra.” a.g.e, c.4, s.180.

göre daha kısıtlı olmasıdır. Ricâl kaynakları onlar arasındaki ilmî ilişkiyi farklı şekillerde açıklamaktadır. Ahmed b. Hanbel, Hişâm'ın Hammâd'dan semâî hakkında kendisine yöneltilen soruları “Semâî sâlihtir”,⁸⁶ “Semâî eskidir”⁸⁷ ve “Mukâribedir”⁸⁸ ifadeleriyle cevaplamıştır. Ayrıca Hammâd'ın Basra'ya gelişinde kendisinden Şu'be ve Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) de hadis aldığına işaret edip Hammâd b. Seleme'nin yaptığı nakillerde bazı sorunlar olduğunu dile getirmiştir.⁸⁹ Dolayısıyla Hişâm'ın, Basra'da geçirdiği süre boyunca Hammâd'dan faydalandığı söylenebilir. Fakat Hişâm'ı, onun yakın talebeleri arasında saymak mümkün değildir.⁹⁰

2.1.1.2. İlmî Ehliyetleri ve Fikrî Temayülleri Açısından Hocaları

İlmi daha çok mezkûr dört hocadan elde ettiğine değinilen Hişâm ed-Destüvâî'nin hocalarıyla ilgili önemli görülen diğer bir konu ise haklarındaki cerh-ta'dîl ifadeleridir. Bu şekilde yapılacak tasnifin gayesi, 2/8. asırda bir râvînin ilim talep ederken kendisine bilgiyi aktaran en önemli kaynak hüviyetindeki hocanın farklı sebeplerden ötürü cerhe uğramasının kendisini ne yönde etkileyeceğidir. Farklı bir ifadeyle hadis talebesinin, rivayetleri yalnızca sika kimselerden yazmak gibi bir metodunun olup olmadığını incelemektir.

Zehebî ve Mizzî'nin verdiği listeler ve farklı kaynaklardaki bilgilere göre Hişâm 39 kişiden rivayette bulunmuştur. Bu isimler içerisinde ta'dîl edilenlerin yanında cerh edilenler de olduğu gibi haklarında Hişâm'ın kendilerinden rivayet aldığı bilgisi dışında herhangi bir ifadenin yer almadığı kimseler de bulunmaktadır.

⁸⁶ **Suâlâtü Ebi Dâvud**, s.291; Mizzî, **Tehzîb**, c.7, s. 271.

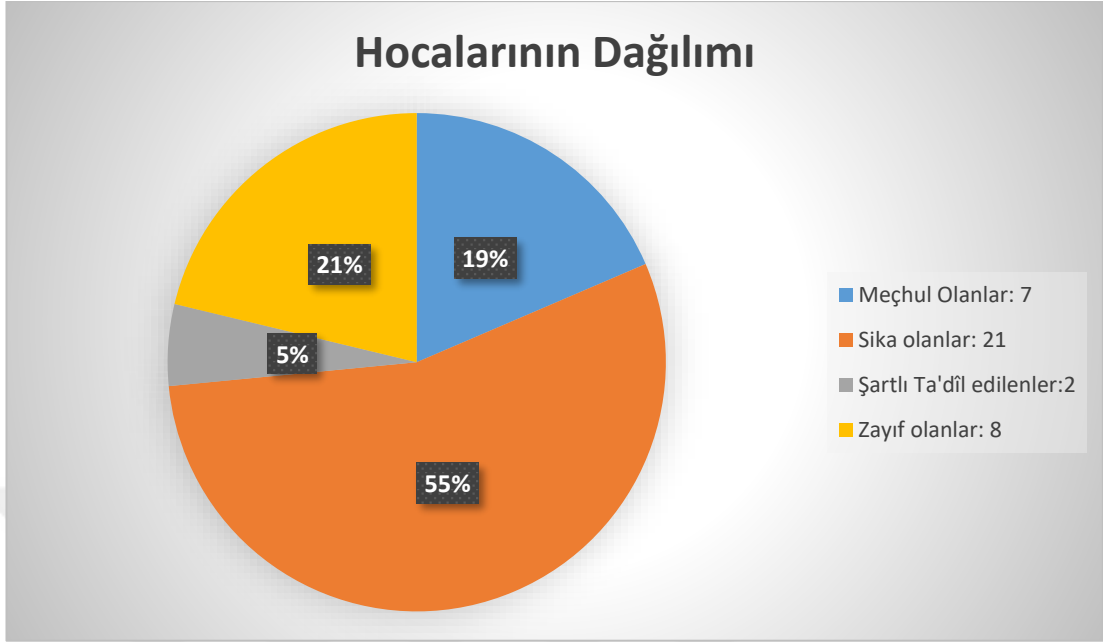
⁸⁷ **Suâlâtü Ebi Dâvud**, s.291; Mizzî, **Tehzîb**, c.7, s.271.

⁸⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsa el-Ukaylî, **ed-Duâfâu'l-kebîr**, (Thk.) Abdülmü'tî Emin el-Kal'acî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, c.1, s.307; Mizzî, **Tehzîb**, c.7, s.272; Zehebî, **Siyer**, c.5, s.236.

⁸⁹ Mizzî, **Tehzîb**, c.7, s. 271. Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778), Hişâm'ın Hammâd b. Ebû Süleyman'dan aktardığı rivayete karşı tavrı ve Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813) Süfyân es-Sevrî hakkındaki yorumu için bkz: Rânehürmüzî, **el-Muhaddis**, s.408.

⁹⁰ Hişâm, Hammâd b. Ebû Süleyman'dan nakilde bulunmasına rağmen Hanefîlerin eserlerinde kendisine itibar edilen bir râvî olarak gözükmemektedir. Bunun muhtemel sebebi Hanefîlerin kendi isnadlarına daha fazla önem verip bölgesel bir ilim ağı oluşturmalarıdır. Nitekim Yahya b. Mâin'e, İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/804) Basra ehlinde bulunup bulunmadığı sorulunca o şöyle cevap vermiştir “Şeybânî Basralılardan elbette rivayet etmedi. Sadece Kûfe ehlinde rivayet etti.” **Suâlâtü İbn Muhriz**, s.189.

Tablo 2: İlmî Ehliyetlerine Göre Hocaları

Hişâm'ın kendisinden rivayette bulunduğu kişiler içerisinde sika kimselerin daha fazla oluşu tabloda göze çarpan ilk husustur. Bu isimlerin kâhîr ekseriyetinin aslen Basralı olması ya da daha sonraları Basra'ya yerleşmesi ise doğal bir durumdur. Şartlı ta'dîl edilen râvîlerden biri Ebü'z-Zübeyr⁹¹ diğeri Ebû Avâne el-Vaddâh b. Abdullah⁹² (ö. 176/792)'tır. Ebü'z-Zübeyr hakkında bazı cerh lafızlarının bulunmasına ek olarak İbn Maîn ve Nesâî gibi âlimler onu tevsik etmiştir. Zehebî bu durumu ele alarak İbn Adî'nin "O esasen sika biridir. Ancak ondan bir kısım zayıf râvîler rivayette bulundu. Bu durum onun zayıf yönüdür." ifadesini aktarmış, kendisi de İbn Adî'nin bu sözünün Katâde ve Zührî gibi kimselerin durumlarıyla da ilgili olduğunu ifade etmiştir. Zehebî, ayrıca Ebü'z-Zübeyr'in mutlak anlamda zayıf olmasını gerektirmeyecek şeylerle tad'îf edildiğini belirtmiştir.⁹³

Ebû Avâne'deki problem ise Ebü'z-Zübeyr'den farklıdır. Ebû Avâne'nin hıfzındaki sorun nedeniyle ancak kitabından yaptığı nakillerin doğru olacağı

⁹¹ Hadis kitapları üzerinden yapılan taramada Ebü'z-Zübeyr'den 22 rivayeti olduğunu tespit edilen Hişâm'ın, tarih ve ilâel eserlerinde ise diğîr nakillerden farklı olarak 3 rivayeti daha tespit edilmiştir. İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.3, s.380; Ahmed b. Hanbel **el-İlel**, c.3, s.395; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c.1, s.218.

⁹² Zehebî, Hişâm'ın ondan daha yaşlı olmasına rağmen rivayette bulunduğunu ifade etmiş fakat ilgili taramalardan kendisinden Hişâm'ın herhangi bir nakli tespit edilememiştir. Zehebî, **Siyer**, c.8, s.218

⁹³ Zehebî, **Siyer**, c.5, s.381.

söylenmiştir.⁹⁴ Nitekim Katâde hususunda zayıf sayılması da kitaplarını kaybetmesinden ötürüdür.⁹⁵

Zayıf olan hocaları içerisinde “münkerü’l-hadîs”,⁹⁶ “metrûku’l-hadîs”⁹⁷ ve “hadis çalardı”⁹⁸ olarak nitelenenlere ek olarak itibar kastıyla yazılacak olanlar da bulunmaktadır.⁹⁹ Zayıf olan hocalarından ilgili taramayla orta çıkan rivayet sayısı 10’dur. Hadis kitapları dışında yer alan tarih, siyer, tabakât, ricâl ve tefsir kaynaklarında ise Ebû İsmâ’dan (ö. ?) 1¹⁰⁰, Muğire b. Habîb’den (ö. ?) 2¹⁰¹, Bişr b. Ubeydullah el-Kasîr’den (ö. ?) 2¹⁰², Kâsım b. Avf eş-Şeybânî’den (ö. ?) 2¹⁰³, Abdülkerîm b. Ebi’l-Muhârik’ten (ö. 126/743) 2¹⁰⁴, Matar el-Varrâk’tan (ö. 125/742)

⁹⁴ Zehebî, **Siyer**, c.8, s.220. Yahya b. Maîn “Ebû Avâne [yazılanı] okur ama yazamaz.” (**Siyer**, c.8, s.218.) Affân b. Müslim (ö. 220/835) de onun sahihu’l-kitab olduğunu belirtmektedir.

⁹⁵ Zehebî, **Siyer**, c.8, s.221. Ya’kub es-Sedûsî “Muğire konusunda en esbet kimsedir. Fakat Katâde hususunda böyle değildir.”

⁹⁶ Bişr b. Ubeydullah el-Kasîr için bkz: İbn Hacer, **Lisânu’l-mîzân**, (Thk.) Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İslamiyye, Beyrut 2002, c.2, s.299; Muğire b. Habîb için bkz: a.g.e, c.8, s.128-129.

⁹⁷ Ebû İsmâ için bkz: İbn Hacer, **Takrîbü’t-tehzîb**, (Thk.) Hâmid Abdullah el-Muhallâvî, Dâru’l-Hadîsi’l-Kâhire, Kâhire 2009, s.186.

⁹⁸ Amr b. Mâlik en-Nükrî için bkz: İbnü’l-Cevzî, **Kitâbü’d-Duafâi ve’l-metrûkîn**, (Thk.) Ebû’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1986, c.2, s.231.

⁹⁹ İbn Ebû Hâtim **el-Cerh**, c.8, s.297-288; Aynî, **Meğâni’l-ahyâr**, c.1, s.195.

¹⁰⁰ Hadis kitaplarında da olan “Suyu üç yudumda içmek” rivayetidir. Ebû’l-Hasan Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, **el-İlel**, (Thk.) Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi, Dâru’t-Taybe, Riyâd 1405, c.12, s.353; Ebû Nuaym, **Hilye**, c.9, s.57; Mizzî, **Tehzîb**, c.34, s.89.

¹⁰¹ Ebû Nuaym, **Hilye**, c.2, s.386; İbn Ebû Hâtim, **Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm müsneiden ‘ani’r-Resûl ve’s-sahâbe ve’t-tabîîn**, (Thk.) Esad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr el-Bâz, Riyâd 1997, c.1, s.101; İbn Kesîr, **Tefsîr**, c.1, s.248; Alâeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî, **Bahru’l-ulûm**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, (Thk.) eş-Şeyh Ali Muhammed-eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut 1993, c.1, s.115.

¹⁰² İbn Hibbân, **Kitâbü’l-mecrûhîn mine’l-muhaddisîn**, (Thk.) Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmâil es-Selefi, Dâru’s-Samî’i, Riyad 2000, c.1, s.213. İbn Hibbân bu rivayetin aslı olmayan batıl bir haber olduğunu söylemiştir. İbn Hacer, **Lisânu’l-mîzân**, c.2, s.299. İbn Hacer ise bu hadis için “çok münker” ifadesini kullanmıştır.

¹⁰³ Dârekutnî, **el-İlel**, c.6, s.37-39. Beğavî ise tefsirinde “Evvâbîn namazı, sıcağın deve yavrularının ayaklarının yandığı zamandır” rivayetini Hişâm > Katâde > el-Kâsım b. Avf tarikiyle vermiştir. Oysa hadis kitaplarında bu rivayeti Hişâm doğrudan el-Kâsım b. Avf’tan nakletmiştir. bkz: Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, **Meâlimü’t-tenzîl**, Dâru’t-Taybe, Riyâd 1409, c.5 s.88; İbn Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c.3, s.145; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsneid**, c.32 s.9, (no: 19264); Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **el-Câmiu’s-sahîh**, (Thk.) Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1991, Kitâbu Salâti’l-müsâfirîn ve kasriha, 119. Farklı bir rivayetteki benzer bir durum için bkz: Tirmizî, **el-İlel’l-kebîr**, (Thk.) es-Seyyid Subhi es-Sâmîrâî, es-Seyyid Ebû’l Muâti en-Nûrî ve Mahmûd Muhammed Halîl es-Saîdî, Mektebetü’n-Nehdatü’l Arabî, Beyrut 1989, s.22-23. İlgili rivayet için ayrıca bkz: Fuat İstemi, “Evvabin Namazı ile İlgili Rivayetlerin İsnad ve Metin Açısından Değerlendirmesi”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, c.12, s.142-168.

¹⁰⁴ Buhârî, **Târîhu’l-kebîr**, c.6, s.542; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdulhâdî ed-Dımaşkî es-Sâlihî, **Şerhu İlel-i Ebî Hâtim**, (nşr:) Mustafa Ebû’l-Gayt-İbrâhim Fehmî, el-Fârûku’l-Hadîs Kâhire 2002, s.46. Şerhu ilel yazarı Abdülkerîm’in kendisiyle ihticâc edilecek biri olmadığını belirtmiştir.

3¹⁰⁵, Amr b. Mâlik en-Nükrî'den (ö. 129/746) 7¹⁰⁶ rivayette bulunduğu tespit edilmiştir.

Rivayetlerinin büyük bir kısmını sika kimselerden alan Hişâm'ın, zayıf hocalardan yaptığı nakiller ise azdır. Buradan hareketle 2./8. asırda muhaddislerin hadis tahammül ve edâsında sadece sika râvîlerle yetinmedikleri ifade edilebilir.¹⁰⁷ Bunun farklı sebepleri olduğu söylenebilir. Râvîlerin zabt ve adaletini tespit etmek,¹⁰⁸ rivayetler arasında mütabaatı ortaya koymak ve ilgili rivayeti sadece o hocadan alma imkânın olması bu sebeplerden bazılarıdır.

Hişâm'ın hocalarının fikrî temayülleri de Basra'daki ilmî münasebetlerin anlaşılmasında önemlidir. Çünkü Hişâm'ın sadece kendisi gibi düşünen şahıslarla mı yoksa hadis ilmi açısından yararlanacağını düşündüğü kişilerle mi ilmî iletişim kurduğunu tespit etmek buna bağlıdır. Basra'daki muhaddislerin siyasi ve fikri açıdan ortak bir görüş etrafında birleştikleri söylenemez. Basra'da Cemel Savaşı'yla beraber Hz. Ali'ye (ö. 40/661) karşı muhalefetin oluşması, Emevî hanedanının gerek Basra'da gerek Kûfe'deki zorba idaresi ve Hz. Osman'ın (ö. 35/656) daha ziyade hilafetinin ikinci altı senesinde meydana gelen ihtilafların, önce onun katledilmesine sebep olup sonrasında süregelen çeşitli savaşlar, Basra'nın kozmopolit bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Özellikle siyasi başkaldırıların Hâricî kökenli olması, Kûfe'deki Şîi bazı isyanlara destek verilmesi bu kozmopolit yapının tezahürleri arasındadır.

Basra'da 5 Osmânî, 12 Şîi, 6 Hâricî, 4 Mürciî ve 45 Kaderî râvî tespit edilmiştir.¹⁰⁹ Osmânî olarak bilinen râvî sayısının Basra'da az olması nispeten Şîi ve

¹⁰⁵ Dârekutnî, **el-İlel**, c.7, s.261-262.

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, **İlel**, c.2, s.398-399; İbn Ebû Hâtim, **Tefsîr**, c.1, s.297; c.2, s.355, s.512; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, **el-Keşf ve'l-beyân**, (Thk.) İmam Ebû Muammer b. Âşur, Dâru İhyâ'i-türâsî'l-mecîd, Beyrut 2002, c.8, s.243; İbn Asâkir, **Târîh**, c.6, s.235. İbn Adî, Amr b. Mâlik'in hadis çaldığını belirtmiştir. Fakat İbn Hacer ve İbn Hibbân esas problemin kendisinden nakilde bulunan oğlundan kaynaklandığını düşünmüş olmalı ki oğlu dışında yaptığı rivayetlere itibâr edileceğini belirtmiştir. İbn Adî, **el-Kâmil**, c.5, s.1799; İbn Hibbân, **es-Sikât**, c.7, s.228; **Meşâhir**, s.184; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.3, s.301.

¹⁰⁷ Burada İmâm Mâlik (ö. 179/795) ve Yahya b. Ebû Kesîr'in bir istisna teşkil ettiği söylenmelidir. Her ikisi için de sadece sika kişilerden rivayette bulunduklarına dair ifadeler için bkz: Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, s. 426; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.3, s.695; c.4, s.383.

¹⁰⁸ Rivayetler üzerinden râvîlerin adalet ve zabt durumlarının tespiti için bkz: Muhammed Enes Topgöl, **Rivayetten Râvî'ye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluştur?**, İFAV yayınları, İstanbul 2019.

¹⁰⁹ Maden, **Hicrî İkinci Asırda Ehl-i Hadîs Halkaları**, s.33. Kaderî râvîlerin sayısını Mustafa Öztürk de bu şekilde tespit etmiştir. Mustafa Öztürk, "Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvîleri", **Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.12, s.96.

Hâricî ama daha ziyade Kaderî râvî sayısının fazla olmasıyla ilişkilendirilebilir. Çünkü Osmânîlik, Müslümanların birliğini sağlamak amacıyla idarecilerin meşruiyetine itiraz etmek yerine, onların idaresini kabul edip benimsemektir.¹¹⁰ Doğal olarak her iki grup arasında oluşan fikri muhalefet râvîler arasındaki ilişkileri de etkilemiştir. Nitekim İbn Uleyye (ö. 193/809), hocası Hişâm ed-Destüvâî'nin güvenilirliğini ve faziletini aktarıp bazı kaderî fikirleri olduğunu, Osmânî olarak bilinen Abdullah b. Avn'ın¹¹¹ (ö. 150/767) yanında söylediğini ve akabinde onun olumsuz bir tavırda bulunduğunu “İbn Avn, ne zaman kaderîlik zikredilse yüzünü benden çevirirdi” ifadesiyle belirtmiştir.¹¹² Bu tavır sadece Hişâm'a yönelik olmayıp kaderîlere karşı genel bir duruş olarak yorumlanmalıdır. Nitekim İbn Avn'ın herhangi bir ayırım yapmaksızın kaderîlere selam vermemesi bu yorumu kuvvetlendirir.¹¹³

Şii râvîlerin Basra'da az olması ise Hz. Ali'nin yönetim yeri olarak Kûfe'yi seçmesiyle beraber ona olan siyasî ve itikadi bağlılığın orada merkezîleşmesinden kaynaklanır. Hâricî râvîlerin Osmanîler kadar az olmasının temel sebebi haricilerin hadis rivayetinden ziyade siyasî mücadelelere yönelmeleridir.

2./8. asırda Basra, farklı yönelimleri olan kişilerin ilmi faaliyetlerini sürdürdüğü bir yer konumundayken özellikle kaderî şahısların yoğunluğu dikkat

¹¹⁰ Muhamed Mücahid Dünder, “Ehl-i Sünnet'in Siyâsî Temâyülü Olarak Osmâniyye ve Osmânîler”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, c.13, s.114. Saîd b. Ebû Arûbe'nin, Hz. Osman'a sövülmeyi fakirleşmeye götürecek bir sebep olarak görmesi oldukça enteresandır. (Zehebî, **Siyer**, c.6, s.416) Süfyân es-Sevrî'nin, Basralıların dört halifeyi fazilet sıralaması olarak “Hz.Ebû Bekir, Hz.Ömer, Hz.Osman ve Hz.Ali” şeklinde kabul ettiğini söylemesi de Saîd'in tavrıyla paraleldir. (İbn Asâkir, **Târîh**, c.31, s.344) Genel kabulün Hz.Osman'ı tercih etmesine rağmen Saîd b. Ebû Arûbe gibi kişilerin Osmanî olarak nitelenmemesi kaderîlikle açıklanabilir. Çünkü Dünder, Osmanîlerin muhalif bir tavır sergilemekten uzak olduğunu söylemiştir. Fakat burada aydınlatılması gereken başka bir husus daha vardır. Basra'da Osmanî olarak nitelenen râvî sayısı 5'dir. Hz.Osman'ın daha üstün oluşunun genel kabul gördüğü Basra'da, mezkûr 5 râvî dışındakilerin Osmânî olarak nitelenmemesi, farklı bir çalışmada detaylıca üzerinde durulması gereken bir durumdur. Osmânî râvîlerin dönemin iktidarıyla olan ilişkileri, özellikle Osmanîlik kavramının kimi müellifler tarafından Emevî kelimesiyle yakın anlamli kullanmış olması da hatırlanarak incelenmelidir. (İlyas Üzümlü, “Osmâniyye” **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2007, c.33, s.480) Tezin kapsamını aşacağından bu konunun burada ele alınması mümkün gözükmemektedir.

¹¹¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.261; Dünder, “Ehl-i Sünnet'in Siyâsî Temâyülü Olarak Osmâniyye ve Osmânîler”, s.97.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c.2, s.68.

¹¹³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.262.

çekmektedir.¹¹⁴ Nitekim Ahmed b. Hanbel'in "Eğer Basralıları araştırırsan üçte birini kaderî olarak bulursun"¹¹⁵ ifadesi de bunu doğrulamaktadır.

Kaderîlerin buradaki yoğunlukları hem itikadi hem siyasi açıdan okunabilir. Özellikle Hasan el-Basrî'nin ders halkasında itikadi konuların tartışıldığı¹¹⁶ bilinmektedir. Bunun birinci sebebi sahâbe döneminde yaşanan olayların zihinlerde kelâmi problemler oluşturması ve bunların açıklığa kavuşturulma gayretidir. İkinci sebep ise Emevî iktidarının olumsuz uygulamalarından rahatsızlık duyanların, Hasan'a bu durumu arz edip onunla konuşmak istemeleridir. Ona gelenler arasında bulunan Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702) ve Atâ b. Yesâr (ö. 103/721) kendisine Emevîlerin yapıp ettikleri şeyleri Allah'a izafe etmelerini sormuşlar, Hasan da bunu şiddetli biçimde reddetmiştir.¹¹⁷ Hasan el-Basrî'de görülen bu muhalif tavır, farklı şekillerde ve seviyelerde Kaderîlerde, Emevî iktidarının fiilleri Allah'a izafe etme tavrına bir karşı duruş olarak Basra'da belli bir süre daha devam etmiştir.

Erken dönem kaynaklarından itibaren kaderî olduğu söylenen¹¹⁸ Hişâm ed-Destüvâî'nin hocaları içinde yukarıda temas ettiğimiz itikadi ve siyasî temayüllere meyl eden kişiler ise şunlardır: Hammâd b. Ebû Süleyman ve Abdülkerîm b. Ebu'l-Muhârik Ebî Ümeyye el-Basrî (ö. 126/743), Bürd b. Sinan eş-Şâmî (ö. 135/752) ve Katâde. Hammâd¹¹⁹ ve Abdülkerîm¹²⁰ ircâ görüşünü benimserken, Bürd¹²¹ ile Katâde¹²² kaderî düşünceyi benimsemişlerdir.

Hammâd'ın Mürcî olmasına rağmen Hişâm'ın bu yönde bir düşüncesinin kaynaklarda yer almaması iki şekilde açıklanabilir: 1- Hişâm'ın mülâzemet açısından daha yakın olan hocası Katâde'nin ders halkasında daha fazla bulunup, doğal olarak ondan daha fazla etkilenmesi. 2- Hişâm'ın da dönemin yöneticilerinin kendi fiillerini

¹¹⁴ Maden, **Hicrî II. Asırda Ehl-i Hadîs Halkaları**, s.33. Yazar burada 717 kişilik râvî topluluğundan yaptığı bir taramayla 72 kişinin mezhebi dağılımlarına yer vermiştir.

¹¹⁵ Mizzî, **Tehzîb**, c.22, s.281.

¹¹⁶ Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed Şehristânî, **el-Mile'l ve'n-nihâl**, (Thk.) Kısra Salih Aylî, Müessesetü'r-Risâle, Şam 2019, s.76.

¹¹⁷ Nitekim Atâ b. Yesâr'ın "Ey Ebû Saîd, bu emirler Müslümanların kanlarını akıtıyor, mallarını gasp ediyor ve daha birçok haksızlıklar yapıyorlar ve icraatımız Allah'ın kaderine göre gerçekleşmektedir diyorlar" sözüne karşılık Hasan "Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar" demiştir. İbn Kuteybe, **Meârif**, s.441; Özümk, Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri, s.81.

¹¹⁸ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.279, Yahya b. Maîn, **Târîh**, c.4, s.139, c.4, s.188; Ukayli, **Duafâ**, c.3, s.144; İbn Kuteybe, **el-Meârif**, s.625; Hatîb, **el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'lmi'r-rivâye**, (Thk.) Mâhir Yasin el-Fahl, Dâru İbni'l-Cevzî, 1435 ?, c.1 s.315-316; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.154.

¹¹⁹ İbn Hacer, **Tehzîb**, c.1, 483, Aynî, **Meğâni'l-ahyâr**, c.1, 242.

¹²⁰ Mizzî, **Tehzîb**, c.18, s.264.

¹²¹ Mizzî, **Tehzîb**, c.4, s.46.

¹²² Zehebî, **Siyer**, c.7, s.154.

Allah'a izafet etmesi sebebiyle, onlara karşı pasif bir muhalefet sergilemesi. Muhalif bir tavrın ırcâ görüşünü benimseyerek ortaya çıkması çok karşılaşılan bir durum değildir.¹²³

Önemli olan diğer bir nokta da hocaları arasında sadece iki kişinin kaderî olarak isimlendirilmesidir. Katâde istisna edilirse yakın hocaları içerisinde sayılabilecek olan Yahya, Hammâd ve Ebü'z-Zübeyr'in bu şekilde nitelenmemesi, Hişâm'ın ulaşabildiği herkesten rivayetleri olabildiğince almaya çalıştığını gösterir.

2.1.1.3. Rivayetlerin Muhtevaları Açısından Hocaları

Bu başlık altında Hişâm'ın rivayetleri, içerdikleri konular itibarıyla ve konuların çeşitlilikleri yönüyle bir tasnife tabi tutulup bunun üzerinden bazı yorumlarda bulunulacaktır. Rivayet edilen her konu tek tek yazılmayıp 10 ve üzerinde hadis naklettiği konular ele alınacak, diğer konulara gerektiğinde işaret edilecektir. Buradan hareketle özellikle mülâzemeti tam olan hocalarından Katâde ve Yahya'nın ders halkalarında hangi konulara yöneldikleri, Basra'ya gelişinde Hammâd'ın kendisine talebelik yapanlara hangi konularda rivayet naklettiği ve Ebü'z-Zübeyr ile buluştuğunda Hişâm'ın hangi rivayetleri aldığı tespit edilecektir. Böylelikle hem Basra'ya gelen Kûfeli bir âlimin, hangi ilmi buraya taşıdığına hem de Basra'dan Mekke'ye gitmesi muhtemel bir hadis râvîsinin hangi bilgilerle Basra'ya döndüğüne dair bazı çıkarımlarda bulunabilir.

Hişâm, hocası Katâde'den en çok şu konularda rivayette bulunmuştur: Namaz 39, hadler ve diyet 22, talak 17, bey' akdi ve türevleri 15, fiten 15, ahiret ahvâli 13, nikâh 11 ve giyim-kuşam 10.¹²⁴

Burada dikkati çeken ilk husus fiten ve ahiret ahvali konuları sayılmazsa geriye kalan konuların günlük hayatta sıkça karşılaşılan hususlar olması ve bunların

¹²³ Kendisine ırcâ ithamı yapılan Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) kıyamını desteklemesi ile Hâris b. Süreyc'in (ö. 128/746) isyanı bunun istisnalarıdır. Nitekim Emevîlere olan muhalefet temelde Hâriciler, Hz. Ali taraftarları ve Kaderîler olmak üzere üçe ayrılabilir. Hâricilerin birçok defa isyan etmesi bunun en önemli göstergesi olmakla beraber Emevîler'e karşı oluşan Hârici muhalefetini görmek adına tikel bir örnek olan Ebû Hamza el-Hâricî'nin yaptığı konuşma için bkz: Adnan Demircan, **Emevîler**, Beyan Yayınları, İstanbul 2018, s.95-99. Abdunnasır Süt, emri bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker bağlamında iktidarı eleştirenler içerisinde Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşkî'ye yer vererek Kaderî düşüncenin muhalif yönünü vurgulamıştır. bkz: Abdunnasır Süt, **İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler –Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşkî-** Fecr Yayınları, Ankara 2014, s.33-34.

¹²⁴ Katâde'nin rivayetlerini toplu görmek için bkz: Erdal, **Tâbiûn Bilginlerinden Katâde b. Diâme**, s.27-170.

daha fazla nakledilmesidir. Fiten hadisleri, gelecekte oluşacak fitneleri Hz. Peygamberin haber vermesi olarak düşünüldüğünde bunlardan bir kısmını dönemin siyasal olaylarıyla bağlantılı olarak okumak mümkündür.¹²⁵ Özellikle Hz. Peygamber'in ileride bir takım yöneticilerin olacağı ve onların yanlışlarını hoş görmeyen ve inkâr edenin kurtuluşa ereceğini bildiren hadisi, adeta iktidara yönelik pasif bir muhalefete işaret eder. Rivayetin devamında "Ey Allah'ın Resûlü onlarla savaşalım mı?" sorusunu Hz. Peygamber'in "Hayır, Namaz kıldıkları müddetçe olmaz" şeklinde cevaplaması da önceki yorumu destekler. İlgili rivayeti muhtemelen ders esnasında aktaran Katâde'nin "Kalbiyle kerih görüp kalbiyle inkâr eden kimse"¹²⁶ ifadeleriyle konuyu izah etmesi kendi meclisinde talebelerine sistematik olarak nasıl muhalif bir tavır sergilenmesi gerektiğini açıkladığı şeklinde yorumlanabilir.

Ahîret ahvaline dair rivayetlerin bir kısmı ise Katâde ve Hişâm'ın kaderî oluşlarıyla eş zamanlı olarak okunursa anlamlı olacaktır. Kıyamet günü dört kimsenin durumunu tasvir eden şu rivayet bu açıdan iyi bir örnektir:

"Kıyamet günü dört kişi [itiraz eder]: Bir şey duymayan sağır, ahmak, elden ayaktan düşmüş olan ihtiyar ve fetret döneminde vefat etmiş kimse. Sağır şöyle söyler: "Rabbim İslam, ben herhangi bir şey işitmezken geldi." Ahmak şöyle der: "Rabbim İslam, çocuklar [benimle alay ederek] beni deve pisliğinin içine attıkları sırada geldi. Elden ayaktan düşen¹²⁷ ihtiyar kimse ise şöyle der: "İslam, ben herhangi bir şey akıl edecek durumda değilken geldi." Fetret döneminde vefat etmiş kimse ise şöyle der: "Rabbim bana senin elçin gelmedi." Allah onlardan kendisine itaat etmeleri için söz alır, onları cehenneme girmeleri için yollar. Canımı elimde tutana yemin ederim ki eğer onlar ateşe girse dahi ateş onlara soğuk ve zararsız olacaktır."¹²⁸

Katâde'den yapılan nakillerde nicelik yönüyle çok olmasa da konu itibarıyla önemli olan bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin önemi erken dönemlerden

¹²⁵ Müslim, Kitâbu'l İmâre, 16, (no: 1854); Ebû Dâvûd, Kitâbü's-Sünne, 30. Ebû Dâvûd bu rivayete Hâricilerle savaşma başlığında yer vermiştir. Benzer bir örnek için bkz: Ebû Dâvûd, Kitâbü'l-Cihâd, 3; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsne'd**, c.11, s.541-542, (no: 6952); c.44, s.286, (no: 26689).

¹²⁶ Müslim, Kitâbu'l-İmâre, 16, (no: 1854); Ebû Dâvûd, Kitâbü's-Sünne, 30.

¹²⁷ Akli yönüyle de zayıf olan kimse.

¹²⁸ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsne'd**, c.26, s.228, (no: 16301); c.26, s.230, (no: 16302) ayrıca bkz: İbn Kesîr, **Tefsîr**, c.5, s.54; Zehebî, **Tezkiretü'l-huffâz**, c.3, s.199. Rivayet munkatıdır.

itibaren çeşitli tartışmalarda gündeme gelmesidir.¹²⁹ Hişâm bu bağlamda Katâde'den şefaât¹³⁰ hususunda 2, miraç¹³¹ hakkında 2 ve ru'yetullah¹³² meselesinde 1 hadis nakletmiştir. Ru'yetullah, şefaât gibi meselelerde Katâde ve Hişâm'ın muhaddislerin genel tavrını sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Özetle yukarıda belirtilen hususlardan hareketle Katâde'nin ders halkasında fikhî ve itikâdî konulara daha fazla yer verildiği ifade edilebilir. Ayrıca Hişâm'ın naklettiği rivayetlerden hareket ederek Katâde'nin fikri temayüllerinin, onun meclisinde ilgili rivayetler bağlamında konuşulduğu söylenebilir.¹³³

Hişâm ed-Destüvâî, Yahya b. Ebû Kesîr'den namaz konusunda 27, oruç konusunda 10 rivayet nakletmiştir. Bu nakillerde de günlük hayatta her insanın bilmeye ihtiyaç duyacağı konuların çokluğu göze çarpar. Katâde de 39 olan namaz rivayeti sayısı Yahya'da 27'ye düşmüştür. Bunun nedeni Katâde'den olan rivayetlerinin Yahya'ya oranla fazla olmasıdır. Oruç konusunda ise Hişâm, Katâde'den aktardığı rivayetlerden çok daha fazlasını Yahya'dan nakletmiştir. Yahya b. Ebû Kesîr'in de ilk dönemin tartışmalı konularına ait rivayetleri talebelerine aktardığı görülmektedir. Nitekim Hişâm hocası Yahya'dan, şefaât konusunda 1 nakilde bulunurken¹³⁴ iman¹³⁵ konusunda 4 rivayet nakletmiştir. Özellikle Mü'min

¹²⁹ Ru'yetullah için bkz: Ahmet Yücel, **Hadis Tarihi**, İFAV, İstanbul 2012, s.74; Ali Kaya, **İlk Dönem Hadis Tartışmaları**, İFAV, İstanbul 2018, s.407-418; Talat Koçyiğit, **Hadisçiler Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara ?, s.172-184. Şefaât konusunda sahâbilerle yapılan bazı konuşmalar için bkz: Kuzudişli, **Hadis Rivayetinde Bağlam –sebebü îrâdî'l-hadîs-**, Klasik yayınları, İstanbul 2020, s.204, s.207.

¹³⁰ “Her peygamberin ümmeti için yapmış olduğu bir dua vardır. Ben, duamı kıyamet günü ümmetime şefaât etmek için sakladım.” Müslim, Kitâbü'l-îmân, 86, s.190, (no: 200); Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.21, s.474, (no: 14111).

¹³¹ Uzun bir rivayet olması sebebiyle sadece kaynağına işaret etmekle yetinilmiştir. Buhârî, Kitâbu Bedi'l-halk, 6; Müslim, Kitâbü'l-îmân, 74, s.151, (no: 164); Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.29, s.370-372, (no: 17833).

¹³² Ebû Zer'e (ö. 32/653) “Resûlullah'ı görseydim ona muhakkak sorardım” dedim. Ebû Zer “Hangi konuda soru sorardın?” deyince Abdullah b. Şakîk (ö. 108/726) “Rabbini gördün mü diye sorardım.” diyerek cevap verdi. Ebû Zer “Ben sordum. Hz. Peygamber “Ben nûr gördüm” buyurdu.” Müslim, Kitâbü'l-îmân, 78, (no: 178); Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.35, s.241, (no: 21313). İbn Abbâs'tan gelen benzer bir rivayet için bkz: İbn Kesîr, **Tefsîr**, c.7, s.449.

¹³³ Koçinkağ, Saîd'in Menâsik adlı eserininin içeriğine değinerek meseleleri neredeyse ilgili bütün ayetler çerçevesince ele aldığını söylemiştir. Döneminin diğer fıkıh ve hadis eserlerinde görülmeyen bu metodu onun kelamcı yönüyle açıklamıştır. Bu da Katâde halkasında kelamî düşüncelerin ve bakış açılarının varlığına işaret etmektedir. Mansur Koçinkağ, **Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018, s.153.

¹³⁴ Kur'an'ın şefaâtçiliğine dair yaptığı nakil için bkz: Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.36, s.462, (no: 22146); c.36, s.546, (no: 22213).

¹³⁵ İman konusu ile ilgili temel meseleler ve tartışmalar için bkz: İzutsu Toshihiko, **İslam Düşüncesinde İman Kavramı**, Selahattin Ayaz (Çev.), Pınar Yayınları, İstanbul 2018; Sönmez

ve iman kavramlarının mahiyetine yönelik ifadelerin, iman-amel ilişkisi bağlamında tartışılan konular arasında yer aldığı hatırlanırsa iman, “Hasenâtın (iyiliklerin) seni hoşnut ettiğinde ve kötülüklerin seni üzdüğünde sen mü’minsin”¹³⁶ olarak tanımlandığı rivayetin nakledilmesi önem kazanmaktadır. Nitekim erken dönemlerde iman-amel birlikteliğinin vurgulandığı¹³⁷ ve bu düşüncüyü bazı Ehl-i hadis âlimlerinin benimsediği bilinmektedir. Dolayısıyla Hişâm ve Yahya’nın da bu kanaati taşıdığı söylenebilir.

Hammâd b. Ebû Süleyman’ın Basra’ya gelmesi, Kûfe’deki ilmî birikimin buraya taşınması açısından önemlidir.¹³⁸ Hişâm, Hammâd’dan genellikle farklı konularda birer rivayet nakletmiş olsa da bu rivayetlerin çoğunluğu fikhî konulara hamledilebilir. Bu konulardan sadece namazla ilgili kendisinden 10 rivayet nakletmiştir. Zehebî’nin Hammâd “el-Fakih”¹³⁹ olarak nitelediği hocasından aldığı fikhî rivayetler nicelik açısından Katâde’den azdır. Örneğin Katâde’den sırasıyla bey’ akdiyle ilgili 15, talak hakkında 17, nikâhla ilgili 11, hadler ve diyetlerle ilgili 22 rivayet aktarırken Hammâd’dan bey’ akdiyle ilgili 4, talak ile ilgili 2, hadler ve diyetlerle ilgili 4 rivayet aktarmıştır. Fakat Katâde’den hiç nakletmediği şehâdet ve tahâret gibi meselelerde Hammâd’dan nakilde bulunmuştur. Yahya b. Ebû Kesîr’den farklı olarak şehâdet, vasiyet, irtidâd gibi konularda Hammâd’dan, Hammâd’dan aktarmadığı yemin, vesvese, cihâd, adak, i’tikaf, tefsir gibi konularda ise Yahya’dan nakilde bulunduğu görülmektedir.

Kaynaklarda mürciî olduğu söylenilen¹⁴⁰ ve bu yüzden cerh edilen Hammâd b. Ebû Süleyman’ın, Hişâm’a ircâ görüşünü destekler mahiyette nakilde bulunması da önemlidir.¹⁴¹ Hişâm’ın bu rivayeti alması hem klasik bir muhaddis tavrı

Kutlu, *Selefilik Arka Planı –İslam Düşüncesindeki İlk Gelenekçiler-*, Otto Yayınları, Ankara 2016, s.79-168.

¹³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c.36, s.537, (no: 22199); c.36, s.497, (no: 22166).

¹³⁷ Süleyman Uludağ, “Amel”, *DİA*, TDV yayınları, İstanbul 1991, c.3, s.14-16.

¹³⁸ Kûfe’deki ilim Basra’ya sadece Hammâd kanalıyla gelmemektedir. Örneğin Katâde kendi başından geçen bir olayı şu şekilde anlatmaktadır: İbrâhim en-Nehâî’ye (ö. 96/714) sütün dolayı akrabalarının oluşması hususunu sormak için bir mektup yazdık. O da bana Şurayh > Ali ve İbn Mesûd isnadıyla “Az ya da çok olsun süt emme haram kılar” rivayetini zikrettiği bir mektup yazdı. Bunu Katâde’den aktaran talebesi Saîd b. Ebû Arûbe’dir. Râmezhürmüzî, *el-Muhaddis*, s.462.

¹³⁹ Zehebî, *Siyer*, c.7, 149.

¹⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, c.1, 483.

¹⁴¹ Cibrîl bana gelerek ümmetimden Allah’a şirk koşmadan ölen bir kimsenin cennette olacağını müjdeledi. Ben de ona “Zina etmiş olsa ve hırsızlık yapmış olsa dahi mi?” dedim Cibrîl “Evet” dedi. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Kitâbu Ameli’l-yevm ve’l-leyl*, 311, c.9, s.412, (no: 10896).

sergilediğini hem de ircâ düşüncesiyle nitelenen bir râvînin, münekkit muhaddislerin deyimiyle bid'atının propagandasını yapar mahiyette bir rivayet nakletmesinde sorun görmediğini göstermektedir.

Ebü'z-Zübeyr'den yaptığı nakiller konulara göre incelendiğinde en az 10 rivayetin bulunduğu bir konu tespit edilememiştir. Ebü'z-Zübeyr'den en çok nakilde bulunduğu konu ise diğer hocalarında olduğu gibi namazdır. Namazla alakalı yaptığı 4 nakli, ikişer nakil ile nikâh ve bey' akdi konularındaki rivayetler takip etmektedir. Diğer konularda ise birer nakilde bulunmuştur.¹⁴² Ebü'z-Zübeyr'den yaptığı nakillerin hem bablara göre hem de toplamda sayısal açıdan az olmasını, Hişâm'ın hac zamanı boyunca onunla birlikte olma ihtimalinden kaynaklanabileceğine değinilmişti. Hişâm'ın ondan nakilde bulunduğu konuların her birinde, diğer üç hocasının en az birinden de nakilde bulunması önemlidir.

Özetle Hişâm'ın gerek konu çeşitliği gerekse ilgili konudaki nakillerin çokluğu ile kendisinden en fazla yararlandığı hocası Katâde'dir. Katâde'yi sırasıyla Yahya, Hammâd ve Ebü'z-Zübeyr takip etmektedir. Nitekim o Katâde'den 45, Yahya'dan 34, Hammâd'dan 17 ve Ebü'z-Zübeyr'den 16 farklı bölümde rivayette bulunmuştur. Ayrıca fikhî konularda özellikle de ibadet ve muâmelât alanındaki rivayetlerin fazlalığı da günlük hayatta daha çok karşılık bulan meselelerin ilmî alışverişi doğrudan etkilediğini gösterir. Günlük hayattaki meselelerin ders halkasında daha çok ele alınması, hicrî 2. asrın ilk çeyreğine kadar rivayetlerin aktarıldığı meclislerin tam olarak sistemleşmediği şeklinde yorumlanabilir. Hişâm dışındaki Katâde halkasının takipçilerinin rivayetlerinin de incelenmesi bu yorumun daha sağlıklı olmasını sağlayacaktır. Hişâm'ın gerek Hammâd'a gerek Ebü'z-Zübeyr'e yaptığı talebelikten elde ettiği birikim aslında Basralı olan diğer iki hocasından daha azdır. Bu da Basra'nın hicrî 2./8. asırda ilmî açıdan önemli bir konumda olduğunu gösterir. Önemli bir diğer nokta ise Katâde ve Yahya'nın Basra'da oluşan ilmî birikimin en önemli aktarıcıları¹⁴³ arasında olmasıdır.¹⁴⁴

¹⁴² İçecekler, giyim, dua, sahabe, zekât, cenâze, hayvanlar vb. konular.

¹⁴³ Nitekim Ali b. el Medîni'nin şu sözü de bunu doğrular "Sika râvîlerin hadisleri Basra'da iki adam, Kûfe'de iki adam ve Hicâz'da iki adam olmak üzere toplam altı kişide döner durur. Basra'daki iki kişi Katâde ve Yahya b. Ebû Kesîr, Kûfe'deki iki kişi Ebû İshâk (ö. 127/745) ve A'meş (ö. 148/765), Hicâz'daki ikili ise Zührî ve Amr b. Dînâr (ö. 126/744)'dır. Sonra bunların hadisi on iki adamın hadisi hâline döner. Onlardan Basra'dakiler: Saîd b. Ebû Arûbe, Şu'be b. el-Haccâc, Ma'mer b. Râşid, Hammâd b. Seleme, Cerîr b. Hâzim (ö. 170/786) ve Hişâm ed-Destüvâî'dir.

2.1.2. Talebeleri

2.1.2.1. Mülâzemet Açısından Talebeleri

Zehebî'nin tespitine göre 28,¹⁴⁵ İbn Hacer'in tespitine göre ise 29¹⁴⁶ râvî Hişâm'dan nakilde bulunmuştur. Ricâl ve tabakât eserlerinden hareketle bu sayının yaklaşık olarak 80'e ulaştığı söylenebilir. Hocalarından çok daha fazla talebesinin olması, Ali b. el-Medînî'nin de işaret ettiği gibi onun Basra'nın medâr râvîleri arasında yer almasından kaynaklanabilir.¹⁴⁷

Talebelerinin her biriyle ilmî mesaisinin aynı olmadığından burada Hişâm'ın hangi öğrencileriyle daha yakın bir hoca-talebe ilişkisi olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun için ilgili taramalar¹⁴⁸ sonucu, öğrencilerin Hişâm'dan yaptığı nakiller aşağıdaki tabloda gösterilerek bazı yorumlarda bulunulacaktır. Tabloda hocaları kısmında yapıldığı gibi en az 10 rivayeti olan kişilere yer verilmiştir.

Tablo 3: Rivayet Sayılarına Göre Talebeleri

İSİM	RİVAYET SAYISI ¹⁴⁹
Muâz b. Hişâm ed-Destüvâî	149

Kûfedekiler: es-Sevrî, İbn Uyeyne (ö. 198/814) ve İsrâîl (ö. 160/777)'dir. Hicâz'dakiler ise İbn Cüreyc (ö. 150/767), Muhammed b. İshâk (ö. 151/768) ve Mâlik'tir." (Mizzî, **Tehzîb**, c.21, s.550) Ali b. el-Medînî *el-İlel* adlı eserinde ise şu ifadeyi kullanmaktadır "Sonra bu altı kişinin ilmi kitap tasnif eden kimselerden ashâbü'l-esnâf'ın [ilmine] dönüştü." Bu ifadesini kullandıktan sonra yer verdiği isimler içerisinde Hişâm ed-Destüvâî yer almaz. Bu, muhtemelen Hişâm'ın kitap sahibi olmamasından kaynaklanır. Nitekim saydığı isimler: Mâlik b. Enes, İbn İshâk, İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Saîd b. Ebû Arûbe, Hammâd b. Seleme, Şu'be, Ma'mer, Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799) olmak üzere eser tasnif eden kimselerdir. İçlerinde sadece Ebû Avâne'nin bir eseri olduğu tespit edilememiştir. Ebû'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî el-Medînî, **el-İlel**, el-Mektebü'l-İslâmî, (Thk.) Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut 1980, s.37.

¹⁴⁴ Bu isimlere ek olarak Basra'daki diğer ehl-i hadis halkaları için bkz: Maden, **Hicrî II. Asırda Ehl-i Hadis Halkaları**, s.60-122.

¹⁴⁵ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.150.

¹⁴⁶ İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.272.

¹⁴⁷ Mizzî, **Tehzîb**, c.21, s.550.

¹⁴⁸ Kütüb-i Sitte'ye ek olarak Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, İbn Ebû Şeybe ve Abdürrezzâk b.Hemmâm'ın *el-Musannef*'leri taramaya dâhil edilmiştir.

¹⁴⁹ Muâz b. Hişâm'da 1 ve Yezîd b. Harun'da (ö. 206/821) 2 rivayetin Hişâm ed-Destüvâî'ye aidiyeti tam olarak belirlenemediği için o rivayetler tablodaki sayısal veriye yansıtılmadı.

Vekî‘ b. el-Cerrâh (ö. 197/812)	96
İbn Uleyye	59
Abdüssamed b. Abdülvâris	52
Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)	51
Müslim b. İbrahim el-Ferâhîdî (ö. 222/836)	51
Ebû Âmir Abdülmelik b. Amr el-Akadî (ö. 204/819)	48
Ebû Dâvûd et-Tayâlisi ¹⁵⁰ (ö. 204/819)	45
Yezîd b. Harun	40
Abdülvehhâb b. Atâ (ö. 204/819)	28
Muâz b. Fedâle (ö. ?)	24
Hâlid b. el-Hâris (ö. 186/802)	24
Ravh b. Ubâde ¹⁵¹ (ö. 205/820)	20
İshak b. Yusuf el-Ezrâk (ö. 196/811)	17

¹⁵⁰ Ebû Dâvûd et-Tayâlisi ve *el-Müsned*’i üzerine Emine Demil bir makale kaleme almıştır. Burada Ebû Dâvûd’un, Müsned’inde kendisinden en fazla nakilde bulunduğu hocalarını sıralamıştır. Buna göre en çok Şu‘be’den nakilde bulunan Ebû Dâvûd, Hişâm’dan sadece yedi rivayette bulunmuştur. Emine Demil, “Ebû Dâvûd et-Tayâlisi’nin (Ö. 204/819) Müsnedi ve Rivayet Üslubu” **Toplum Bilimleri Dergisi**, c.9, s.399-424. Demil’in daha az rivayeti tespit etmesi onun çalışmasını *el-Müsned* adlı eserle sınırlandırmasından kaynaklanabilir.

¹⁵¹ Ravh b. Ubâde’nin Hişâm ile hoca-talebe ilişkisi ricâl kaynaklarında tespit edilememiştir. Fakat ilgili taramalarda Hişâm’dan 10 rivayetten fazla nakilde bulunduğu görüldüğünden ötürü listeye alınmıştır.

Kesîr b. Hişâm (ö. 208/823)	17
Abdurrahman b. Mehdî	16
Ezher b. Kâsım (ö. ?)	13
Amr b. Heysem el-Katan (ö. 198/813)	12
Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834)	11

Hişâm'dan en çok nakilde bulunan kimse Zehebî'nin de belirttiği üzere¹⁵² Muâz b. Hişâm'dır.¹⁵³ Bu durum Muâz'ın, Hişâm'ın oğlu olmasıyla açıklanabilir. İbn Ebû Hâtim¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî,¹⁵⁵ Zehebî¹⁵⁶ ve İbn Hacer'in¹⁵⁷ babasından nakilde bulunduğunu söyledikleri diğer oğlu Abdullah'ın ise ilgili taramada babasından yaptığı bir nakil tespit edilememiştir.¹⁵⁸ Bunun sebebi olarak Abdullah'ın ciddi bir şekilde tenkit edilmesi gösterilebilir.¹⁵⁹

Öğrencilerine yer verilen listede dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus bu râvîlerin çoğunluğunun Basralı olmasıdır. Basralı olmayanlar ise Vekî' b. el-Cerrâh, Yezîd b. Harun, İshak b. Yusuf ve Kesîr b. Hişâm'dır. İshak b. Yusuf¹⁶⁰ ve Kesîr b.

¹⁵² Zehebî, **Siyer**, c.9, s.372.

¹⁵³ Muâz'ın babasından fazlaca rivayet aktardığına dair dönemin âlimlerinin de ifadeleri bulunmaktadır. Fazl b. Sehl el-A'rac'ın (ö. 255/868) Yahya b. Maîn hakkında verdiği şu bilgi bu bakımdan oldukça önemlidir: Yahya b. Maîn, Müslim b. İbrâhim'i Muâz b. Hişâm'a üstün tutuyor ve şöyle söylüyordu "Sadece babasından rivayet eden bir kimseyi, [pek çok] kimseden rivayet eden bir adam gibi görmem." (Mizzî, **Tehzîb**, c.27, s.490; Zehebî, **Siyer**, c.10, s.315) Müslim b. İbrahim'in yaklaşık 1000 hocadan hadis yazdığına dair bkz: Zehebî, **Siyer**, c.10, s.315.

¹⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.5, s.193.

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, **ed-Duafâ**, c.2, s.145.

¹⁵⁶ Zehebî, **Mizân**, c.2, s.517; **el-Muğnî fî'd-dua'fâ**, (Thk.) Abdullah b. İbrahim el-Ensârî, İdâretü İhyâ'i-Türâsi'l-İslâmî, ? 1987, c.1 s.515.

¹⁵⁷ İbn Hacer, **Lisân**, c.5, s.30.

¹⁵⁸ İlgili tarama dışında kalan kaynaklardan birinde babasından yaptığı rivayet için bkz: İbn Hacer, **Lisân**, c.6, s.569.

¹⁵⁹ Ebû Hâtim er-Râzî: "Metrûku'l-hadis" İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.5, s.193; İbnü'l-Cevzî, **ed-Duafâ**, c.2, s.145; Zehebî, **Mizân**, c.2, s.517; **el-Muğnî**, c.1 s.515. Sâcî (ö. 307/920): "Onda zayıflık vardır. Sahibu hadis değildir." İbn Hacer, **Lisân**, c.5, s.30. Sâhibu hadis olarak nitelenmemesinden hareketle Abdullah'ın rivayet birikiminin az olduğunu söylenebilir. Çünkü sâhibu hadis olarak nitelenmek için bellir bir oranda hadis birikiminin oluşması gerekmektedir. (Râmezhürmizî, **el-Muhaddis**, s.387)

¹⁶⁰ Vâsıtlıdır. Mizzî, **Tehzîb**, c.2, s.496.

Hişâm'ın¹⁶¹ tablonun sonlarında yer alması onların Basralı olmamalarıyla açıklanabilir. Yezîd b. Harun ise İshak b. Yusuf gibi Vâsıtlı olmasına rağmen Hişâm'dan daha fazla nakilde bulunmuştur. Muhtemelen Yezîd'in, Basra'da daha çok kalması¹⁶² Hişâm'dan İshak'a nispetle daha fazla nakilde bulunmasına imkân vermiştir. Nitekim o, Hişâm'a gidip gelişini şöyle anlatmıştır: “Basra'ya girdim. Oranın muhaddisleri Osman el-Bürî (ö. ?) ve Nasr b. Tarîfti (ö. ?). Biz gizlice Hişâm ed-Destüvâî'ye gelirdik. Allah, o ikisinin [ilmi değerini] düşürdü ve Hişâm yükseldi.”¹⁶³ Hişâm'dan en fazla rivayette bulunan ikinci râvî olan Kûfeli¹⁶⁴ Vekî' b. el-Cerrâh'ın da Basra'ya geldiği bilinmektedir.¹⁶⁵ Basralı olan diğer râvîlerden daha fazla hadis nakletmesi, Hişâm'la daha fazla ilmî mesaisi olduğuna işaret edebilecek veriler arasında gösterilebilir.

Rivayet sayılarına ek olarak, ricâl kaynaklarında Hişâm ile talebeleri arasındaki ilmî mesainin anlaşılmasına yarayacak bazı bilgiler bulunmaktadır. Tabloda en çok nakilde bulunan öğrenciler arasında yer alan İbn Uleyye muhtemelen hocasıyla geçirdiği ders süresince onun ezber kuvvetini beğenmesinden ötürü onu, Basra'nın hafızları¹⁶⁶ arasında saymış, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî hadiste emîri'l-mü'minîn¹⁶⁷ olduğunu vurgulamış, Vekî' b. el-Cerrâh ise onu sebt¹⁶⁸ olarak nitelendirmiştir.

¹⁶¹ Rakkalıdır. Bağdât'a yerleşmiştir. Dimaşk'a da nispet edilir. İbn Mencûye el-İsfehânî, **Ricâlu Sahîhi Müslim**, c.2, s.155; Mizzî, **Tehzîb**, c.24, s.166, c.30, s.217; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.3, s.466.

¹⁶² Yezîd b. Harûn'un Mihne'ye yönelik etkisini ele alan Macit Demirer onun Basralı 41 hocasını tespit etmiştir. Bu da Yezîd'in Basra'ya daha sık gidip geldiği ya da orada daha uzun süre kaldığı şeklinde anlaşılabilir. (Macit Demirer, “Mihneti Geciktiren Bir Hadîs Âlimi: Yezîd b. Hârûn” **Dergiabant**, c.9, s.656.) Yezîd'in Hammâd b. Zeyd'e Ashâbü'l-hadîs'in Kur'an'da geçip geçmediğini sorması da Basra'ya geldiğini gösterir. Hatîb, **er-Rihle**, s.87.

¹⁶³ İbn Adî, **el-Kâmil**, c.7, s.2496; İbn Hacer, **Lisân**, c.8, s. 263.

¹⁶⁴ Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.463. Süfyân es-Sevrî'nin ashâbı içinde zikredilişine dair bkz: Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.471.

¹⁶⁵ Vekî' b. el-Cerrâh şöyle söylüyordu: “Saîd'in yanına girdik akabinde ondan hadis dinledik. Dinlediğimiz hadislerden sahih olanları aldık, olmayanları attık.” İbn Hacer, **Tehzîb**, c.2, s.34.

¹⁶⁶ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.150; **Târihu'l-İslâm**, c.9, s.656 Başka bir rivayette Muallâ b. Mansur (ö. 211/826) “İbn Uleyye'ye Basra'nın hafızlarını sordum” O da bana “Eyyûb, İbn Avn, Süleyman et-Teymî (ö. 143/760), Hişâm ed-Destüvâî ve Süleyman b. el-Muğire (ö. 165/781)'dir.” dedi. Mizzî, **Tehzîb**, c.3, s.462. İbnü'l-Mübârek'in bunu destekler mahiyetteki Süfyân'dan yaptığı rivayet için bkz: Bâcî, **et-Ta'dîl**, c.1, s.261; Zehebî, **Siyer**, c.6, s.14; Mizzî, **Tehzîb**, c.13, s.489, Aynî, **Meğâni'l-ahyâr**, c.2, s.29.

¹⁶⁷ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.9, s.60, Zehebî, **Tezkiretü'l-huffâz**, c.1, s.124; **el-Kâşif**, c.2, s.337; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.273.

¹⁶⁸ İbn Ebû Hâtim **el-Cerh**, c.1, s.228; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.151; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.27.

Rivayetlerinin az olmasına rağmen İbn Mehdî'nin¹⁶⁹ onun hıfzını tercih etmesi ve Ebû Nuaym'ın ona teşvik etmesi¹⁷⁰ ise Hişâm'ın Basra'daki ilmî şöhretiyle açıklanabilir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî'nin “Kendilerinden yapılan rivayetlerde nesepleri belirtilmeksizin sadece isimlerinin zikredilmesiyle yetinilen bir grup muhaddis vardır. Çünkü onların durumu sorun oluşturmaz ve onların hadis ilmindeki konumu gizli kalmaz.”¹⁷¹ deyip Hişâm ed-Destüvâî'yi de bu gruptaki muhaddisler içerisinde zikretmesi bu hususu destekler.

Hişâm'ın çokça ağlamasına¹⁷² ve ölümü zikretmesine¹⁷³ dair kişisel bilgilerinin Amr b. el-Heysem ve Şâz b. Feyyâz (ö. 225/839) gibi kendisinden az nakilde bulunan iki talebesinden gelmesi ise dikkat çekicidir. Şâz'dan bu tarz bir bilginin gelmesi onun rekâik rivayetlerine ilgi göstermesiyle açıklanabilir.¹⁷⁴ Amr ise hocasından az rivayette bulunmuşsa da kader hususunda Hişâm ile aynı düşünceye sahip olması,¹⁷⁵ aralarında rivayet sayılarına yansımaya bazı ilişkilerin olduğunu düşündürür.¹⁷⁶ Ayrıca mezkûr dört şahsın da Hişâm'la aralarındaki rivayet ilişkisi, kaynaklara yansıyandan daha fazla olabilir.

Oğlu Muâz'dan bu tarz ifadeler nakledilmese de Hişâm'ın rivayetlerinin aktarılması hususunda onun oldukça işlevsel bir yönü olduğu söylenmelidir. Nitekim

¹⁶⁹ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm ve ahhâru muhaddisuhâ ve zikru kuttânihe'l-ulemâi min gayri ehlihâ ve vâridihâ*, (Thk.) Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, c.15, s.641; Bâcî, *et-Ta'dîl*, c.3, s.1338. Abdurrahman b. Mehdî'nin, Hişâm'ın hadis rivayeti esnasında gülen bir kişiye verdiği tepkiyi aktardığı rivayet için bkz: Hatîb, *el-Câmi' li ahlaki'r-râvî fi Âdabi's-sâmi*, (Thk.) Mahmut Tahhan, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 2007, c.1, s.157. Abdullah b. el-Mübârek de benzer bir ifade nakletmiştir. Ebû Nuaym, *Hilye*, c.6, s.279.

¹⁷⁰ Ebû Hâtim “Ben, Ebû Nuaym'ın bir adamı Hişâm ed-Destüvâî dışında herhangi birisine teşvik ettiğini görmedim.” (Mizzî, *Tehzîb*, c.30, s.220; Zehebî, *Siyer*, c.7, s.151) Muhammed b. Yûnus: Ebû Nuaym'ı şöyle söylerken işittim “Basra'ya geldim ve orada şu iki adamdan daha faziletli kimseyi görmedim: Hişâm ed-Destüvâî ve Hammâd b. Seleme.” Ebû Nuaym, *Hilye*, c.6, s.279; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c.9, s.656. Ayrıca Hişâm'a yönelik diğer ifadeleri için bkz: Ebû Zûr'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s.212; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, c.8, s. 411.

¹⁷¹ Hatîb, *el-Câmi* c.2, s.72.

¹⁷² Şâz b. Feyyâz'dan gelen nakil için bkz: Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, c.1, s.124, *Târîhu'l-İslâm*, c.9, s.655. Hişâm'ın ölüm ve kabirle alakalı ifadelerinin topluca görülmesi için bkz: İbn Receb, *Ehvâlü'l-kubûri ve ahvâlu ehlihâ ile'n-nüşûr*, (Thk.) Muhammed Nizâmiddîn el-Füttîh, Dâru'z-Zemân, Medine 2012, s.382-383.

¹⁷³ Amr b. el-Heysem'den gelen nakil için bkz: Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c.9, s.656.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, c.2, s.147.

¹⁷⁵ *Suâlâtü İbn-i Muhriz*, s.120; Mizzî, *Tehzîb*, c.22, s.281.

¹⁷⁶ Amr b. el-Heysem'in hocasının rivayetlerini Bağdat'ta naklettiğine dair bkz: Hatîb, *Târîh*, c. 14, s.104. Hicrî 198 yılında Basra'da vefat eden Amr'ın ömrünün bir döneminde Bağdat'a giderek Basra'daki birikimi orada nakletmesi Bağdat'ın ilmi bir kimlik kazanmaya başladığını gösterir.

Yahya b. Saîd el-Kattân, Hemmâm'ı (ö. 164/780) bazı rivayetlerde eleştirirken kendisine Muâz b. Hişâm'ın kitaplarındaki nakillere, Hemmâm'ın muvafık olduğu söylenmiştir. Yahya da muhtelemen “Muâz > Hişâm” nakillerine Hemmâm'ın rivayetlerinin uygun düşmesi sebebiyle eleştirilerini devam ettirmemiştir. Bu durum, Muâz'ın, babasından yapılan nakillerde hüccet olarak görüldüğüne yorumlanabilir. Ahmed b. Hanbel'in “Onun yanında hadisten ne var ki?”¹⁷⁷ ifadesi de aslında dolaylı olarak Muâz'ın, babası hususundaki konumuna işaret etmektedir. Hadisçiler nazarında birçok kimseden nakilde bulunan ve rivayet alan kişilerin daha makbul olduğu düşünülünce,¹⁷⁸ Muâz gibi daha çok tek kişiden nakilde bulunan biri hakkında bu şekilde söylenmesi daha anlamlı olmaktadır.

Rivayet sayıları ve ricâl kaynakları Muâz b. Hişâm'ın, babası Hişâm ed-Destüvâî'nin en yakın talebesi olduğunu gösterir. Vekî' ve İbn Uleyye ise diğer önemli talebeleri arasında sayılabilir.

2.1.2.2. Meslekleri Açısından Talebeleri

Talebelerin, geçimlerini nasıl sağladıklarını belirlemek hadis tarihi için önemli bir noktadır. Çünkü talebe-hoca arasında mesleki açıdan benzer faaliyetlerin olması farklı şekillerde okunabilir. Örneğin Hişâm'ın meslek sahibi talebelerinin çoğunluğunu tacirlerin oluşturması, Hişâm'ın da ticari faaliyetlerde bulunmasıyla ilişkilendirilebilir. Başka bir açıdan bakıldığında ise ticarî faaliyetlerin rivayet muhtevasına etkisi ele alınabilir. Çünkü alım-satım, kiralama, takas, fâiz ve giyim-kuşam gibi birtakım fikhî meseleler ticarî faaliyetler içerisinde sıkça karşılaşılan durumlardır. Önemli olan başka bir husus da mesleklerin hadis rivayetine ne derece izin verdiğidir. Söz gelimi ticaretle uğraşan bir râvî ile kadı olan bir râvînin hocalarından yaptığı nakiller arasında bir fark oluşuyorsa, sahip olunan mesleklerin ders halkalarına devamlılığı etkilediği Hişâm ed-Destüvâî'nin hoca-talebe ilişkisi özelinde söylenebilir.¹⁷⁹

Hişâm ed-Destüvâî'nin öğrencilerinden 23'ünün meslek sahibi olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit yapılırken râvîlerin isnadlarda ya da ricâl eserlerinde

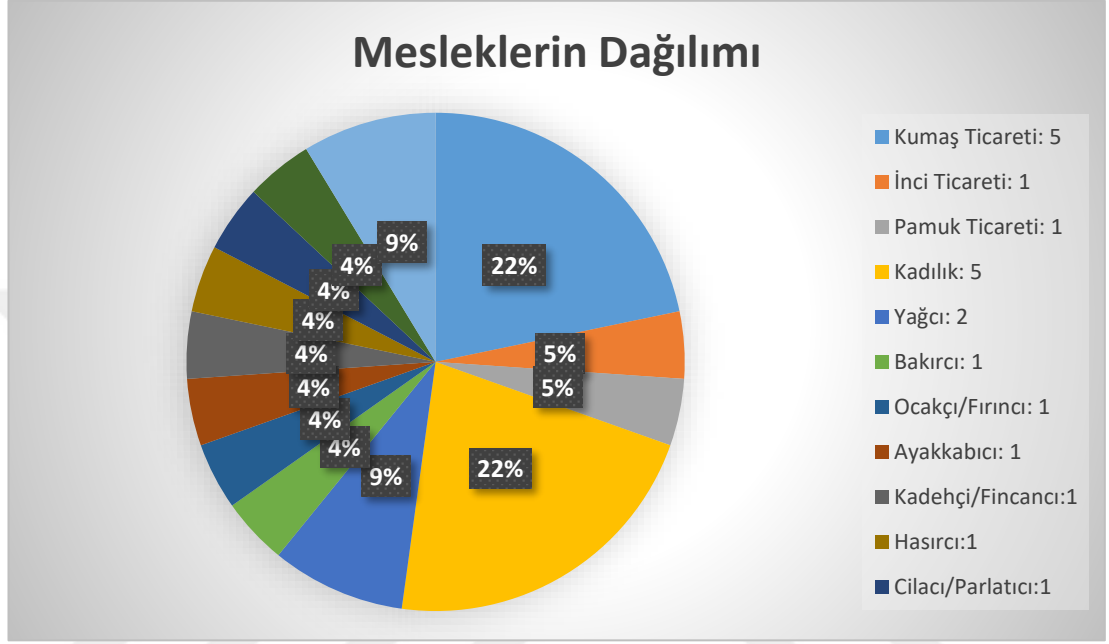
¹⁷⁷ İbnü'l-Mübirid, *Bahru'd-dem fi men tekelleme fihî el-İmâm Ahmed bi medhin ev zemmin*, (Thk.) Abdurrahman es-Sûfî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s.152.

¹⁷⁸ Mizzî, *Tehzîb*, c.28, s.490, Zehebî, *Siyer*, c.10, s.315.

¹⁷⁹ Maden, *Hicrî II. Asırda Ehl-i Hadis Halkaları*, s.42.

kendileriyle anılan nisbelerinden¹⁸⁰ veya kaynaklarda icra ettiği mesleğin açıkça belirtilmesinden istifade edilmiştir.¹⁸¹ Elde edilen veriler ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4: Talebelerinin Meslekî Dağılımları

Tablo incelendiğinde kadılık yapan talebelerin fazla olduğu görülmektedir. Kadılık görevi Hafs b. Abdurrahman b. Ömer (ö. 199/814),¹⁸² Yusuf el-Garik (ö. ?),¹⁸³ İbn Uleyye,¹⁸⁴ Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820)¹⁸⁵ ve Abdülazîz b. Ebân (ö. 207/822)¹⁸⁶ tarafından yerine getirilmiştir. Mezkûr isimlerden İbn Uleyye bu görevini belli bir süre yerine getirdikten sonra ayrılmıştır. Hafs Nişâbur kadısı, Yusuf

¹⁸⁰ Hadis tarihi açısından nisbelerin önemine dair bkz: Muhammed Enes Topgöl, “Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketlerinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”, *Dîvân*, c.22, s.1-31.

¹⁸¹ Burada tespit edilen kişiler Maden’in ilgili tezinin son kısmında verdiği meslek sahibi muhaddisler listesiyle karşılaştırılmıştır. *Hicrî II. Asırda Ehl-i Hadis Halkaları*, s.136-139.

¹⁸² Mizzî, *Tehzîb*, c.7, s.23.

¹⁸³ Hatîb, *Târîh*, c.16, s.436; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, c.3, s.221; Zehebî, *Mîzân*, c.4, s.471; *el-Muğnî*, c.2, s.439; İbn Hacer, *Lisân*, c.8, s.563.

¹⁸⁴ Salahaddin Polat, “İbn Uleyye”, *DİA*, TDV yayınları, İstanbul 1999, c.20, s.428.

¹⁸⁵ Nadr b. Şümeyl bir süre Basra’da yaşamıştır. Bu sırada geçimini sağlama noktasında sıkıntı yaşadığından sonra Basra’dan ayrılarak Merv’de kadılık görevine getirilmiştir. Bu sebeple Hişâm ed-Destüvâî’den sadece 5 rivayetinin tespit edilmesi anlaşılır bir durumdur. (İsmail Durmuş, “Nadr b. Şümeyl”, *DİA*, TDV yayınları, İstanbul 2006, c.32, s.281.) Ayrıca hicrî ilk iki asırda Merv’deki ilmi faaliyetler için bkz: Mesut Can, “Merv’de İslâmî İlimlerin Doğuşu (Hicrî İlk İki Asır)”, *Mütefekkir*, c.3, s.399-425.

¹⁸⁶ Mizzî, *Tehzîb*, c.18, s.113.

Ahvâz kadısı, Nadr b. Şümeyl Merv kadısı, Abdülazîz b. Ebân ise Vâsıt kadısı olarak görev yapmıştır.

Rivayet sayılarına göre Hişâm'ın talebelerinin sıralandığı önceki tabloda, kadılık görevini yapan mezkûr kişilerden sadece İbn Uleyye bulunmaktadır. Basra'da bulunan Hişâm'dan, farklı şehrin kadıları olan mezkûr isimlerin rivayetlerinin az olması ya da hiç olmaması anlaşılabilir bir durumdur. İbn Uleyye'nin durumundaki farklılık, onun kadılık görevini Basra'da yerine getirmesine ek olarak, bu görevde uzun süre kalmayıp hocası gibi kumaş ticaretiyle uğraşmasından kaynaklanmış olmalıdır.¹⁸⁷

Muâz b. Hişâm,¹⁸⁸ Gunder,¹⁸⁹ Fazl b. Dükeyn¹⁹⁰ Ezher b. Kâsım¹⁹¹ ve Saîd b. er-Rebî el-Âmirî (ö. 211/826)¹⁹² ise kumaş ticareti yapan kimselerdir.¹⁹³ Bu isimlerden Saîd'in, hocasından rivayeti tespit edilemezken, Gunder'in sadece 9 rivayeti tespit edilmiştir.¹⁹⁴ Geri kalanlar ise tabloda yer alarak hocalarından en az 10 rivayet nakletmiştir. Bu açıdan bakıldığında Hişâm'ın talebeleri özelinde benzer mesleklerin icrasının az da olsa hadis nakline katkı sağladığı söylenebilir.

Hişâm'ın rivayetlerinin en önemli taşıyıcıları arasında olan Yahya el-Kattân pamuk ticareti,¹⁹⁵ Abdüssamed b. Abdülvâris fırıncılık¹⁹⁶ ve Müslim b. İbrahim ise

¹⁸⁷ İbn Uleyye'nin kumaş ticareti yaptığına dair bkz: Maden, **Hicrî II. Asırda Ehl-i Hadis Halkaları**, s.138.

¹⁸⁸ Muâz'ın ticaret yaptığına dair bkz: Mizzî, **Tehzîb**, c.28 s.141. Maden ise onun babası gibi kumaş ticareti yaptığını söylemektedir. Maden, **Hicrî II. Asırda Ehl-i Hadis Halkaları**, s.138.

¹⁸⁹ Mehmet Yaşar Kandemir, "Gunder", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1996, c.14, s.195.

¹⁹⁰ Abdüsselam b. Harb el-Mülâî'nin (ö. 187/802) ortağıdır. Bir dükkânda mülâî (kadın çarşafı, örtü) sattıkları bilinmektedir. Ebû Bekir Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî b. Ebû Bekr b. Şücâ' el-Bağdâdî, **Tekmiletü'l-ikmâl**, (Thk.) Abdü'l-Kayyûm Abdurabbü'n-Nebî, Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1987, c.2, s.555; Mizzî, **Tehzîb**, c.23, s.197; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.3, s.388.

¹⁹¹ Maden, **Hicrî II. Asırda Ehl-i Hadis Halkaları**, s.138.

¹⁹² Aynî, **Meğâni'l-ahyâr**, c.1, s.388-389.

¹⁹³ Ebû Dâvûd et-Tayâlisi'de taylasân adındaki şala nisbetle bu şekilde isimlendirildiğini söyleyen Özkan, neden bu şekilde vasıflandırıldığının ise bilinemediğini ifade etmiştir. (Halit Özkan, "Tayâlisi", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2011, c.40, s.188) Bu nedenle onu doğrudan ticaretle uğraşan öğrenciler arasında zikretmedik.

¹⁹⁴ Benzer bir durum Yezîd b. Zürey'de görülmektedir. Hurma dallarından hasır yaparak geçimini sağlayan Yezîd'in, Hişâm'dan 9 rivayeti tespit edildi. Yezîd'in daha çok Saîd b. Ebû Arûbe'ye, Gunder'in de Şu'be'ye talebelik yapması Hişâm'dan az sayıda nakilde bulunmalarını açıklar. Abdullah Karahan, "Yezîd b. Zürey", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2013, c.43, s.523.

¹⁹⁵ Maden, **Hicrî II. Asırda Ehl-i Hadis Halkaları**, s.138; Erdinç Ahatlı, "Yahya b. Saîd el-Kattân" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2013, c.43, 262.

¹⁹⁶ İbn Mencüye, **Ricâlu Sahîhi Müslim**, c.2, s.79; Mizzî, **Tehzîb**, c.18, s.99.

yağcılık ve kasaplık¹⁹⁷ yapmıştır. Hişâm'ın birikimini aktarma hususunda Yahya ve Müslim kadar önemli râvîler arasında bulunmayan Abdurrahman b. Mehdî'nin inci tüccarı,¹⁹⁸ Abdülvehhâb b. Atâ'nın ise ayakkabıcı¹⁹⁹ olduğu bilinmektedir.

Kaynaklarda ne tür bir ticaret yaptığı belirtilmeyen Kesîr b. Hişâm'ı²⁰⁰ istisna edersek, kalkan yapıcısı olarak nitelenen Abdülalâ b. Süleyman'ın (ö. ?),²⁰¹ cilacı olarak tanıtılan Nasr b. Abdülkerim'in (ö. 166/782)²⁰² ve kadeh satıcısı Amr b. Mansûr el-Basrî'nin (ö. 215/830),²⁰³ hocaları Hişâm'dan rivayetleri tespit edilememiştir. Kesîr b. Hişâm'ın ise tabloda 17 rivayeti olduğu gözükmemektedir. Nisbesi hakkındaki farklı yorumlardan ötürü meslekler tablosunda kendisine yer verilmeyen Tebûzekî (ö. 223/838) ise en iyi ihtimalle gübre ya da tavuk sakatlatı ticareti yapmaktadır.²⁰⁴ Fakat onun da Hişâm ed-Destüvâî'den herhangi bir nakli bulunamamıştır.²⁰⁵

Buraya kadar anlatılardan, Hişâm'dan fazlaca nakilde bulunan talebelerin çoğunun tacir olduğu ortaya çıkmaktadır. Yağ satmak, ayakkabı tamir etmek gibi mesleklerin de bir nevi ticaret olduğu düşüncesinden hareket edilirse meslek sahibi öğrencilerin çoğunluğunu ticaret erbabı kimseler oluşturacaktır.

Bölümün başında değinilen hususlardan biri de Hişâm'ın talebelerinin icra ettikleri meslek ile rivayetlerinin muhtevasının ne oranda uyduğuur. Rivayetleri tespit edilemeyen talebeler bir kenara bırakılırsa, geri kalanların daha ziyade namaz konusunda nakillerde bulunduğu ortaya çıkar. Tacir olan öğrencilerin alım-satım ve oraya dâhil edilebilecek rivayetleri, tüm rivayetleri içerisinde özel bir öneme sahip değildir. Hatta hangi meslekle uğraştığı tespit edilemeyen talebelerinden Vekî' b. el-Cerrâh'ın bey' akdi konusunda, ticaret yapan talebelerden daha çok rivayette

¹⁹⁷ İbn Hibban, **es-Sikât**, c.9, s.157. Müslim b. İbrahim'le beraber yağ ticareti yapan diğer öğrencisi ise Ezher b. Sâd es-Semmân'dır. Mizzî, **Tehzîb**, c.2, s.323.

¹⁹⁸ Müctebâ Uğur, "Abdurrahman b. Mehdî", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1988, c.1, s.167.

¹⁹⁹ Mizzî, **Tehzîb**, c.18, s.510.

²⁰⁰ Mizzî, **Tehzîb**, c.24, s.164.

²⁰¹ Hatîb, **Târîh**, c.7, s.349.

²⁰² Saykal nisbesi için bkz: Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, **Ensâb**, (Nşr.) Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Haydârâbâd 1977, c.8, s.363.

²⁰³ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.6, s.376; Mizzî, **Tehzîb**, c.22, s.249.

²⁰⁴ Abdullah Karahan, "Tebûzekî", **DİA**, İstanbul 2011, c.40, s.221.

²⁰⁵ Benzer bir durum Affân b. Müslim'de görülür. Bakırcı olarak anılmasına rağmen tam olarak neden bu nisbeyi aldığı bilinmemektedir. Mehmet Yaşar Kandemir, "Affân b. Müslim" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1988, c.1, s.399.

bulunduğu söylenebilir. Örneğin bey‘ akdi hususunda ticaret yapan talebelerinden Yahya’nın 2, İbn Uleyye’nin 2, Kesîr b. Hişâm’ın 2 ve Muâz b. Hişâm’ın 4 rivayeti varken Vekî’nin ilgili konuda 8 rivayeti tespit edilmiştir. Bu durum Vekî’nin sadece teknik hadisçilikle yetinmeyip rivayetler üzerinden Ehl-i rey’e cevap verme gayretiyle açıklanabilir.²⁰⁶ Nitekim o, Hz. Peygamber’in devesinin derisini çizerek kan akmasına dair rivayeti aktardıktan sonra Ehl-i rey’in bu davranışı müslâ olarak isimlendirmesini bid‘ât olarak görmüştür.²⁰⁷

Kadılık görevini yerine getiren öğrencilerin de durumu bundan pek farklı değildir. Örneğin Basra’da kısa süreli kadılık yapan İbn Uleyye’nin en fazla nakilde bulunduğu konu namazdır. Onun talak ve hadler konusunda birer rivayetine karşılık, Vekî’nin talak konusunda 8, hadler konusunda 7 rivayeti tespit edilmiştir. Özetle, bir meslek icra eden talebelerin, o meslekle ilişkilendirilebilecek rivayetleri daha sık naklettikleri düşüncesinin her zaman doğru olmadığı Hişâm’ın talebeleri özelinde söylenebilir.

2.1.2.3. Ehl-i Bid‘at Bir Hocadan Rivayet Alma Noktasında Talebeleri

Hadis tarihindeki önemli meselelerden biri de Ehl-i bid‘at’tan rivayette bulunmaktır. Muhaddisler bu konuda farklı görüşler serdetmiştir. Çeşitli görüşler ortaya konulmasına rağmen tüm muhaddisler özellikle propagandacı olan bid‘atçıların hadis uydurmalarından ya da rivayette tahrifata yol açmalarından endişe duymuşlardır.²⁰⁸ Nitekim Ehl-i bid‘at içerisinde yer alıp daha sonradan bu görüşü terk eden kişilerin itirafları, muhaddislerin bu endişelerini doğrulamaktadır.²⁰⁹ Bu sebeple kaynaklarda bid‘at fırkalarından birine mensubiyeti sabit olan Hişâm ed-Destüvâi’nin,²¹⁰ Ehl-i bid‘at içerisinde nereye oturduğunun tespit edilmesi önemlidir.

²⁰⁶ Vekî’nin kaynaklarda çeşitli kişilerle kıyaslanması sebebiyle “daha fakih” gibi ifadelerle nitelenmesi de bu şekilde düşünülebilir. (Mizzî, **Tehzîb**, c.30, 474, 477.) Topgöl de Vekî’nin, Ehl-i rey’e olan tavrını farklı bir sebeple dile getirmiştir. Muhammed Enes Topgöl, **İsnâdı Okumak – Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdı Rolü-**, İFAV, İstanbul 2020, s.54.

²⁰⁷ Tirmizî, **Ebvâbü’l-hâc**, 67.

²⁰⁸ Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.317; Ali Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî, **en-Nüket alâ nüzheti’n-nazar fi tadvîhi nuhbeti’l-fiker**, Dâru İbni’l-Cevzî, Suudi Arabistan 1992, s.127.

²⁰⁹ Ehl-i bid‘at’tan olup, bid‘atını terk eden bir adam “Bu hadisi kimden aldığınıza bakın. Çünkü biz bir görüşü benimsediğimizde onu hadis yapardık” ifadelerini kullanmıştır. (Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.308) Hemen alttaki rivayette ise bu sözün bir Hâricî’den geldiği görülmektedir.

²¹⁰ İbn Sa’d, **et-Tabakât**, c.8, s.279; İbn Kuteybe, **el-Meârif**, s.625; Zehebî, **Târîhu’l-İslâm**, c.9, s.656.

Bid'at kelimesi sonradan olan her şey için kullanılmaktadır.²¹¹ İstılâhi anlamında tartışmalar olsa da²¹² kısaca dinin kemâle ermesinden sonra icat olunan şey²¹³ olarak tanımlanabilir. Ehl-i bid'at ise akli esas alıp nasları te'vil etmek suretiyle Hz. Peygamber'den sonra sünnete aykırı bazı inanç ve davranışları benimseyen kişiler için kullanılır.²¹⁴ Bu kavramının ilk defa ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekle beraber hicrî 1.asrın ikinci yarısından sonra kullanıldığı ifade edilmiş olsa da²¹⁵ İbn Sîrîn'in ve Hasan el-Basrî'nin ifadeleri²¹⁶ bu kavramın çok daha erken bir dönemde kullanılmaya başlandığını düşündürmektedir. Muhtemelen İbn Sîrîn'in "fitne" diye tabir ettiği olay ya da olaylar bütünü, İslam dünyasının o ana kadar görmediği birtakım ayrılıklara sebep olarak, siyasi ve itikadi kutuplaşmaları beraberinde getirmiştir. Bu kutuplaşmanın neticesinde Hâricîlik, Şîîlik, Cebriyye, Kaderiyye ve Mürcîe ehl-i bi'dat fırkaları olarak tarihteki yerini almıştır.

Hadis usulü açısından bid'at ehli kişilerden rivayet etme hususu ulema arasında tartışılmıştır. İbn Hacer, bid'atı küfre ve fiska düşüren bid'at olarak ikiye ayırdıktan sonra, küfre düşüren bid'at sahibi râvînin durumu hakkında üç farklı görüş olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşlere yer verdikten sonra gerçekten tekfiri gerektirecek bir iş yapanların dışında zabt sahibi ve müttaki olanların rivayetinin kabul edilmesinde bir engel olmadığını²¹⁷ ifade etmiştir.²¹⁸ Bid'atı fiska götürecek

²¹¹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, **Lisânu'l-arab**, Dâru's-Sadr, Beyrut ? c.8, s.6.

²¹² İlgili tartışmalar için bkz: Rahmi Yaran, "Bidat", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1992, c.6, s.129-131; Yusuf Güneş, "**Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râvîler ve Rivâyetlerinin Değeri**", ("Yayınlanmamış Yülsek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999), s.12-17.

²¹³ İbn Manzûr, **Lisânu'l-arab**, c.8, s.6.

²¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i bid'at", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1994, c.10, s.501.

²¹⁵ Yavuz, "Ehl-i bid'at", **DİA**, c.10, s.501-505.

²¹⁶ İbn Sîrîn'in "İnsanlar, fitne vuku buluncaya dek isnad sormazlardı. Fitne vuku bulunca isnad sordular. Sünnet ehlinin hadisini tahdis ettiler, bid'at ehlinin hadisini terk ettiler." Hatîb, **el-Kifâye**, s.307; Hasan'ın ifadeleri için bkz: Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, **Sünen**, Beyrut 1407, Mukaddime, 23, s.83; Hayri Kırbaoğlu da Ehl-i sünnet tabirini ilk olarak İbn Sîrîn'in kullandığına işaret etmiştir (M.Hayri Kırbaoğlu, **Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları**, Otto Yayınları, Ankara 2011, s.39). Bid'at kavramı hadisçilerin ıstılâhında itikâd ve ameli konularda sünnete muhalif olan tavırlar için kullanılmaktadır. Bu konuda ve Kitâbü's-sünne geleneğinde bid'at ile sünnet kavramlarının mahiyetine dair bkz: Selahaddin Yücel, **Hadis Literatüründe "Kitâbü's-sünne" Geleneği**, Mizan Yayınevi, İstanbul 2014, s.3-14. Yücel burada ayrıca Ehl-i sünnet kavramının ilk olarak İbn Abbas tarafından kullanıldığını tespit etmiştir. a.g.e, s.26.

²¹⁷ İbn Hacer burada önemli bir noktaya dikkat çekmiştir. Ona göre her grup diğerini bid'at ehli olarak görüp, oraya mensup kimseyi de mübtedî olarak suçlamaktadır. Bu şekilde olan kişilerin hepsinin

kişiler için ise durum biraz daha farklıdır. Muhaddislerin bu konudaki tavırlarını üç ayrı başlıkta ele almak mümkündür:

- 1) Mutlak olarak reddedenler²¹⁹
- 2) Mutlak olarak kabul edenler²²⁰
- 3) Şartlı kabul edenler

Mutlak olarak reddedenlerin temel hareket noktası râvînin görüşünün yayılmasının ve adının yüceltilmesinin engellenmesidir.²²¹ İbn Hacer bu düşüncenin doğru olmaktan uzak olduğunu ifade ederken²²² İbnü's-Salâh da hadis imamlarının pratiğine uygun düşmeyeceğini söylemiştir.²²³ Mutlak olarak kabul edildiğine dair görüşe, sadece Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde rastlanılmıştır. Hatîb, bu görüşü bazı nakilcilere ve mütekellime atfetmiştir.²²⁴ Fakat bu görüşün muhaddislerin genel tavrını yansıttığı söylenemez. Üçüncü görüşte, öne sürülen şart ise farklılık arz etmektedir. Bazı muhaddisler dâî olmama şartı üzerinde dururken²²⁵ bazıları dâî olup olmamalarından ziyade mezhebini destekler mahiyette rivayet nakletmemesini²²⁶ şart

rivayetini reddetmek doğru değildir. Bu yüzden o sadece dinin mütevâtir kısmından olan şeyleri reddeden kişilerin tekfir edilebileceğini ve yalnızca onların rivayetlerinin alınmayacağına işaret etmiştir. Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe**, s.125. Benzer bir değerlendirme için bkz: Ahmet Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, Fecr Yayınları, Ankara 2020, s.85.

²¹⁸ Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe**, s.125. Nevevî ise bid'atı sebebiyle tekfir edilen râvînin rivayetinin ittifakla kabul edilmediğini söylemiştir. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, **İrşâdü't-tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti sünen-i hayri'l-halâik**, (Thk.) Nureddin İtr, Dâru's-Selâm, Kâhire 2013, s.97.

²¹⁹ Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.303, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhaddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, **Ulûmü'l-hadîs**, (Thk.) Nureddin İtr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, s.114; Nevevî, **İrşâd** 2013, s.98; Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe**, s.127.

²²⁰ Hatîb, **el-Kifâye**, c.1 s.304.

²²¹ Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe**, s.127.

²²² Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe**, s.127.

²²³ İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadîs**, s.115.

²²⁴ Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.304.

²²⁵ Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe**, s.127; İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadîs**, s.114, Nevevî, **İrşâd**, s.98. Ahmed b. Hanbel'e "Mürçî'den, Kaderî'den [hadis] yazılır mı?" diye soruldu. Ahmed b. Hanbel "Evet, dâî değilse o kimseden [hadis] yazılır." dedi. (Hatîb, **el-Kifâye**, s.316); İmâm Mâlik de kendisinden ilim alınmayacak kişileri sıralarken onlardan birinin de "İnsanları hevâsına davet eden hevâ sahibi" diyerek dâî olandan hadis alınmayacağını ifade etmiştir. (Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, s.419); Zehebî ise bu meselenin önemine işaret ettikten sonra "Kaderî, Râfîzî, Cehmî [ya da] Mu'tezilî olup, hadis konusunda sıdkı ve takvasıyla bilinip, bid'atına çağırılmazsa, ulemanın ekserisi onun rivayetinin kabul edilmesi ve o rivayetle amel edilmesi görüşündedir" ifadelerini kullanmıştır. **Siyer**, c.7, s.154.

²²⁶ Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe** s.127.

koşmuş, kimileri de yalan söylemeyi helâl görmediği müddetçe²²⁷ rivayetlerinin alınabileceğini ifade etmiştir. İbnü's-Salâh, dâî olmayan râvîlerin rivayetlerinin alınmasını ifade eden görüşün kabul edilmeye daha layık olduğunu²²⁸ ve tasnif edilen eserlerin şevâhid ve asıllarında Ehl-i bid'at'tan rivayetlerin yer aldığını söylemiştir.²²⁹ Benzer ifadeleri söyleyen Hatîb el-Bağdâdî, bunu Ehl-i bid'at'ın rivayetleriyle amel edilebilir olmasının önemli bir delili kabul etmiştir.²³⁰

Sonuç olarak bid'atına davet etmeyen râvînin rivayetlerinin, muhaddisler tarafından genel olarak kabul edildiği söylenebilir. Burada önemli olan Hişâm'ın dâî bir râvî olarak kaynaklarda yer alıp almadığının belirlenmesidir. Usul kitapları konunun teorik çerçevesini çizse bile bir râvîye dair bu tarz bilgileri vermekten çoğu zaman uzaktır. Bu sebeple Hişâm'ın talebelerinin, hocaları hakkındaki kanaatlerine, dönemin muhaddislerinin ve münekkitlerinin görüşlerine başvurmak gerekmektedir. İlgili eserler genelde Hişâm'ın bid'atına çağırmayan bir râvî olduğu üzerinde durmaktadır.²³¹

Hişâm'ın talebeleri içinde çok önemli bir yere sahip olmasa da hadis ilminin önde gelen isimlerinden olan Abdullah b. el-Mübârek'e "Niçin düşünceleri aynı olmasına rağmen Saîd b. Ebû Arûbe ve Hişâm ed-Destüvâî'den hadis rivayet edip Amr b. Ubeyd'in (ö. 126/744) hadislerini terk ettin?" denildiğinde o "Amr b. Ubeyd kendi görüşüne çağırır ve davetini izhâr ederdi. [Fakat diğer] ikisi susardı." demiştir.²³² Yahya b. Maîn de "Hişâm gibi kaderî olup bid'atına davet etmeyen

²²⁷ İmam Şafii (ö. 204/820), Ebû Yusuf (ö. 182/798), İbn Ebû Leylâ (ö. 148/765) ve Süfyân bu görüştedir. Hatîb, **el-Kifâye**, s.303, Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe**, s.127, Nevevî, **İrşâd**, s.98.

²²⁸ İbnü's Salah, **Ulûmü'l-hadîs**, s.115. Nevevî de bu görüşün çoğunluğun görüşü olduğunu ifade etmiştir. Nevevî, **İrşâd**, s.98.

²²⁹ İbnü's Salah, **Ulûmü'l-hadîs**, s.115.

²³⁰ Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.311-312.

²³¹ İclî, **Ma'rifetü's-sikât**, c.2, s.330;

²³² Ukaylî, **Duafâ**, c.3, s.277, Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.315; Zehebî, **Mizân**, c.2, s.275, **Târîhu'l-İslam**, c.9, s.24. Ayrıca Yahya b. Maîn ile oğlu arasında benzer bir diyalog yaşanmıştır: "Babama Amr b. Ubeyd [hakkında şöyle bir] soru sordum "Kendisinin hadisleri [i'tibar kastıyla dahi] yazılamayacak kadar [hadis ilminde] bir şey ifade etmez mi?" O da başıyla evet anlamına gelen bir işaret yaptı. Ben de ona "Kendi görüşlerine davet etmeyen fakat kaderîlikle itham edilmiş ve hadislerinde münker herhangi bir şey de getirmeyen Katâde, Hişâm ed-Destüvâî, Saîd b. Ebû Arûbe, Ebû Hilâl (ö. 167/783), Abdülvâris ve Sellâm b. Miskin (ö. 167/783) gibi kişiler?" dedim. O da bana "Onlar sikadîrlar" diye cevap verdi." Hatîb, **Târîh**, c.14, s.84.

kimselerin nakilleri yazılır”²³³ diyerek İbnü’l-Mübârek’in düşüncelerini desteklemiştir. Ehl-i bid‘ata karşı sert tutumuyla bilinen Ahmed b. Hanbel de Hişâm’ın dâî olmadığını ifade etmiştir.²³⁴ Mezkûr ifadeler Hişâm’ın bid‘atına davet etmeyen kimselerden olduğunu gösterir. Rivayetlerinin kütüb-i sittede yer alması bu durumuyla açıklanabilir.²³⁵ Benzer bir durum oğlu Muâz b. Hişâm’da da görülür. Humeydî’nin kaderî olarak nitelediği²³⁶ Muâz’ın rivayetlerinin kütüb-i sitte içerisinde yer aldığını Mizzî²³⁷ ve Aynî²³⁸ eserlerinde belirtmişlerdir.²³⁹

Burada zikre değer önemli bir konu ise bir râvînin bid‘atına nasıl davet edebileceğidir. Bunun en kolay yolu, kişinin düşüncelerini ders halkasında ya da uygun başka bir ortamda dile getirmesidir. Nitekim Vâsıl b. Atâ’nın (ö. 131/748) öğrencilerini, görüşlerini yayması için farklı bölgelere yollaması²⁴⁰ ve Sevr b. Yezîd’in (ö. 150/767) akşam namazından fecrin doğuşuna kadar kaderîlik hususunda konuşması²⁴¹ buna örnek verilebilir. Muhaddislerin ise dini anlayışlarını rivayetlerle inşa ettiği bilinmektedir.²⁴² Bu sebeple onlar için kendi düşüncelerini destekleyen rivayet nakletmeleri, bid‘atlarına davet etmelerine ya da bid‘atlarının propagandasını yaptıklarına yorulabilir. Bazı hadis usulcülerinin “râvînin bid‘atını destekler mahiyette rivayet naklememe” şartını koşmaları da bu düşünceyi destekler.²⁴³ Kaynaklarda Hişâm’ın bid‘atına davet etmeyen kimselerden olduğu söylene de onun dinin emir ve yasakları karşısında mükellef olamayacağı düşünülen kişilerin ahirette

²³³ Yahya b. Maîn, **Târîh**, (ed-Dûrî), c.4, s.139. Yahya’nın, Hişâm’ın bid‘atına davet etmeyen bir râvî oluşuna dair diğer ifadeleri için ayrıca bkz: Zehebî, **Siyer**, c.7, s.154; **Târîhu’l-İslâm**, c.9, s.656.

²³⁴ Zehebî, **Mîzân**, c.2, s.152.

²³⁵ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.155; Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.223.

²³⁶ Zehebî, **Mîzân**, c.4, s.133; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.102.

²³⁷ Mizzî, **Tehzîb**, c.28, s.143; Hâkim en-Nisâbü’rî (ö. 405/1014) ise rivayetlerinin Buhârî ve Müslim’de yer aldığına değinmiştir. Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü’rî, **Tesmiyetü men aḥreçhümü’l-Buhârî ve Müslim**, (Thk.) Kemal Yusuf el-Hût, Dâru’l-Cenân, Beyrut 1987, s.233.

²³⁸ Aynî, **Meḡâni’l-ahyâr**, c.3, s.52.

²³⁹ Nitekim Hişâm’ın rivayetleri incelenirken oğlunun kendisinden aktardığı kimi rivayetlerin kütüb-i sitte de yer aldığı tespit edilmiştir. Bazı örnekler için bkz: Buhârî, **Kitâbu’r-Rikâk**, 48; Müslim, **Kitâbü’l-İman**, 84 (no: 193); Ebû Dâvûd, **Kitâbü’t-Tahâre**, 15; Tirmizî, **Kitâbü’s-Salât**, 18; bn Mâce, **Kitâbü’l-Etime**, 20; Nesâî, **Kitâbü’l-İstiâze**, 14.

²⁴⁰ Abdunasır Süt, **Basra ve Mu‘tezile İlk Üç Asır**, Endülüs Yayınevi, İstanbul 2018, s.198; Josef Van Ess, “Mu‘tezile: İslam’ın Akılcı Yorumu –I”; Veysel Kasar (Çev.) **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.13, s.293-294.

²⁴¹ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.122; Kurt b. Hureys’in Yahya b. Maîn’i kendi evinde kaderî düşünceye daveti için bkz: Yahya b. Maîn, **Târîh (Dûrî)**, c.4, s.247.

²⁴² Koçinkağ, **Re’y ve Hadis**, s.98.

²⁴³ Ali Hasan el-Halebî, **en-Nüket alâ nüzhe** s.127.

itiraz edebileceğini konu alan bir rivayeti nakletmesi,²⁴⁴ bid'atını yayma ihtimalini gündeme getirmektedir. Özellikle hocasının “Günahlar dışında her şey kaderdir”²⁴⁵ sözünü aktarması, bid'atına davet etme açısından oldukça önemlidir. Kaderî düşüncenin, kötülükleri Allah'a izafe etmeme tavrının²⁴⁶ sloganik bir ifadesinin Katâde²⁴⁷ tarafından dile getirilmesi ve Hişâm tarafından aktarılması, bu kimselerin dâî olarak değerlendirilebileceğini düşündürür.²⁴⁸ Yahya b. Maîn'in Kurt b. Hureys (ö. ?) hakkındaki sözleri de bu yorumu destekler. Yahya, onun evindeyken Kurt'un kendilerine “Allah'ı bu günahlardan tenzih edin” ifadesini söyleyip onları kaderî düşünceye davet ettiğini ve kendisinin hemen evden ayrıldığını ifade etmiştir.²⁴⁹ Kurt'un benzer ifadeyi kullanıp bid'atına davet eden râvîler arasında görülmesine rağmen Hişâm ve Katâde'nin kaynaklarda bu şekilde zikredilmemeleri, Katâde ve yakın talebelerinin bu tarz düşüncelerini daha kapalı ortamlarda konuşmalarından kaynaklanabilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in Katâde, Hişâm ve Saîd b. Ebû Arûbe'nin kaderîlik düşüncesini benimsediklerini fakat bunu gizlediklerini söylemesi de²⁵⁰ bu duruma işaret etmektedir.

Zehebî, bid'atine davet eden râvîler hakkındaki durumun tam olarak çözülemediği kanaatindedir. Ona göre bidat görüşünü benimseyen bir râvî eğer bid'atında önder değilse ve o düşüncesinde aşırıya kaçmadıysa, hafızasının iyi olması

²⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, (no: 16301), c.26, s.228.

²⁴⁵ Zehebî, **Târîh**, c.7, s.455; **Siyer**, c.5, s.277.

²⁴⁶ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, **Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî**, (Thk.) Ebû Abdurrahman Sâlih b. Muhammed b. Avîza, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 1996, c.1, s.179.

²⁴⁷ Katâde hakkında muhtemelen kaderîlik düşüncesinden ötürü Tâvus'un (ö. 106/725) ilginç bir ifadesi bulunmaktadır. Tâvus, kendisine Katâde'nin fakih olduğu söylenince “Şeytan ondan daha fakihtir” dedikten sonra “Rabbim beni azdırmama karşılık...” ayetini okumuştur. (İbn Abdurabbih, **el-İkd**, c.2, s.217) Tâvus'un bu tepkisi İbn Abbâs'ın kader hakkındaki düşüncelerinden kaynaklanmış olabilir. (Buhârî, **Halku Efâ'il-l-ibâd**, (Thk.) Fehd b. Süleyman, Suriye 2005, c.2, s.68-69) İlgili ayeti delil getirmesi ise oldukça önemlidir. Çünkü Şeytân fiilini Allah'a nispet ederek kendisini, Allah'ın yoldan çıkardığını ifade etmiş ve kötülüklerin de ondan sâdır olduğunu söylemiştir. Tâvus'un da hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna dair bir yaklaşım sebebiyle ilgili ayeti okuduğu düşünülebilir.

²⁴⁸ Katâde'nin Basra mescidinde kaderî görüşe davet etmesi de onun bu fikrin propagandasını yaptığına hamledilebilir. Fesevî, **el-Ma'rife**, c.2, s.280.

²⁴⁹ Yahya b. Maîn, **Târîh (Dûrî)**, c.4, s.247. Yahya, Kurt için “Leyse bihi be's” ifadesini kullanmış ve kendisinden hadis yazdığını ifade etmiştir. (**Târîh (Dûrî)**, c.4, s.221) Ebû Dâvûd'da benzer bir kanaati dile getirmiştir. **Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Davud es-Sicistânî fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl**, (Thk.) Muhammed Kasım el-Ömerî, Medine 1979, s.271. Kurt b. Hureys'in Yahya'ya mezkûr ifadeyi kullanması muhtemelen Yahya'nın şu sözlerinden ötürüdür “Allah kullarının üzerine günahları takdir etti ve bu günahlardan hareketle onlara azap edecek ve kullar da buna boyun eğecektir.” **Suâlâtü İbn-i Muhriz**, s.267.

²⁵⁰ Zehebî, **Mîzân**, c.2, s.152.

ve doğru sözlü olması sebebiyle rivayetlerine kitaplarda yer verilmiştir.²⁵¹ Fakat burada da bazı muğlak ifadeler bulunmaktadır. Özellikle bid‘atında önder olma ifadesi, erken dönem münekkitleri tarafından yer yer Katâde gibi bid‘atına davet etmediği söylenen kişiler için de zımnen kullanılmıştır. Abdurrahman b. Mehdî’nin “Ehl-i hadisten bid‘atında önder olan kişileri terk ediyorum” sözünü Ali b. el-Medînî, Yahya b. Saîd el-Kattân’a söylediğini akabinde onun güldüğünü ve şöyle cevap verdiğini aktarmıştır: “Katâde’yi ne yapacak? Ömer b. Zer el-Hemdânî’yi (ö. 153/770) ne yapacak? İbn Ebû Ravvâd’ı (ö. 159/775) ne yapacak?” İbnü’l-Medînî şöyle devam etmiştir: Yahya şimdi zikretmekten kaçındığım bir topluluk sayıp “Abdurrahman, eğer bu grubu terk ederse çok şey terk etmiş olur” dedi.”²⁵² Bu rivayette İbn Mehdî, bid‘atında önder olup Ehl-i hadis içerisinde yer alan bazı kimselerin olduğunu söylemektedir. Yahya da verdiği cevapla Katâde’nin de bu önder şahsiyetler arasında olduğuna işaret etmiştir. Yahya’nın bu kanaatine rağmen İbnü’l-Mübârek Katâde, Hişâm ve Saîd gibi isimlerden hadis alıp onların bid‘atında önder kişiler arasında sayıldığına dair herhangi bir şey söylememiş kaderîlerin başı olarak Amr b. Ubeyd’i göstermiştir.²⁵³

Mezkûr örneklerle rağmen Hişâm başta olmak üzere diğer râvîlerin bid‘atına davet etmeyen kişiler arasında gösterilmesinin muhtemel sebepleri üzerinde de durulmalıdır. Hişâm’ın daha önce Basra’daki medâr râvîler arasında yer aldığına değinilmişti. Kendisi gibi kaderî olan Saîd ve Katâde’nin²⁵⁴ de isnadların kendileri etrafında döndüğü râvîler olduğu düşünüldüğünde, kendilerinden rivayet alınması bir nevi zarûrî bir durum olmaktadır.²⁵⁵ Fakat burada muhaddislerin, râvîlerin ilmî ehliyetlerini tamamen göz ardı ettiği düşünülmemelidir. Nitekim Yahya b. Saîd el-

²⁵¹ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.154.

²⁵² Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.318.

²⁵³ İbnü’l-Mübârek’in Amr b. Ubeyd’den hadis rivayet etmemesine rağmen ondan hadis aldığı bilinmektedir. Kendisine “Amr b. Ubeyd’den [hadis] dinledin mi?” denildiğinde eliyle çok anlamına gelecek bir işaret yapmış akabinde kendisine onu niçin tesmiye etmeyip diğer kaderîleri tesmiye ettiği sorulmuştur. İbnü’l-Mübârek bu soruyu “Çünkü o kaderîlerin başıdır” diyerek cevaplandırmıştır. Hatîb, **el-Kifâye**, s.314.

²⁵⁴ Süfyân b. Uyeyne’ye “Niçin Saîd b. Ebû Arûbe’den rivayet etmeyi azalttın?” denildi. Süfyân “Ondan rivayet etmeyi nasıl azaltmayayım! Onu şöyle söylerken işittim “O benim, Hasan’ın ve Katâde’nin görüşüdür.” yani “Kader” dedi. ” Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.310; Aynî, **Meğânî’l-ahyâr**, c.2, s.475-476.

²⁵⁵ Basra ve Kûfe şehirlerinin kaderî ve şîî düşünce ile birbirlerinden ayrılmayacak kadar iç içe olduğunu bilen İbnü’l-Medînî, oradaki rivayetleri terk etmenin ilmin yazılı olduğu kitapların yok olmasıyla eş değer görmektedir. bkz: Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.318.

Kattân'ın hocası Hişâm'dan aldığı rivayeti başka birinden dinlemeye özen göstermemesi²⁵⁶ ve ricâl ilminin sistemleşmesinde büyük bir rolü olan Şu'be'nin "Size bir şey tahdis ettiğinde, o rivayeti onaylayın."²⁵⁷ ifadesi Hişâm'ın bu ilimdeki konumuna güvenmelerinden kaynaklanır. Bid'at ehline karşı sert bir tutumu olan Eyyûb es-Sahtiyânî'nin, ircâ görüşünü benimseyen Talk b. Habîb'in (ö. 90/708) meclisine öğrencilerinin gitmemesini söylerken²⁵⁸ Hişâm'a yönlerdirmesi²⁵⁹ de benzer şekilde anlaşılabilir. Nitekim Hammâd b. Zeyd de Eyyûb ile Hişâm'ın yanından ayrıldıklarını ve Hişâm'ın akabinde onlara "Rivayetleri soğutmadan getirin" dediğini aktararak Eyyûb ile Hişâm'ın birlikteliklerine işaret etmiştir.²⁶⁰ Ashâbü'l-hadîs'in, kendisine "Kız kardeşin, kaderîdir" diyerek tahkir ettikleri Müslim b. İbrahim'in, "Hayır, vallahi o kaderi kabul etmektedir" diyerek çıkışmasına rağmen Hişâm ed-Destüvâî'den hadis rivayet etmesi de bu açıdan önemlidir.²⁶¹

Basralıların rivayetlerini alabilmenin yolu kaderîlerden rivayet etmeyi zaruri kılsa da burada önemli bir husus daha vardır. Kaderîlerin kendi aralarında da bazı farklılıklar bulunabilmektedir.²⁶² Katâde'ye, Amr b. Ubeyd'in gıybetini yaptığı söylenince o "Bid'at ortaya koyan adamın anılması ondan el etek çekmekten daha hayırlıdır"²⁶³ diyerek Amr b. Ubeyd'in onlara göre dini açıdan sorunlu olan bazı yönleri olduğuna işaret etmiştir. Dolayısıyla Katâde ve ashâbını dâî olmayarak, Amr b. Ubeyd'in ise dâî olarak nitelenmesi, aralarında başka farklılıkların olduğuna işaret edebilir.²⁶⁴ Bu açıdan kaderîlerin kaynaklara yansıyan bazı fikirleri üzerinde durulmalıdır. Ebû Yusuf'un şehadet meselesini ele alırken kaderî düşünce hakkında kullandığı bazı ifadeler oldukça önemlidir. Ona göre kaderîlerin şehâdeti "Allah, bir

²⁵⁶ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.9, s.59; Bâcî, **et-Ta'dîl**, c.3, s.1338; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.151.

²⁵⁷ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.9, s.59.

²⁵⁸ Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.81.

²⁵⁹ Yezîd b. Zürey' "Eyyûb'u, bize Hişâm b. Ebû Abdullah'ı emrederken ve ondan hadis almaya teşvik ederken işittim" demiştir. İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.9, s.60; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.150.

²⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.1, s.182-183. Fakat rical kaynaklarında aralarında hoca-talebe ilişkisinin gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunamamıştır. Nitekim taramalarda Hişâm'ın Eyyûb es-Sahtiyânî'den 2 nakilde bulunduğu tespit edilmiştir. (bkz: Tirmizî, Kitâbü'l Menâkıb, 67; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.4, s.470, (no: 2739) Buradan hareketle Hişâm'ın Eyyûb ile olan görüşmelerinin sınırlı sayıda olduğu söylenebilir.

²⁶¹ İclî, **Ma'rife**, c.2, s.277.

²⁶² Nitekim Malatî (ö. 377/987) kaderîlerin yedi ayrı gruba ayrıldıklarını söylemektedir. Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân, **et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'**, (Thk.) Muhammed Zâhid el-Kevserî, ?, Kahire 1968, s.165. Bu gruplar için bkz: a.g.e, s.165-177

²⁶³ Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.318.

²⁶⁴ Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.313.

şeyi oluncaya kadar bilmez”²⁶⁵ demeleri sebebiyle reddedilmelidir. Burada kimi kaderîlerin Allah’ın ma’dûmu bilmediği görüşünü benimsedikleri ifade edilmiştir.²⁶⁶ Ebû Yusuf, açıkça bir isim zikretmese de Katâde ve talebelerinin bu kanaati paylaşmadıkları Hişâm’ın, hocasından yaptığı bir nakilden anlaşılmaktadır. Buna göre Katâde “Allah ancak vuku bulacağını bildiği günahı yasakladı. Bu da ancak Allah’ın insanlara karşı vermiş olduğu bir ön bilgi ve onlara karşı bir delilidir”²⁶⁷ ifadelerini kullanarak, Ebû Yusuf’un zikrettiği kaderî gruba muhalif olduğunu göstermektedir.

Ricâl kaynaklarında Amr b. Ubeyd’in, Ebû Yusuf tarafından zikredilen kaderî grup içerisinde yer aldığına ya da o düşünceleri dile getirdiğine dair bir bilgi bulunamamış olsa da onun ciddi şekilde eleştirilmesine sebep olan farklı düşüncelerinin olduğu görülmüştür. O, “*Ebû Leheb’in iki eli kurusun...*” ayetinin levh-i mahfuzda önceden yazılı olmasına itiraz edip Allah’ın adaleti fikriyle çelişebileceğini söylemiştir. Ona göre mezkûr ayetin levh-i mahfûzda bu şekliyle var olması mümkün değildir. Eğer bu şekilde var olduğu kabul edilirse hem insanın işleyeceği kötülüklerin önceden tespit edilmesi hem de insanın ilgili fiillerinden dolayı Allah tarafından cezalandırılması gerekecektir ki Amr’a göre bu mümkün değildir. Bundan dolayı mezkûr ayet, “*Ebû Leheb’in yaptığı gibi yapanların elleri kurusun!*” biçiminde anlaşılmalıdır.²⁶⁸ Ayrıca bazı rivayetlerin metninden hareketle, sahih olmadığı düşüncesini “Allah’ın söylediğini duysaydım ona, sen bu esas üzerine bizlerden söz almadın derdim.”²⁶⁹ ifadeleriyle dile getirmesi onunla, Katâde ve talebeleri arasında bid‘at sahibi olmak açısından bazı farklılıkların bulunduğu işaret edebilir.

²⁶⁵ Hatîb, **el-Kifâye** c.1 s.313.

²⁶⁶ Bu tarz bir düşünceyi benimseyen kaderîlerin varlığına Malatî’de işaret etmiştir. bkz: **et-Tenbîh**, s.175

²⁶⁷ Ebû Nuaym, **Hilye**, c.2, s.336.

²⁶⁸ Mizzî, **Tehzîb**, c.6, s.128; Avni İlhan, “Amr b. Ubeyd”, **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1991, c.3, s.93; Osman Aydın, “İlk Mu‘tezile’nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.1, s.136-138.

²⁶⁹ Mizzî, **Tehzîb**, c.22, s.129; Zehebî, **Siyer**, c.6, 104-105; Recep Kaylı, “**Amr b. Ubeyd’in Hayatı ve Hadisçiliği**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021), s.65. Bu ifadeler ek olarak Katâde ve Amr b. Ubeyd’in, Hasan’ın ders halkasının başına geçebilmek için yarıştıkları söylenmiştir. (İlhan, “Amr b. Ubeyd”, **DİA**, c.3 s.93-94; Kaylı, **Amr b. Ubeyd’in Hayatı ve Hadisçiliği**, s.43.) Amr b. Ubeyd’in yalan söylediği ve hakkındaki diğer ithamlarla, lehinde söylenenleri görmek için bkz: Mizzî, **Tehzîb**, c.22, 123-135.

İslam düşüncesinin erken dönemiyle ilgilenen M.Watt'ın (ö. 2006) söyledikleri de bu konuya ışık tutmakadır. Ona göre kaderîlik düşüncesini, kişiler ya iktidara olan muhalefetlerini sergilemek maksadıyla ya da zihinlerinde var olan adalet düşüncesinden hareketle seçmişlerdir.²⁷⁰ Nitekim Amr b. Ubeyd'in ve Vâsıl b. Atâ'nın, daha sonraları sistemleşecek olan kelâmî bir mezhebin kurucuları olmaları ve akla en az nakil kadar önem vermeleri, Watt'ın zikrettiği ikinci grup içinde değerlendirilmelerinin daha doğru olduğunu gösterirken, Katâde ve ashabının tavırlarının, ilk gruba daha yakın olduğu söylenebilir. Kaderîlik düşüncesinin Mu'tezile, Şiâ ya da Hâricîlik gibi bir mezhep olgusu içerisinde değerlendirilememesinin sebeplerinden biri de var olan bu farklılıkla açıklanabilir.

Watt, hicrî 2. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar kaderîlik düşüncesinin, umumi dinî hareket içerisinde yer aldığını fakat daha sonra bu çevreden gelen eleştirilerin hedefinde olduğunu ifade etmiştir.²⁷¹ Özellikle Mu'tezile düşüncesinin giderek sistemleşmesi ve Abbâsî döneminde siyaseten de güçlenmesiyle tarihen paralellik arz eden bu durum oldukça önemlidir. Muhtemelen Watt'ın umumi dinî hareket olarak vasıflandırdığı bu grubun içerisinde ayrılan ve bazı tenkitlere ya da ağır ithamlara maruz kalan kısım, Vâsıl ve Amr'ın takipçileridir. Katâde ve talebesi Hişâm'ın umumi dinî hareket içerisinde konumlandığını söylemek daha makul gözükmektedir.

Özetle muhaddislere göre bid'atına davet etmeyen kişilerin hadisleri yazılır. Hişâm ed-Destüvâî de kaynaklara göre bid'atına davet etmeyen kişilerdendir. Fakat ondan gelen bazı nakiller bu durumun dâî olmanın da farklı dereceleri olabileceğini ve Hişâm'ın da onlar içerisinde değerlendirilebileceğini düşündürür. Kendisinden rivayet alınması ve nakillerine hadis kitaplarında yer verilmesi ise Hişâm'ın Basra'daki ilmin önemli taşıyıcılarından olması ve hadis ilmindeki konumuyla açıklanabilir.

²⁷⁰ W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, Ethem Ruhi Fırlı (Çev.), İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2017, s.125. Burada Hişâm'ın ve Katâde'nin halkasında yer alan diğer kimselerin umumi hareket içerisinde kabul edilmelerine ek olarak Amr b. Ubeyd ve Vâsıl b. Atâ'nın erken dönemlerde bile bu hareketin mensubu olarak değerlendirilmediği söylenebilir.

²⁷¹ Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s.137.

2.2. DERS HALKALARINDA HİŞÂM ed-DESTÜVÂÎ

Hadis ilminde ders halkası tabiriyle muhaddislerin belirli zamanlarda ve günlerde, bir hocanın eşliğinde yaptıkları ilmî faaliyetler kastedilmektedir. Daha fazla kimsenin faydasına olması için insanların hilâl şeklinde dizilmesinden ötürü “halka” olarak isimlendirilmiştir.²⁷² Sonraki yıllarda bu oturma şeklinin, özellikle halkada var olan kişi sayısının artmasından ötürü sürdürülmesi mümkün olmasa da ilgili eylemin bu şekilde isimlendirilmesine devam edilmiştir.²⁷³

2./8. asırda Ehl-i hadis’in emsâr adı verilen şehirlerde bazı ders halkaları bulunmaktaydı.²⁷⁴ Mezkûr şehirlerden biri olan Basra’da tespit edildiği kadarıyla İbn Sîrîn,²⁷⁵ Hasan el-Basrî,²⁷⁶ Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744)²⁷⁷ ve Yahya b. Ebû Kesîr’in²⁷⁸ hocalık yaptığı dört ayrı ders halkası bulunmaktadır. Halkalar arası bazı farklılıkların yanı sıra en önemli ortak nokta düzenli olarak hadis rivayetinin yapılmasıdır. Bu ilmî faaliyetler içerisinde Hişâm’ın hangi halka ya da halkalar içerisinde yer aldığına tespitine ek olarak, halka sahibi hoca ile Hişâm arasındaki ilişkinin belirlenmesi önemlidir. Bu açıdan öncelikle Hişâm’ın hangi halkalar içerisinde yer aldığı belirlemelidir.

Önceki sayfalarda Hişâm’ın en önemli iki hocasının sırasıyla Katâde ve Yahya b. Ebû Kesîr olduğuna değinilmişti. Bu sebeple o, muhtemelen her iki hocanın halkasına düzenli katılan talebeler arasında yer almaktadır. Hammâd ve Ebü’z-Zübeyr ile olan hoca-talebe ilişkisinin, Katâde ve Yahya ile aynı seviyede olmaması, Hişâm’ı Hammâd ve Ebü’z-Zübeyr halkalarında incelenmesine engel olmuştur.

²⁷² Süleyman Uludağ, “Halka”, **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1997, c.15, s.358.

²⁷³ Maden, **Hicrî İkinci Asırda Ehl-i Hadis Halkaları**, s.55.

²⁷⁴ Yemen’deki ders halkalarına dair bkz: Hatice Demirci, “**Hicrî İkinci Asırda Yemen’de Hadis**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021); Şam’daki ders halkalarına dair bkz: Adem Sari, “**Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021).

²⁷⁵ Maden, **Hicrî İkinci Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.60-83.

²⁷⁶ Maden, **Hicrî İkinci Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.83-112.

²⁷⁷ Maden, **Hicrî İkinci Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.112-117.

²⁷⁸ Maden, **Hicrî İkinci Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.117-122.

2.2.1 Katâde Ders Halkasında Hişâm ed-Destüvâi

Hasan el-Basrî'den sonra hocasının ders halkasının başına geçen²⁷⁹ Katâde, hıfzıyla tanınan²⁸⁰ Basralı tâbiûn âlimlerindendir. Matar el-Varrâk tarafından “İlmin kölesi”²⁸¹ olarak nitelenmiştir. Tefsir başta olmak üzere pek çok ilimde söz sahibi olan²⁸² Katâde 117 yılında Vâsıt'ta vefat etmiştir.²⁸³

Katâde, Hasan'nın yanında 12 sene kalmıştır.²⁸⁴ Her ikisinin ders halkalarında benzerliklerin yanı sıra bazı farklılıkların da bulunduğu bilinmektedir. Rivayetlerin yazımına izin vermeleri,²⁸⁵ tedlîs yapmaları ve munkatı rivayetlerde bulunmaları ortak özellikleri arasında gösterilebilir.²⁸⁶ Aralarındaki önemli farklılık ise Hasan'ın daha ziyade manen rivayeti tercih ederken Katâde'nin lafzen rivayete özen göstermesidir.²⁸⁷

Katâde'nin ders halkasında hadis rivayetinin önemli bir yer tutmasıyla beraber nakledilen rivayetlerin tekrarının talep edilmemesi²⁸⁸ ve o rivayetlerin güzelce ezberlenmesi de bir o kadar önemlidir. Hatta rivayetlerin ezberlenemeyen kısımlarının ertesi gün tekrardan ele alındığı bizzat Hişâm tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Biz, bazen Katâde'nin yanından bir hadisin yarısıyla dönerdik. O bize bir

²⁷⁹ İlhan, “Amr b. Ubeyd”, *DİA*, c.3, s.93-94.

²⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, c.5, s.271.

²⁸¹ Zehebî, *Siyer*, c.5, s.276.

²⁸² İbn Hibbân, *es-Sikât*, c.5, s.322; Zehebî, *Siyer*, c.5, s.276. Dilbilgisi hatası yapmadığı ifade edilmiştir. Râmeihürmüzî, *el-Muhaddis*, s.54.

²⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c.5, s.322.

²⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c.7, s.229.

²⁸⁵ Ebû Hilâl: Katâde'ye “Senden işittiğimiz şeyleri yazıyoruz?” dediler. Katâde “Sizi yazmaktan alıkoyan şey nedir ki? Latîfu'l-habîr size yazdığını haber vermişken: “*Onlar hakkında ki bilgi rabbimin katındaki bir kitaptadır. Rabbim ne yanılır ne de unuttur.*” dedi.” (Râmeihürmüzî, *el-Muhaddis*, 381) Hasan ise “İlim kitap benzeri şeye kaydedilirdi” demiştir. a.g.e, s.385.

²⁸⁶ Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Ders Halkaları*, s.105-110.

²⁸⁷ Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Ders Halkaları*, s.104-105. Hişâm b. Hassân “Hasan el-Basrî bana bir gün hadis rivayet eder, yarın o hadisi tekrardan aktardığı sırada ekleme ve çıkarmalarda bulunur ancak manası aynı olurdu.” Râmeihürmüzî, *el-Muhaddis*, 552. Benzer rivayetler için bkz: a.g.e, s. 553-556. Katâde için bkz: a.g.e, s.416-417.

²⁸⁸ Katâde hadisin tekrar edilmesi durumunda nurunun gideceğini ifade etmiş ve kendisinin böyle bir şey yapmadığını söylemiştir. (Hatîb, *el-Câmi*, c.2, s.135); Ayrıca o “Bir söz iki kere tekrar edilmez” ifadesinin Tevratta yazılı olduğunu söylemiştir. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, Beyrut ?, c.2, s.179.

hadis rivayet eder, biz de onu hemen ezberlemeye çalışır ancak yarısını ezberleyebildik. Sonra geri döner ve ertesi gün diğer yarısını ezberledik.”²⁸⁹

Hişâm’ın naklettiği ifadelerden hareketle bazı şeyler söylenebilir. Öncelikle, Hişâm’ın söylediklerinden halkanın mütemadiyen bulunduğu anlaşılmaktadır. İkinci olarak ders esnasında, hocanın rivayetlerin hızlıca aktarımından²⁹⁰ ziyade iyi bir şekilde ezberlenmesi üzerinde durduğu görülmektedir.²⁹¹ Katâde’nin lafzen rivayete önem vermesi bu hassasiyeti bir noktaya kadar açıklayabilir. Fakat Katâde’nin talebeleri arasında manen rivayeti tercih edenlerin olma ihtimali, ilk yorumun her zaman doğru olmasını güçleştirir. Farklı bir ihtimal olarak rivayetlerin uzun oluşu gündeme getirilebileceği gibi rivayetlerin muhtevasının daha iyi anlaşılmasına yönelik bir çaba olduğu varsayımı üzerinde de durulabilir.

Katâde ders halkasının, aralarında farklılıklar olmasına rağmen önemli takipçileri Matar el-Varrâk, Saîd b. Ebû Arûbe, Hişâm ed-Destüvâî, Şu’be b. el-Haccâc ve Hemmâm b. Yahya olarak gösterilebilir.²⁹² *el-Müsned*’in tamamında yapılan taramada mükerrerleri ile beraber 390 rivayetle Katâde’den en fazla nakilde bulunan kişi Şu’be’dir. Bu sırayı Hemmâm 357, Saîd 325, Hişâm 142, Ebân (ö. 160/776) 59, Ma’mer 54, Şeybân (ö. 164/780) 41, Ebû Avâne 22, Ebû Hilal 16 rivayetle takip etmektedir.²⁹³ Tarama sonuçlarına göre Hişâm’ın hocası Katâde’den, Şu’be, Hemmâm ve Saîd’e oranla çok fazla rivayette bulunduğu söylenemez.

Hişâm’ın diğer râvîlere nispetle daha az nakilde bulunduğu tespiti ricâl kaynaklarındaki bazı bilgilerle uyuşmaz.²⁹⁴ Ayrıca Katâde, kendisinden en çok

²⁸⁹ Hatîb, **el-Câmî**, c.1, s.235. Ehl-i Hadis’in Basra’daki diğer halkalarında da benzer durumlar görülmektedir. İbn Uleyye, Eyyûb es-Sahtiyânî’nin kendisine 5 rivayet naklettiğini, daha fazlasını nakledecek olsaydı razı olmayacağını söylemiştir. bkz: **el-Câmî**, c.1, s.231.

²⁹⁰ Rivayetlerin hızlıca aktarıldığına dair bir örnek için bkz: Râmeürmüzî, **el-Muhaddis**, s.638.

²⁹¹ Nitekim Şu’be ile hocası Katâde arasında geçen farklı bir olay da bu durumu destekler. Katâde’ye 2 hadis soran Şu’be, ilgili hadisleri aldıkları sonra hocasının kendisine daha fazla rivayet nakletme isteğini görünce “O iki rivayeti iyi bir şekilde ezberleyip sağlamlaştırıncaya kadar hayır” cevabını vermiştir.” Hatîb, **el-Câmî**, c.1, s.232.

²⁹² Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Ders Halkaları**, s.100-102. Ebân b. Yezîd el-Attâr (ö. 160/775), Şeybân, Ebû Hilâl er-Râsîbî ve Hammâd b. Seleme’de kaynaklarda zikri geçen diğer talebeleri arasındadır.

²⁹³ Maden’in tespiti için ayrıca bkz: Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Ders Halkaları**, s.100.

²⁹⁴ Ali b. el-Medînî Katâde’nin ashâbını zikretti ve şöyle söyledi “Hişâm ed-Destüvâî ondan en çok rivayet edendir. Saîd onlar içinde Katâde’yi en iyi bilendir. Şu’be ise Katâde’den duyduğu ya da duymadığı şeylerde onların en bilginidir.” Fesevî, **el-Ma’rife**, c.2, s.140; Hatîb, **Târîh**, c.10, s.366;

nakilde bulunan talebesi olarak Matar'ı gösterir.²⁹⁵ Buradaki ihtilafın nereden kaynaklandığı tespit edilmelidir. Öncelikle bu farklılık sayılan rivayetlerin niteliğinden ve sayan kişiden kaynaklanabilir.²⁹⁶ Özellikle günümüz akademik çalışmalarında rivayetlerin sayımı matbu eserlerin bize sunduğu muhteva üzerinden yapılmaktadır. Bu da râvîlerin ilgili hocalarından aldığı ve bir sonraki nesle aktardığı rivayetlerin ancak belli bir kısmı üzerinden çıkarımlarda bulunulmasına imkân vermektedir. Öte yandan klasik kaynaklarda kullanılan bazı ifadelerin müphem kalması bu konuda bazı yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebilmektedir. Örneğin Berdîcî (ö. 301/914), Katâde'den rivayet etme hususunda en sahih kişinin Şu'be olduğunu söylemiş, İbn Receb (ö. 795/1393) ise onun bu sözünü “Berdîcî bu sözünü sanki muttasıl olanları kastediyordu. Çünkü Şu'be, Katâde'nin sadece haddesenâ dediği ve onun semâının durumunu sorduğu şeyleri yazdı”²⁹⁷ diyerek açıklamıştır. Kaynaklarda bu tarz örnekler yer alır. Önemli olan başka bir nokta ise rivayetler sayılırken mükerrer ifadelerin bu sayıma eşlik edip etmeme durumudur. Ayrıca isnadda yer alan râvîlerden herhangi birinin değişmesi de o rivayetin başka bir rivayet gibi düşünülerek yeniden sayılmasına neden olabilmektedir.

Bu ifadelerden sonra Hişâm özelinde şöyle demek mümkündür: Kaynaklarda hocası Katâde'den 10.000 rivayeti²⁹⁸ olduğu söylenilen Hişâm'ın, Kütüb-i Tis'a içerisindeki toplam hadis sayısı baz alındığında,²⁹⁹ ilgili rakamın kaynaklara yansıdığı söylenemez. Matar'ın en çok nakilde bulunan talebesi olduğu ifadesinin bizzat Katâde'den gelmesi önemlidir. Fakat buna rağmen Maden kendisinden rivayetin tespit edilemediğini söylemiştir. Maden, bunun sebebinin Matar'ın erken vefat etmesi ya da talebelerin kendisine teveccüh göstermemesi olabileceğine işaret etmiştir.³⁰⁰ Hişâm'ın, Katâde'nin açık ifadesine rağmen en çok rivayet eden kişi olarak gösterilmesinin muhtemel sebepleri olarak; Matar'dan daha uzun süre hadis

Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.306. Ayrıca Hişâm'ın Katâde, Yahya ve Hammâd'dan en çok rivayet eden kişi olduğuna dair bkz: İclî, **Ma'rîfetü's-sikât**, c.2, s.330.

²⁹⁵ Fesevî, **el-Ma'rîfe**, c.2, s.286; Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Ders Halkaları**, s.102.

²⁹⁶ Bu farklılıkların sebepleri için bkz: Karataş, **Hadislerin Sayısı**, s.25-116.

²⁹⁷ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, **Şerhu İlelî't-Tirmizî**, (Thk.) Hemmâm Abdurrahîm Saîd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987, c.2, s.698.

²⁹⁸ **Suâlâtü Ebî Davud**, s.350; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.102.

²⁹⁹ Kütüb-i Tis'a'da tekrarlarıyla birlikte 62.169 rivayetin yer aldığı tespit edilmiştir. Karataş, **Hadislerin Sayısı**, s.133.

³⁰⁰ Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Ders Halkaları**, s.102.

naklinde bulunması ve rivayetlerini sonraki nesle taşıyan kişilerin daha fazla olması ya da Katâde'ye Matar'dan daha sonra talebelik yapmaya başlamasından ötürü onun sağlığında yaptığı rivayetlerin Matar'dan daha az gözükmesi sayılabilir.

Rivayet sayıları dışında râvîlerin Katâde hususundaki ilmî derecelerinin kaynaklarda nasıl yer aldığı da oldukça önemlidir. Saîd, Hişâm ve Şu'be³⁰¹ tüm talebeler içerisinde en değerli olanlarıdır.³⁰² Saîd hem sika hem sebt oluşu sebebiyle Hişâm'dan bir adım daha önde görülmüştür.³⁰³ Ayrıca İbnü'l-Medînî, Saîd'in Katâde konusunda insanların en hafızı ve en esbeti olduğunu söylemiştir.³⁰⁴ Saîd'in sika sebt, Hişâm'ın ise sika olarak nitelenmesi, muhtemelen Hişâm'ın kitabının olması³⁰⁵ ve Saîd'e göre rivayetlerini naklederken ona daha sık başvurması, Saîd'in ise her şeyi yazdığının ifade edilmesiyle beraber,³⁰⁶ rivayetleri daha ziyade hıfzından nakletmesi sebebiyledir.³⁰⁷ İlel kaynakları da genel olarak Saîd'i, Hişâm'a üstün tutmaktadır.³⁰⁸

³⁰¹ Şu'be'nin hocasıyla olan ilmi alışverişi kimi zaman ilginç şekilde gerçekleşmektedir. Nitekim onun Katâde'ye şiir okuyup Katâde'nin de ona hadis rivayet ettiğine dair rivayet için bkz: Rânehürmüzi, **el-Muhaddis**, s.621.

³⁰² Ahmed b. Hanbel: Üzerlerinde ihtilaf edilmeyen Katâde ashâbı şunlardır: “Şu'be, Hişâm ve Saîd b. Ebû Arûbe” (Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c.1, s.352; Yahya b. Maîn, **Târîh**, (ed-Dûrî), c.4, 246); Berdicî “Sana Saîd b. Ebû Arûbe'nin > Katâde > Enes tarikiyle merfu olarak hadisi ulaşır ve ona Hişâm ve Şu'be muhalefet ederse Hişâm ve Şu'be, Saîd üzerine galip gelir. Hammâd b. Seleme, Hemmâm, Ebân ve benzeri muhaddisler münferid olarak Katâde > Enes aracılığıyla Peygamber'den bir hadis naklettiğinde ve Saîd ya da Hişâm veya Şu'be [onlara] münferid olarak muhalefet ederse buradaki söz Hişâm, Saîd, ve Şu'be'nin sözüdür. Eğer ilk olarak geçen Hemmâm b. Yahyâ, Ebân ve Hammâd b. Seleme merfu bir hadis üzere ittifak ederlerse ve onlara Şu'be, Hişâm ve Saîd birlikte muhalefet eder ya da yalnızca Şu'be, yalnızca Hişâm, yalnızca Saîd muhalefet ederse hadis hakkında tevakkuf edilir. Çünkü bu üçlü: Şu'be, Saîd ve Hişâm; Hemmâm, Ebân ve Hammâd'dan daha esbettir.” Hatîb, **el-Câmi**, c.2, s.297.

³⁰³ Yahya'ya “Katâde hususunda sana Saîd b. Ebû Arûbe mi yoksa Hişâm mı daha hoş gelir?” diye soruldu. O da “Saîd sikadır, sebtir. Hişâm [ise] sikadır” dedi. (**Suâlâtü İbn Muhriz**, s.172.) Benzer bir kanaati Ahmed b. Hanbel'de dile getirmiştir. O, Hişâm'ın sebt oluşunu kabul etmekle birlikte Saîd ile kıyaslandığında Hişâm'ın onunla aynı seviyede olamayacağını belirtmiştir. **Suâlâtü Ebî Dâvud**, s.336. Cüzcanî'nin (ö. 259/873) de Hişâm'a en esbet kişiler arasında yer vermesini bu şekilde anlamak mümkündür. **Ahvâl**, s.183.

³⁰⁴ **Suâlâtü ibni muhriz**, s.386.

³⁰⁵ Muâz b. Hişâm şöyle der: “Babamdan işitmediğim ve kitabında kendi hattıyla bulduğuma göre Katâde an...” Ebû Dâvûd, Kitâbü's-Salât, 231.

³⁰⁶ **Min Kelâmî'l-İmâm Ahmed fi İleli'l-hadis ve ma'rfeti'r-ricâl rivayetü Merrûzî**, (Thk.) Seyyid Subhi es-Sâmîrî, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 1988, s.43. Saîd b. Ebû Arûbe'nin hac menâsikine dair var olan eseri hakkında bilgi edinmek için bkz: Koçinkağ, **Re'y ve Hadis**, s.144-155.

³⁰⁷ İbn Hacer, **Tehzîb**, c.2, s.33.

³⁰⁸ Dârekutnî, **el-İlel**, c.4, s.23-24; c.15, s.82-83; Tirmizî, **el-İlel**, s.220-221. Hişâm'ın Katâde'den nakillerinde bazen lafızların aktarımında şüphe etmesi (Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.20, s.460, (no:13261); c.21, s.123, (no:13456), mürsel nakilde bulunması (Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c.2, s.320) bazı hatalarına örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca o kimi zaman râvî isimlerinin telaffuzunda da hata yapmaktadır. bkz: Buhârî, **Târîhu'l-kebir**, c.3, s.125.

Hişâm'ın Hemmâm'dan daha üstün tutulması da Hemmâm'ın kitabından naklettiğinde isabet etmesi,³⁰⁹ Hişâm'ın ise Hemmâm'dan daha esbet olmasından ötürüdür.³¹⁰ Şu'be'nin ifadeleriyle Hişâm, Katâde konusunda kendisinden daha önceliklidir.³¹¹ Nitekim kaynaklarda onun Hişâm'a başvurup, kendisinden yardım istediği ifade edilir.³¹² Bu konuda Râmeihürmüzî, Şu'be ile beraber Ebû Hilâl ve Saîd'in, Katâde konusunda ihtilaf ettiklerinde Hişâm'a başvurduklarını aktarır.³¹³ Burada Saîd'in Hişâm'a başvurması doğrudan Hişâm'ın ondan daha öncelikli bir konuma sahip olduğunu düşündürmemelidir. Çünkü burada üç farklı talebenin muhtemelen aynı rivayet etrafında bir ihtilafı söz konusudur. Bu ihtilafı gidermek adına, halka içerisinde önemli bir yeri olduğu düşünülen Hişâm'a gidilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ayrıca bu rivayet Hişâm'ın kimi kaynaklarda hocasından en çok nakilde bulunan kişi olarak gösterilmesiyle beraber ele alındığında mezkûr üç kişinin Hişâm'a başvurması daha anlamlı hâle gelecektir. Buraya kadar anlatılanlar Saîd'den sonra Katâde hususundaki en önemli talebenin Hişâm olduğunu gösterir.³¹⁴

Hişâm'ın hocası Katâde'yle olan ilmî ilişkisindeki önemli bir diğer husus, Hişâm'ın Katâde'den yaptığı nakillerde hangi lafızları kullandığıdır. Hicrî 117 yılında vefat eden Katâde'nin, talebelerine hangi yollarla ilim aktardığı bilgisi hadis tarihinde tahammül ve edâ yollarının ne oranda ve ne zamandan itibaren sistematik olarak kullanıldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hişâm ve Katâde arasındaki ilmî alışverişte kullanılan lafızlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

³⁰⁹ Hemmâm eğer yazdığı şeyden rivayette bulunursa Katâde hususunda daha sebtir. (İbn Maîn, **Suâlâtü İbn Muhriz**, s.176); Abdurrahmân b. Mehdî şöyle demiştir: “Ebû Avâne ve Hişâm, Saîd b. Ebû Arûbe ve Hemmâm gibidir. Eğer kitap/hadis yazımı ele alınırsa Ebû Avâne'nin kitabı/hadis yazımı sahihtir. Eğer ezberi ele alırsak, Hişâm'ın ezberi [daha iyidir.] Kitabı/hadis yazımı ele alırsak Hemmâm'ın ki, ezberi ele alırsak Saîd'in ezberi [üstündür]” Hatîb, **Târîh**, c.15, s.641.

³¹⁰ Babam'a Hişâm ve Hemmâm'ı sordum o da “Sübhânallah, Hişâm daha esbettir.” (Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c.2, s.348); Babama “Hişâm ed-Destüvâî mi Hemmâm mı daha hafız diye soruldu?” Babam “Hişâm ed-Destüvâî” dedi. İbn Ebû Hâtîm, **el-Cerh**, c.9, s.61.

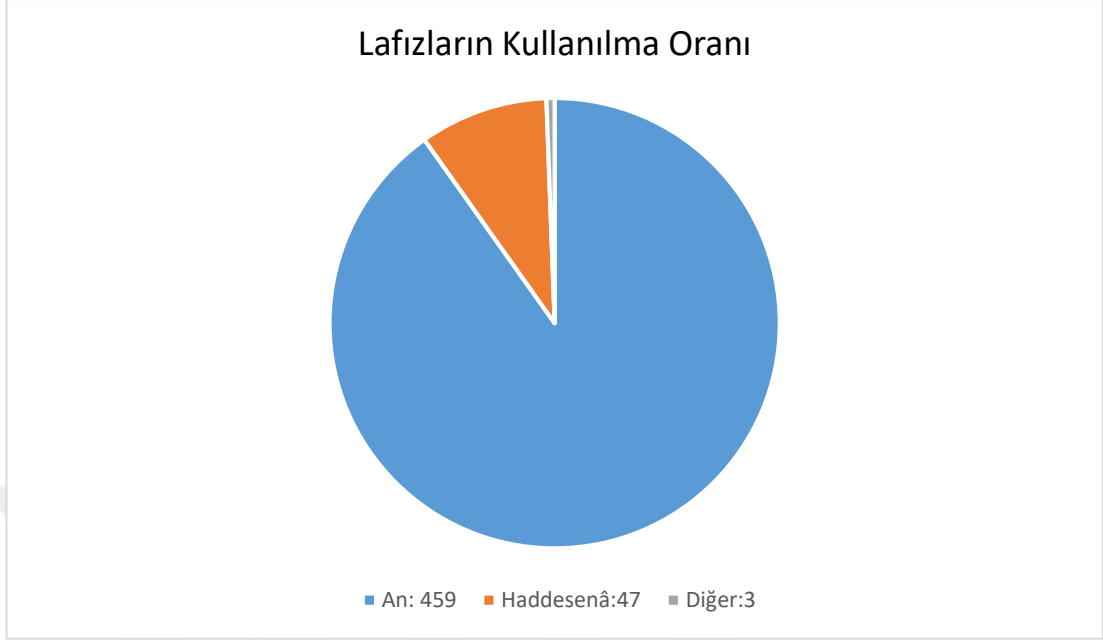
³¹¹ Şu'be “Katâde'yi benden daha iyi bilir ve onunla mücâlesesi benden daha çoktur.” (**Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî**, s.289) Farklı bir rivayette ise Hişâm'ın kendisinden daha hafız olduğunu söylemiştir. İbn Ebû Hâtîm, **el-Cerh**, c.9, s.59; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.150. Nitekim Ahmed b. Hanbel de Şu'be'nin, Hişâm ve Saîd'in ilmî seviyesine erişemediğini belirtmiştir. **Min Kelâmî'l-İmâm Ahmed** (Merrûzî), s.43.

³¹² Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c.2, s.348; Yolculukta namazın iki rekât olduğunu bildiren rivayette Hişâm, Şu'be'ye tercih edilmiştir. Dârekutnî, **el-İlel**, c.13, s.140-141.

³¹³ Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, 409.

³¹⁴ Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.103.

Tablo 5: Katâde b. Diâme Rivayetlerindeki Lafızların Kullanılma Oranı

Tabloda an lafzının oldukça fazla kullanıldığı gözükmektedir. Nitekim bilginin hocadan alınmasında en güvenilir yollardan birinin kullanıldığına işaret eden³¹⁵ haddesenâ sigasının neredeyse 10 katı olarak kullanıldığı söylenebilir. Burada Hişâm'ın, hocasından an lafzı ile aldığı kimi rivayetleri haddesenâ sigasıyla da aldığı bilinmektedir.³¹⁶ Buna rağmen tüm lafızlar içerisinde an sigası oldukça büyük bir yer kaplar. Muhtemelen bu Katâde'nin hadis aktarımında daha rahat bir tavır sergilemesinden kaynaklanır. Nitekim isnadlardaki râvîleri düşürerek rivayet nakletmesi ve tahdîs sigasıyla naklettiği kimi rivayetleri an sigasıyla aktarması da bu yorumu destekler. Aynı zamanda Hişâm'ın tabakasındaki diğer muhaddislerin, sahâbeden tâbiûna geçen bilginin intikalinde kullanıldığı kadar olmasa da an lafzını kullanarak rivayetleri aktarmayı tercih etmeleri,³¹⁷ ilgili dönemde Basra'da³¹⁸ tahdîs ve ihbâr sigalarına ek olarak an lafzının da nispeten daha yaygın şekilde kullanılmakta olduğunu gösterir.

³¹⁵ Ahmet Yücel, **Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi –Hicrî İlk Üç Asır-** İFAV, İstanbul 2014, s.104.

³¹⁶ Buhârî, *Kitâbu'l-cumâ'*, 14.

³¹⁷ Topgül burada ilgili tarama sonucunda Hişâm'ın tabakasındaki râvîlerin 616 kere bu lafzı kullandığı ifade etmiştir. **İsnâdı Okumak**, s.51.

³¹⁸ Topgül, **İsnâdı Okumak**, s.53.

Katâde halkasında görülen hadis kitâbetinin, gerek Abdürrezzâk'ın, Hişâm'ın cüzüne³¹⁹ dair verdiği bilgidен hareketle gerekse Muâz'ın, babasının kitabına³²⁰ dair verdiği bilgidен hareketle Hişâm tarafından da sürdürüldüğü söylenebilir. Rivayetlerin aktarımında Hişâm da hocası gibi yer yer munkatı nakillerde bulunmuştur.³²¹ Katâde, Hasan'a muhalif davranarak lafzen rivayeti tercih etse de Hişâm'ın bazen hocasına uymayıp manen rivayette bulunduğu söylenebilir.³²² Bu, halkanın devam eden nesilleri içerisinde her zaman tek düze bir tavrın olmayacağını göstereceği gibi Hişâm'ın, hocası Katâde kadar hıfz sahibi olmadığına da işaret edebilir.

Hişâm, isnadlarda hocasının adını genellikle açıkça belirterek nakilde bulunmasına rağmen bir rivayette “Hasan’dan işiten bir kimseden” diyerek “Yeryüzü yetmiş siddıktan hâli olmaz. Allah Teâlâ onlardan biri yerine benzer başka bir kimseyi getirmeden canını almaz. Onların kırkı Şam’da, kalan otuzu ise diğer şehirlerdedir.”³²³ rivayetini nakletmiştir. Hişâm'ın müphem bıraktığı isim muhtemelen Katâde’dir. Nitekim İbn Asâkir’in, bu rivayetin hemen altında Saîd b. Ebû Arûbe > Katâde isnadıyla benzer bir rivayete yer vermesi Hişâm'ın bu rivayeti Katâde’den aldığını desteklemektedir. Saîd ilgili rivayeti aktarıp akabinde hocası Katâde’nin “Allah’a yemin olsun ki ben Hasan’ın onlardan olduğunu umuyorum” sözünü nakletmiştir. Hişâm'ın neden Katâde’yi müphem bıraktığı ise belirsizdir. Fakat Saîd’in rivayetinde “Yeryüzü, insanların kendileriyle yardım istediği, zafere ulaştığı ve rızıklandırıldığı kırk kişiden hali olmayacaktır. Her ne zaman bu kırk kişiden biri ölürse [Allah] onun yerine bir başkasını getirir.” ifadelerinden sonra Katâde’nin, Hasan’ı o kimseler içinde düşündüğünü söylemesi,³²⁴ ikitdar-ulema

³¹⁹ Abdürrezzâk “Bu hadisi destüvâ sahibi Hişâm'ın cüz’ünde buldum. Onu Ma‘mer’e getirdim. Ya o bana okudu ya da ben ona okudum.” dedi. İbn Mâce, Kitâbü’l-menâsik, 85.

³²⁰ Muâz b. Hişâm “Babamdan işitmediğim ve kitabında kendi hattıyla bulduğuma göre Katâde an...” dedi. Ebû Dâvûd, Kitâbü’s-salât, 231. Benzer ifade için bkz: Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.12, s.126, (no: 7198); Fesevî, **el-Ma‘rife**, c.2, s.145-146.

³²¹ **Suâlâtü Ebi Davud**, s.156; Dârekutnî, **el-İlel**, c.11, s.172.

³²² Süleyman b. Davud b. el-Cârûd et-Tayâlisî, **el-Müsned**, (Thk.) Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1999, c.4, s.413; Hafîb, **el-Kifâye**, c.1, s.396. “Hz. Peygamber devesinin sağ tarafında yer alan hörgücü yaraladı...” rivayetini Hişâm ed-Destüvâî ve Şu‘be, Katâde’den farklı lafızlarla nakletmiştir. Hişâm'ın bir rivayetinde Şu‘be’nin kullandığı lafızla (و سلت الدم) nakletmesi Hişâm'ın aynı rivayeti farklı lafızlarla aktardığını düşündürmektedir. (İbn Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c.13, s.87)

³²³ İbn Asâkir, **Târîh**, c.1, s.298.

³²⁴ İbn Asâkir, **Târîh**, c.1, s.298.

ilişkileri açısından ele alındığında bir fikir verebilir. Amacı emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yapmak olan bir muhalif tavrı benimseyen Hasan el-Basrî'nin,³²⁵ mezkûr ifadelerle övüldüğü bir rivayetin aktarılması, rivayeti aktaran kişi açısından bazı sıkıntılara yol açabilir. Nitekim Hasan'ın, Haccâc döneminde Hz. Ali'den işittiği rivayetleri doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmesi de benzer bir duruma işaret etmektedir.³²⁶ Bu sebeple Hişâm'ın rivayetin kendisinde ve isnadında bazı tasarruflarda bulunduğu söylenebilir.

2.2.2. Yahya b. Ebû Kesîr Ders Halkasında Hişâm ed-Destüvâi

Tay kabilesinin mevlâsı olan Yahya b. Ebû Kesîr aslen Basralı olup ilim talebi için 20 sene Medine'de kaldıktan³²⁷ sonra Basra'ya dönmüş³²⁸ daha sonra Yemâme'ye yerleşmiştir.³²⁹ Devrindeki pek çok kimsenin övgüsüne mazhar olmuş olan³³⁰ Yahya'nın, sahâbeden sadece Enes b. Mâlik'i gördüğü fakat kendisinden herhangi bir rivayet almadığı ifade edilmiştir.³³¹ Farklı tarihler verilmiş olsa da hicrî 129 yılında vefat ettiği bilgisi daha doğru kabul edilmektedir.³³²

Yahya b. Ebû Kesîr'in hadislerin yazımına izin verdiği bilinmekle³³³ birlikte yazılan rivayetlerin muâraza edilmemesini ağır bir şekilde tenkit etmektedir.³³⁴ Talebesi Hişâm'a mükâtebe metoduyla hadis rivayet etmesi de onun hadis yazımına müspet yönde yaklaştığını gösterir.³³⁵ Tedlis yaptığı³³⁶ ve mürsel rivayetlerde

³²⁵ Süt, **İlk Muhalifler**, s.33-34.

³²⁶ Mizzî, **Tehzîb**, c.6, s.124.

³²⁷ Zehebî, **Siyer**, c.6, s.31.

³²⁸ Maden onun ilmî serüvenini Basra > Medine > Basra > Yemâme olarak tespit etmiştir. Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.122.

³²⁹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.5, s.555.

³³⁰ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.5, s.555; Zehebî, **Siyer**, c.6, s.28.

³³¹ İllet çeşitleri başlığının sekizinci maddesinde Dârekutnî (ö. 385/995) şöyle demektedir: "Râvînin bir şahsa idrak edip ondan hadis dinlemesi ancak belirli hadislerde ondan semâının olmamasıdır. Eğer o kimseden arada vasıta olmaksızın hadis rivayet ederse onun illeti o hadisi ondan semâı etmemiş olmasıdır." Bu açıklamadan sonra ilgili hadisi zikredip, Yahya'nın Enes'i gördüğünde hiçbir şüphe olmadığını fakat Yahya'nın bu hadisi Enes'ten işitmediğini söylemiştir. Bunun delili olarak ise İbnü'l-Mübârek'in, Hişâm kanalıyla Yahya'dan "Bana Enes'ten tahdis edildi." ifadesini göstermiştir. Dârekutnî, **el-İlel**, c.1, s.45; Ebû Hâtim'in ifadesi için ayrıca bkz: İbn Ebû Hâtim, **Merâsîl**, Tahkik: Şükrullah Ni'metulla Kavcânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1397, s.243.

³³² Selçuk Camcı, "Yahya b. Ebû Kesîr", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2013, c.43, s.241.

³³³ Zehebî, **Siyer**, c.6, s.29.

³³⁴ Râmehürmüzî, **el-Muhaddis**, 564.

³³⁵ Müslim, Talâk, 3, (no: 1473); Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c.1, s.544. Diğer talebesi Ali b. el-Mübârek'in de onun rivayetlerini yazdığı bilinmektedir. **Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî**, s.308.

³³⁶ İbn Hibbân, **es-Sikât**, c.5, s.592.

bulunduğu³³⁷ söylenen Yahya'nın, talebeleri arasında Hişâm, Evzâî, Harb b. Şeddâd (ö. 161/777), Ebân b. Yezîd el-Attâr, Ali b. el-Mübârek ve Şeybân bulunmaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden hareketle yapılan taramada, tekrarlarıyla birlikte Hişâm'ın 143, Ebân'ın 65, Ma'mer'in 50, Şeybân'ın 49, Ali b. el-Mübârek'in 42, Evzâî'nin 41³³⁸ rivayeti tespit edilmiştir. Buna göre talebeleri içerisinde kendisinden en çok rivayette bulunan kimse Hişâm ed-Destüvâî'dir. Cerh-ta'dîl eserleri de bunu doğrulamaktadır.³³⁹

Ricâl kaynakları incelendiğinde Yahya'nın en önemli talebelerinin Hişâm ed-Destüvâî ve Evzâî olduğu görülecektir. Münekkit âlimlerin bir kısmı, önde gelen talebeleri sıralarken bu iki isme birden yer verse de³⁴⁰ Ali b. el-Medîni,³⁴¹ Ahmed b. Hanbel,³⁴² Ebû Zûr'a (ö. 264/878) ve Ebû Hâtîm³⁴³ Hişâm'ın Yahya hususunda daha güvenilir bir râvî olduğunu ifade etmiştir. İbn Hanbel, her ikisinin durumunu kendisine soran Ebû Zûr'a'ya, Hişâm'ı kastederek "Onun hakkında kimseye soru sorma! İnsanların, ondan daha esbet birinden rivayet ettiğini görmedim. Onun gibisi olabilir ama ondan daha esbeti olamaz"³⁴⁴ demek suretiyle Yahya hususunda ondan daha önemli bir kimsenin olmadığını vurgulamıştır. Evzâî'nin hicrî 110 yılında Basra'ya gelmesine³⁴⁵ rağmen Hişâm dışındaki talebelerden, Yahya hususunda üstün tutulmasıysa önemli bir husustur. İbn Maîn'in kimi zaman Ali b. el-Mübârek'i onlarla beraber sayması³⁴⁶ bir çelişki meydana getirmemektedir. Nitekim farklı bir rivayette o, Ali'nin ancak onlardan sonraki bir sıraya tekabül edeceğini açıkça ifade etmiştir.³⁴⁷

³³⁷ Zehebî, **Siyer**, c.6, s.30.

³³⁸ Sari de Şam'daki Ehl-i Hadis halkalarını incelediği tezinde, Müsnedü's-Şâmiyyîn'de Evzâî'nin Yahya'dan 41 rivayeti olduğunu belirttikten sonra Sünenü'l-Evzâî'de bu sayının 494'e yükseldiğini söylemiştir. **Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları**, s.67.

³³⁹ **Suâlâtü Muhriz**, s.387; İcli, **Ma'rifetü's-sikât**, c.2, s.330; Salih b. Ahmed (ö. 266/880): Babam dedi ki "Basra'da Yahya b. Ebû Kesîr'den en çok nakilde bulunan kimse Hişâm ed-Destüvâî'dir" İbn Ebû Hâtîm, **el-Cerh**, c.9, s.60.

³⁴⁰ Yahya b. Maîn, **Târîh**, (ed-Dûrî), c.4, s.457.

³⁴¹ İbn Ebû Hâtîm, **el-Cerh**, c.9, s.61.

³⁴² **Suâlâtü Ebî Dâvud**, s.33. Mizzî, **Tehzîb**, c.28, s.185.

³⁴³ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.152.

³⁴⁴ İbn Ebû Hâtîm, **el-Cerh**, c.9, s.60.

³⁴⁵ İbn Hibbân, **es-Sikât**, c.7, s.63.

³⁴⁶ Yahya b. Maîn, **Târîh**, (ed-Dûrî), c.4, s.180.

³⁴⁷ Bâcî, **et-Ta'dîl**, c.3, s.1083.

Basra'daki İbn Sîrîn halkasının takipçisi olan³⁴⁸ Eyyûb'un, Yahya'nın rivayetlerini öğrenmek amacıyla Hişâm'a başvurması³⁴⁹ da oldukça önemlidir. Bu bir yandan Yahya hususunda Hişâm'a verilen değeri gösterirken öte yandan Basra'daki ders halkalarının birbirinin müktesabatına duydukları ihtiyaca işaret etmektedir.

Hişâm'ın Yahya hususunda bu kadar önemli bir konumu elde etmesi, Yahya'nın bid'atçı râvîlere karşı tutumu³⁵⁰ ile beraber düşünüldüğünde çelişkili bir görünüm arz etmektedir. Yahya'nın Hişâm hakkındaki bu tavrı, dönemin ulema-umerâ ilişkisinde aranmalıdır.³⁵¹ Yahya b. Ebû Kesîr'in bazen iktidarı eleştirdiği ve bu sebeple cezalandırıldığı bilinmektedir.³⁵² Hişâm'ın bid'atının, daha ziyade Emevîlerin kendi iktidarlarını meşrulaştırma adına ortaya koydukları argümantasyona yönelik bir muhalefet olduğu hatırlanırsa, Yahya'nın onunla ilmi ilişki kurmasında herhangi bir problem olmadığı görülecektir.

Halkanın önemli takipçileri arasında olan Evzâî Yahya'dan hem Yemâme'de hem de Basra'da hadis dinlemiştir.³⁵³ Kaynaklarda onun Yahya'dan hadis yazmadığı, aksine rivayetlerinin tamamının hıfzından olduğu ve bunlarda vehme düştüğü ifade edilse de³⁵⁴ Sari'nin de ifade ettiği gibi onun, Yahya'nın hadisleriyle dolu olan on üç/on dört cüzlük bir defteri vardır.³⁵⁵ Ayrıca Hişâm'ın, Evzâî'ye takdim edilmesinin önemli sebepleri arasında Evzâî'nin kitaplarının yok olmasının gösterildiği³⁵⁶ de hatırlanırsa İbn Receb tarafından söylenilen mezkûr iddianın doğruluktan uzak olduğu ya da kitaplarının olmadığı döneme ait olduğu görülecektir. Hişâm ed-Destüvâî'nin kendisiyle birlikte bazı arkadaşlarının kitaba danışırken, Evzâî'nin hâfız olduğunu söylemesi³⁵⁷ de Evzâî'nin ezber yeteneğine hamledilmelidir. Yoksa onun

³⁴⁸ Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.68-75.

³⁴⁹ Ebû Zûr'a, **Târîh**, s.361.

³⁵⁰ Zehebî, **Siyer**, c.6, s.29.

³⁵¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Özkan, **Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.

³⁵² Fesevî, **el-Ma'rife**, c.2, s.286; Zehebî, **Siyer**, c.6, s.28; Maden, **Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları**, s.122.

³⁵³ **Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî**, s.364.

³⁵⁴ İbn Receb, **Şerh**, 677-678.

³⁵⁵ Sari, **Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları**, s.67.

³⁵⁶ Zehebî, **Siyer**, c.7, s.152.

³⁵⁷ İbn Asâkir, **Târîh**, c.35, s.179. Hişâm'ın kitabına danıştığı, Evzâî'nin hafız olduğuna dair diğer rivayetler için bkz: Mizzî, **Tehzîb**, c.28, s.18 Ayrıca bu ifadelerin kıyaslanan râvîlere göre izafiyet içerdiğini belirtmek gerekmektedir. Evzâî hâfız olarak ifade edilirken, Hişâm'ın kitabına danıştığı

hiçbir şekilde kitabından faydalanmadığını düşünmek doğru bir yargı olmayacaktır.³⁵⁸

Yahya'nın ashâbının, illel edebiyatındaki durumu ise ricâl kaynaklarından biraz daha farklıdır. Dârekutnî'nin kitabı başta olmak üzere taranılan illel eserlerinde, mezkûr isimlerin hemen hemen tamamının hatalı olduğu rivayetler bulunabilmektedir. Burada dikkat çeken önemli bir nokta genel olarak râvîlerin çoğunun bulunduğu tarafın, nispeten daha az olan tarafa tercih edilmesidir.³⁵⁹ Ricâl kaynaklarında Yahya'nın en önemli talebesi olarak görülen Hişâm, illel kaynaklarında Harb b. Şeddâd³⁶⁰ ve Şeybân³⁶¹ gibi isimlere bazen tercih edilmemiş, Harb ve Şeybân'nın rivayetleri ona takdim edilmiştir.³⁶² Buradan hareketle sikâ olan râvîlerinde hata yapabildiği fakat onların hata sayılarına ve hatalarının niteliğine göre hadis ilminde bir konum elde ettikleri söylenebilir.

İllel kaynaklarında dikkat edilmesi gereken birkaç husus daha bulunmaktadır. Birincisi, rivayetlerde ortaya çıkan hatalar her zaman Hişâm ed-Destüvâi sebebiyle olmayıp bazen talebelerinden kaynaklanır. Örneğin cuma namazının terk edilmesine ilişkin rivayette, Hişâm'dan oğlu Muâz kanalıyla gelen rivayet Hemmâm ve Ebân'ın nakilleriyle uyumluyken, Amr b. el-Heysem'den gelen rivayet ile çelişir.³⁶³ Dolayısıyla buradaki problem Hişâm'ın talebesi Amr b. el-Heysem'den kaynaklanır.

İkinci husus ise Hişâm'ın, Katâde ve Yahya'nın her ikisinin naklettiği rivayetteki tutumudur. Örneğin Hz. Peygamber'in "altın takmayı ve ipek giymeyi..."

söylenmiş, Hişâm ile Şeybân kıyaslanırken, Hişâm hâfiz Şeybân ise sâhibu kitap olarak tavsif edilmiştir. Mizzî, **Tehzîb**, c.12, s.594.

³⁵⁸ 2./8. Asırda her râvînin farklı sebeplerle rivayetler yazdığına dair bkz: Topgül, **İsnâdı Okumak**, s.32.

³⁵⁹ Evzâi, Ebân ve Hişâm'ın nakillerinin İkrime b. Ammâr'a tercih edilmesine dair bkz: Dârekutnî, **el-İlel** c.14, s.308-309; Hişâm, Ma'mer, Şeybân ve Ali b. el-Mübârek'in rivayetlerinin Haccâc b. es-Savvâf'a tercih edilmesine dair bkz: Dârekutnî, **el-İlel** c.9, s.277-278. Muhaddislerin hadis tenkit yöntemiyle doğrudan ilgili bu metotla alakalı bkz: Muhammed İkbâl Aslan, "**Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve hadis ilmi açısından değerlendirilmesi**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi" Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018).

³⁶⁰ Dârekutnî, **el-İlel**, c.11, s.243.

³⁶¹ Tirmizî, **el-İlel**, s.121-123; s.116-117.

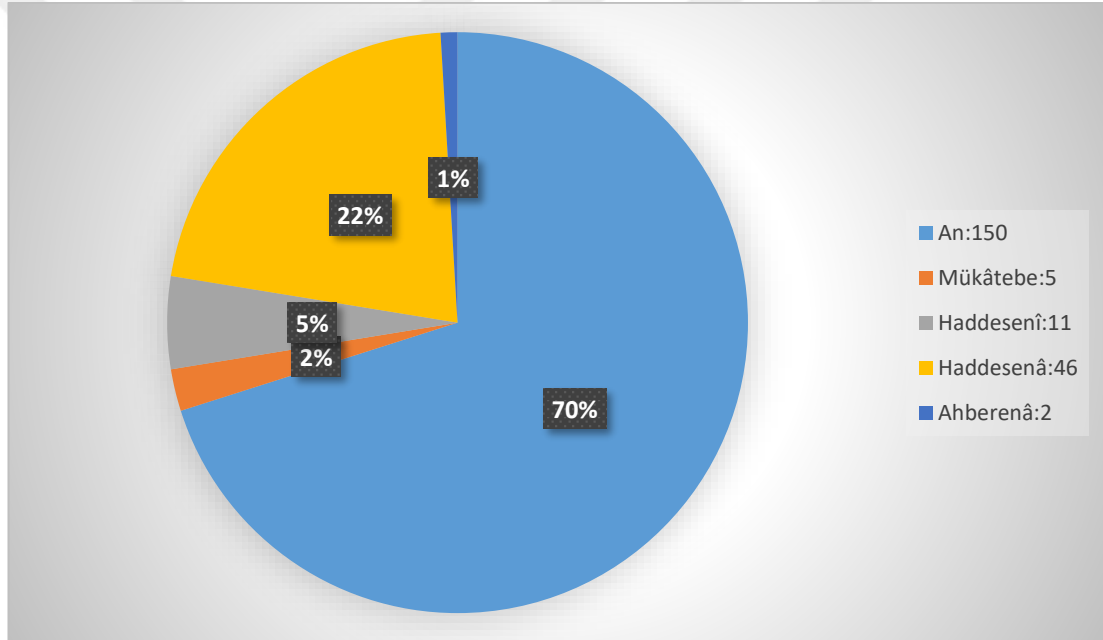
³⁶² Hişâm'ın tercih edildiği rivayet örnekleri için bkz: **Şerhu İlel-i İbn Ebû Hâtim**, s.28-29; Dârekutnî, **el-İlel**, c.9, s.276.

³⁶³ Dârekutnî, **el-İlel**, c.13, s.152-153; Farklı bir örnek için bkz: Ebû'l-Fazl İbn Ammâr, **İlelül-İl-hâdîsi fî kitâbi's-sahîhi li Müslim b. el-Haccâc**, (Thk.) Ali b. Hasan b. Ali b. Abdulhamîd, Dâru'l-Hicre, Riyâd 1991, s.37-41.

yasakladığı rivayeti, her iki hocası da nakletmiş fakat Dârekutnî Yahya'nın bu konuda muzdarib olduğunu söylemiştir.³⁶⁴ Hişâm'ın nakli ise rivayeti doğru aktaran hocası Katâde'den gelmektedir. Muhtemelen Hişâm burada rivayetin doğru vechinin Katâde'den geldiğini bilerek, iki hocası arasında bir tercihte bulunmuştur.

Hişâm'ın hocasından naklettiği rivayetlerde hangi lafızların kullanıldığı halkanın işleyişinin anlaşılması hususunda değinilmesi gereken hususlardandır. Aşağıdaki tabloda kullanılan lafızların sayısı ve oranları gösterilmiştir.

Tablo 6: Yahya b. Ebû Kesîr Rivayetlerindeki Lafızların Kullanılma Oranı

Katâde'den aktarılan rivayetlerde olduğu gibi burada da en fazla an lafzı kullanılmıştır. Fakat Yahya'nın rivayetlerindeki kullanılan lafızların oranları ile Katâde'nin rivayetlerindeki lafızların oranları birbirinden oldukça farklıdır. Yahya'nın talebelerine tahdîs sigalarıyla naklettiği rivayetlerin toplam lafızlar içerisindeki oranı yaklaşık %27'dir. Bu da aynı zamanda an lafzının üçte birine denk gelir. Ayrıca an lafzıyla nakledilen kimi rivayetlerin haddesenâ ile aktarıldığı da

³⁶⁴ Dârekutnî, **el-İlel**, c.7, s.72-74.

dikkate alındığında³⁶⁵ Katâde halkasına nazaran tahdîs sigalarının daha fazla kullanıldığı söylenebilir. Bu da Yahya b. Ebû Kesîr halkasında tahdîs sigalarının kullanımının biraz daha sistemli olduğunu hissettirmektedir.³⁶⁶

Hişâm'ın Yahya'dan tekil siga olan haddesenî ile aldığı rivayetler ikili arasındaki ilişkiyi gösterme açısından önemlidir. Basra'da ki ders mekânları düşünüldüğünde hem âlim evleri³⁶⁷ hem de mescitler³⁶⁸ ilmi faaliyetlerin sürdürüldüğü yerlerdendir.³⁶⁹ Haddesenî ifadesinden Hişâm'ın ilgili rivayetleri Yahya'nın evinde ya da kalabalık olmayan bir ortamda aldığı söylenebilir. Bu yorumun daha kuvvetli bir hal alması için Yahya ile diğer talebeleri arasında bu tarz sigaların ne oranda kullanıldığının incelenmesi gerekmektedir.

el-Müsned'de yapılan incelemede bu rivayet aktarım tarzının sadece Hişâm ve Yahya arasında olmayıp Evzâî, Ali b. el-Mübârek, Ebân b. Yezîd el-Attâr, Harb b. Şeddâd ve Haccâc b. Ebî Osmân (ö. 143/760) ile Yahya b. Ebû Kesîr arasında da gerçekleştiği görülür. Evzâî'nin bu lafızla yaptığı 14 rivayet dışında, Hişâm'ın diğer talebelere nazaran haddesenî sigasıyla daha fazla nakilde bulunduğu söylenebilir.³⁷⁰ Hişâm'ın haddesenî kalıbıyla aktardığı nakillerden dördünde haddesenâ kalıbını da kullanması önemli bir husustur.³⁷¹ Buradan yola çıkılarak Hişâm'ın bazı rivayetleri

³⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.42, s.391, (no: 25613) ; c.43, 238-239 (no: 26145) Taramada 29 rivayetin bu şekilde olduğu tespit edilmiştir.

³⁶⁶ Nitekim Yahya'nın yakın talebelerinden Evzâî'nin, tahdîs ve ihbâr sigalarının nasıl kullanılacağına dair birtakım bilgiler vermesi (Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, s.452, s.457) ve yine Evzâî'nin bu ifadeleri sistemli şekilde kullandığına dair bazı ifadelerin aktarılması, Yahya halkasında daha sistematik bir hadis aktarımının olduğuna işaret edebilir. İbn Maîn, **Suâlâtü İbn Muhriz**, s.347.

³⁶⁷ Enes b. Mâlik'e sık gelinmeye başlandığında o da onlara bir torba içerisinde işittiği hadisleri atması muhtemelen kendi evinde yaşadığı bir olaydı. (Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, s.375); Enes'in evinde rivayet naklettiğine dair bkz: Kuzudîşî, **Hadis Rivayetinde Bağlam**, s.48.

³⁶⁸ Kaynaklarda "Katâde'nin mescidi", (Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c.3, s.348) "İbn Ebû Arûbe'nin mescidi" (Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî, **es-Sahîh**, (Thk.) Muhammed Mustafa el-Azamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1980, c.3, s.189) tabirleri bulunmaktadır. Muhtemelen bu ifadeler ilgili kişilerin, o mescitlerdeki ilmî faaliyetlerinin yoğunluğu sebebiyle orayla özdeşleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. İmrân b. Husayn'ın Basra'daki bir mescidde halkasına hadis naklettiği bilgisi için bkz: İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.4, s.291; Ayrıca Ömer b. Abdülazîz "İlim ehline, ilmi kendi mescitlerinde yaymalarını emret!" (Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, s.637) sözü de mescidlerin ilmî çalışmalarda kullanılma potansiyelini göstermektedir.

³⁶⁹ Basra'daki ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü yerler için bkz: Maden, **Hicrî II. Asır'da Ehl-i Halkaları**, s.47-50.

³⁷⁰ Nitekim Ebân 6, Haccâc, 5, Harb 2, Ali b. el-Mübârek ise 1 nakilde bulunmuştur.

³⁷¹ Bu duruma bir örnek olarak haddesenâ kalıbıyla yapılan nakil için bkz: Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.29, s.383, (no: 17839); Haddesenî kalıbıyla yapılan nakil için bkz: c.45, s.67, (no: 28196)

hocasından tek başına alırken, kimi rivayetleri de bir toplulukla beraber almasına rağmen tekil siga kullanmayı tercih ettiğini söylemek mümkündür. İlgili rivayeti hocasından farklı bir ortamda birebir alması onun tekil bir siga kullanmasına yorulabileceği gibi hocasından bir grupla beraber aldığı rivayeti tek başına almış olarak nakletmesinde herhangi bir sakınca görmediği de söylenebilir. Haddesenî ifadelerinin herhangi bir sebepten ötürü kullanılmış olması, hoca-talebe arasındaki birliktelik açısından önemli bir veri olarak kabul edilebilir.

Dikkate değer diğer bir konu da Hişâm'ın Yahya'dan mükâtebe³⁷² yoluyla hadis almasıdır. Hişâm'ın diğer hocalarıyla bu şekilde bir ilmi ilişki kurduğu tespit edilememiştir. Bu durum Katâde ve Hammâd ile Basra'da görüşmesiyle, Ebü'z-Zübeyr ile de Mekke'de görüşme ihtimaliyle açıklanabilir. Hişâm muhtemelen Hammâd'ın Basra'da kaldığı süreden sonra onunla bir iletişim kurmadığı gibi, Ebü'z-Zübeyr'le de Mekke'de geçirdiği süreden sonra herhangi bir iletişim kurmamıştır. Katâde'yle aynı bölgede yaşaması, onlar arasında bu tarz bir ilim alma yolunun oluşmadığına işaret edebileceği gibi Katâde'nin farklı bir bölgeye kısa süreli gitmesi halinde aralarında bu tarz bir iletişimin olmadığı da söylenebilir. Yahya b. Ebû Kesîr'den mükâtebe yoluyla alınan iki hadis de fikhî konularda dairedir.³⁷³ Buradan Hişâm'ın, karşılaştığı sorunu hocasına bildirdiği, hocasının da ona cevap niteliği taşıyan bir mektup gönderdiği yorumu yapılabilir. Muhtemelen Yahya'nın Basra dışında olduğu bir dönemde gerçekleşen bu durum, Hişâm ile hocası arasındaki ilmi ilişkinin uzun yıllar sürdüğünü hissettirmektedir.³⁷⁴

Özetlemek gerekirse Hişâm ed-Destüvâî, Yahya'nın talebeleri içerisinde en gözde olanıdır. Nitekim onun Yahya'dan aktardığı rivayet sayısı ve ricâl kaynaklarında kendisi hakkında verilen bilgiler bunu teyit etmektedir. İlel

³⁷² Mükâtebe yöntemi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Yücel, **Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, s.72-78.

³⁷³ Buhârî, Kitâbü'l-ezan, 22; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.3, s.437, (no: 1976).

³⁷⁴ Yahya'nın diğer öğrencileriyle de arasında bu tarz ilişkiler kurulmuştur. Evzâî'nin şu ifadesi bu açıdan önemlidir: Yahya b. Ebû Kesîr bana bir sahife gönderip "Benden rivayet et." dedi. (Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, s.458); Evzâî'nin Katâde hakkında benzer ifadeleri için bkz: Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, s.462. Her iki muhaddisin de Evzâî ile bu tarz bir ilmî münasebet kurması, Evzâî'nin ilgili şahıslarla belirli bir dönemde bir arada olup farklı coğrafyalarda hayatlarını sürdürmelerinden kaynaklanabilir.

edebiyatında var olan hatalarıysa döneminin önde gelen her ilim adamında görülecek sayıda olup, Hişâm'ın Yahya hususundaki değerini düşürmeyecektir.

2.2.3. Halka Sahibi Bir Muhaddis: Hişâm ed-Destüvâi

2./8. asırda hadis rivayetinin giderek sistemleşmesiyle³⁷⁵ beraber muhaddislerin bir kısmı, hocalarından yeterli ilmi tahsil ettikten sonra birikimlerini talebelerine aktarmak için halka tesis etmiş ya da hocalarından birinin ders halkasını devam ettirmiştir.³⁷⁶ Bu itibarla ilmi sadece Allah rızası için talep ettiği ifade edilen³⁷⁷ Hişâm ed-Destüvâi'nin, bir ders halkası kurup kurmadığı yahut hocalarının ders halkalarından birini devam ettirip ettirmediği önemli bir meseledir.

Yakın hocaları olan Katâde ve Yahya'nın ders halkalarının devamı niteliğinde, Hişâm'ın bir faaliyetinin olup olmadığı özel olarak incelenmelidir. Kaynaklara bu gözle bakıldığında, Katâde'nin ders halkasının başına önce Matar b. Tahmân'ın daha sonra da Saîd b. Ebû Arûbe'nin geçtiği görülür.³⁷⁸ En az sekiz sene halkanın başında kaldığı söylenen Matar'ın vefatından sonra Saîd b. Ebû Arûbe'nin,

³⁷⁵ Kuzudişli, **Hadis Tarihi**, s.103-106.

³⁷⁶ Yağmurlu bir günde kendisine gelen bir grup öğrenciye Şu'be b. el-Haccâc'ın "Bugün hadis rivayet etme günü değil, gıybet etme günüdür..." ifadesini kullanması hem cerh-ta'dîl için hem de hadis rivayeti için özel bir zaman ve mekânın olduğuna işaret etmektedir. Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.166.

³⁷⁷ Zehebî, **Siyer** c.7, s.150. Hişâm bu konuyla alaklı şu cümleleri kurmuştur: "Allah'a yemin olsun ki sadece bir gün [için bile] Allah rızasını kazanmak için hadis talep etmeye gittim demeye gücüm yetmez." Şu'be'nin bu ifadelere rağmen sadece Hişâm'ın Allah rızasını talep ederek hadis rivayet ettiğini ifade etmesi bir çelişki olarak görülmemelidir. Şu'be'nin, Hişâm'ı aynı halkalara gitmeleri sebebiyle yakından tanıdığı hatırlanırsa, muhtelemen bu ifadeler Şu'be'nin kendi kişisel düşüncesidir. Nitekim Hişâm'ın buradaki ifadeleri onun mütevazı oluşuna yorulabileceği gibi ilmi talep ederken farklı beklentilerinin olmasına da yorulabilir. Ayrıca ilmi hayatının başlangıcında farklı bir tavra sahipken ilerleyen zamanlar da farklı bir düşünceye evrildiğine yorulması da mümkündür. Nitekim Zehebî de dönemin pek çok âliminin ilmi, başlangıçta farklı sebeplerle talep ettiğini fakat ilimle uğraştıkça niyetlerin hâlis hale geldiğini söylemiştir. (Zehebî, **Siyer**, c.7, s.150-152.) Kaynaklarda bu tarz ifadelerin kendisi hakkında kullanıldığı diğer kişiler için bkz: Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.475.

³⁷⁸ Ebû Zür'a, **Târîh**, s.211-212.

vefatına kadar halkanın başında bulunduğu kabul edilirse Hişâm'ın Katâde halkasının başına geçtiği düşünülemez.³⁷⁹

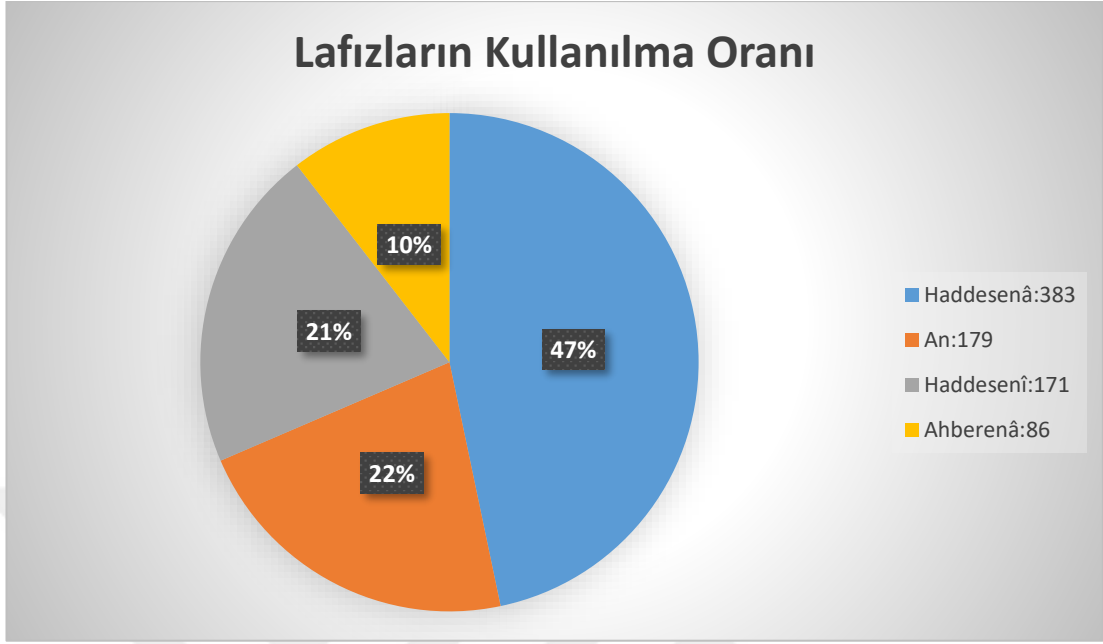
Yahya b. Ebû Kesîr'in ders halkasında ise durum biraz daha farklıdır. Yahya'nın hicrî 129 yılında vefat etmesinden sonra halkanın başına geçen biri tespit edilememiştir. En yakın talebesinin Hişâm olması onun buradaki ders halkasını sürdürme ihtimalini gündeme getirebilir. Fakat bu ihtimali destekleyen bir veri bulunamamıştır. Bu sebeple Hişâm'ın, mevcut halkaları devam ettirmek yerine kendisine bir meclis oluşturduğu söylenebilir.

Hişâm'ın rivayetlerini bir halka içerisinde naklettiği iddiasının birkaç sebebi bulunmaktadır: 1- Hişâm'ın düzenli olarak hadis rivayetinde bulunması,³⁸⁰ hatta kimi hocalarından en çok nakilde bulunan kişi olması 2- Talebelerinin ondan nakilde bulunurken kullandıkları rivayet lafızları. Talebelerinin ondan hadis alırken çoğul sigaları daha sık kullanmaları, Hişâm'ın çevresinde en azından belirli sayıda kimsenin bulunduğu delalet eder. Bu açıdan bakıldığında talebelerinin en fazla kullandığı lafızlar mükerrerleriyle beraber aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

³⁷⁹ Saîd b. Ebû Arûbe'nin daha çok kabul gören vefat tarihi hicrî 156 yılıdır. Hişâm ondan üç yıl önce vefat etmiştir. İhtilata uğradığı tarih hakkında ihtilaflar olmasına rağmen hicrî 133 senesinde bazı emârelerin görülmeye başlandığı ifade edilmiş, tam olarak ihtilata uğraması ise hicrî 144, 145 yıllarına rastlamıştır. Muhtelit olduğu sıralarda da hadis rivayetinde bulunduğu bilinmektedir. İbn Hacer, **Tehzîb**, c.2, s.34-35; Ebû'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed (Berekât) b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîb ed-Dımaşkî İbn Keyyâl, **el-Kevâkibü'n-neyyirât fî ma'rifeti men ihtela mine'r-ruvâti's-sikât**, (Thk.) Abdu'l-kayyûm Abdurabbi'n-nebî, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekke 1999, s.194-197.

³⁸⁰ Kuzudişli, **Hadis Tarihi**, s.104.

Tablo 7: Hişâm'dan Yapılan Nakillerde Lafızların Kullanılma Oranı

Mezkûr sigalar içerisinde haddesenâ lafzının daha çok kullanılması,³⁸¹ Hişâm'ın birden fazla talebeye nakilde bulunduğu işaret etmektedir. Benzer bir durum ahberenâ lafzından hareketle de söylenebilir. Bu talebelerin kaç kişi olduğunu isnad verilerinden tespit etmek ise mümkün gözükmemektedir.

Haddesenî kalıbının üçüncü sırada yer almasının en önemli sebebi oğlu Muâz'ın babasından en çok nakilde bulunan kişi olmasıdır. Nitekim bu lafızla, Muâz 169 rivayette bulunmuştur. Bu 169 rivayetin diğer talebeler tarafından ne kadarının aktarıldığının ve nakledilirken hangi siganın kullanıldığının tespiti, Muâz'ın babasıyla sistematik ders halkası dışında ne kadar ilmî ilişki kurduğunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. İlgili rivayetlerde Hişâm'ın diğer talebelerinden en az birinin haddesenâ ifadesini kullanmasını esas alarak yapılan taramada 54 adet haddesenâ lafzı tespit edilmiştir.³⁸² Öte yandan bu 54 rivayetin 9'unun Muâz b.

³⁸¹ Rivayet lafızlarını inceleyen Topgöl, hicrî 140-160 yılları arasında yaşayan kişilerden ilim alan talebelerin daha ziyade "haddesenâ" sigasını tercih ettiğini söylemiştir. Topgöl, **İsnâdı Okumak**, s.38.

³⁸² Muâz'ın haddesenî kalıbıyla naklettiği bazı rivayetleri, Müslim b. İbrahim ile Yezîd b. Zürey' haddesenâ sigasıyla naklettiğine dair bkz: Buhârî, Kitâbu'l-îmân, 33; Müslim, Kitâbü'l-îmân, 84 (no:193).

Hişâm'a ait olması önemlidir.³⁸³ Özellikle Muâz'ın her iki lafzı da kullanarak yaptığı rivayetlerin muhtemel sebepleri hakkında bazı şeyler söylenebilir. Muâz'ın babasının ders halkasına devam etmesi ve burada aldığı kimi rivayetleri haddesenî kalıbıyla nakletmeyi tercih etmesi muhtemeldir. İkinci bir ihtimal ise Hişâm'ın halka içerisinde naklettiği kimi rivayetleri, Muâz'ın zaten daha önceden de babasından birebir alma şansının olmasıdır. Sadece haddesenî olarak aktardığı rivayetlerin ise daha ziyade ev ya da baba-oğulun birebir ders yapma imkânlarının olduğu yerlerde aktarıldığı söylenebilir.

Ders halkası olduğunu düşündüren üçüncü sebep ise kaynaklardaki bazı rivayetlerdir. Özellikle Ali b. el-Medînî ile Abdurrahman b. Mehdî arasında geçen şu diyalog bu açıdan oldukça önemlidir: İbn Mehdî "... Basra'nın dört muhaddisi vardı. En çok hadis nakli yapan ve [bununla birlikte] cemaati en az olanı Hişâm ed-Destüvâîdi. Cemaat, Osman el-Bürrî, Hasan b. Dinar (ö. ?) ve Ebû Cez'in [halkasına] giderdi" deyince Ali "Peki ya Hammad b. Seleme?" sorusunu sormuş, Abdurrahman b. Mehdi "Henüz insanlar ona gelmemişti" deyip sözlerine şöyle devam etmiştir: "Ebû Cez'e bir kere geldi, Adî Oğullarının mescidine oturdu, meclis o kadar doluydu ki kendisine oturacak bir yer bulamadı."³⁸⁴

Mezkûr rivayette dikkate değer ilk husus, rivayeti nakleden kişinin Hişâm'ın talebelerinden Abdurrahman b. Mehdî olmasıdır. Basra'nın dört muhaddisi olduğunu söyleyen İbn Mehdî, Hişâm'ın hadis rivayetinin çok olması ve çevresindekilerin hadis rivayetlerinin daha az olmasıyla diğerlerinden ayrıldığını ifade etmiştir. Buradan hareketle Hişâm'ın ders halkasının, diğer halkalara nispetle hadisçilik yönünün daha baskın olduğu söylenebilir. Halka içerisindeki kişi sayısının diğerlerine göre az olması hadisçilik yönünün fazla olmasına ek olarak, birden fazla halka olmasından ya da zikri geçen kişilerin derslerinde ele alınan konularla da ilişkili olabilir. Nitekim Osman el-Bürrî,³⁸⁵ Hasan b. Dînâr³⁸⁶ ve Ebû Cez'³⁸⁷ kaderî olarak nitelenirler. Özellikle Osman el-Bürrî'nin, Amr b. Ubeyd'de de görülen

³⁸³ Buna dair bir örneği görebilmek için Buhârî, Kitâbu'r-rikâk, 48 ile Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.21, s.471, (no: 14107).

³⁸⁴ Fesevî, **el-Ma'rife**, c.3, s.35.

³⁸⁵ Ukaylî, **Duafâ**, c.3, s.219.

³⁸⁶ Ukaylî **Duafâ**, c.1, s.222.

³⁸⁷ Zehebî, **Mîzân**, s.251-255.

Tebbet suresiyle ilgili farklı düşüncesine³⁸⁸ ilaveten mîzân hakkındaki fikirleri³⁸⁹ de dikkate alındığında, halka içerisinde kelâmî sorunların da tartışıldığını düşünmek mümkündür.

Hişâm'ın cemaatinin diğerlerine nispetle az olması, özellikle muhaddisler açısından bakıldığında vakıanın her zaman böyle olduğunu düşündürmemelidir. Çünkü mezkûr üç kişi kaynaklarda genel olarak olumsuz ifadelerle anılır. Hatta İbnü'l-Mübârek ve Yahya el-Kattân tarafından terk edildikleri³⁹⁰ ve kimileri tarafından kezzâb kabul edildikleri³⁹¹ de görülmektedir. Ayrıca Yezîd b. Harun, Basra'ya geldiğinde Osman el-Bürri ile Ebû Cez Nasr b. Tarîf'in, oranın muhaddisleri olduğunu fakat kendisinin gizlice Hişâm'a gittiğini ifade etmiş, daha sonra da Allah'ın onların derecesini düşürdüğünü,³⁹² Hişâm'ınkinin ise yükseldiğini ifade etmiştir.³⁹³ Bu derece ile kastedilen Hişâm'ın ilmî birikiminden ziyade kendisine daha fazla teveccüh gösterilmesi olarak anlaşılabilir. Nitekim Yezîd'in ifadelerini kullandığı bağlam açısından böyle düşünmek daha makuldür.

Kaynaklardaki kimi bilgilerin, Hişâm'ın hem hadis meclisi olduğuna hem de bu meclislerin özelliklerine dair bazı ipuçları sunduğu söylenebilir. Hişâm'ın, muhtemelen hadis rivayeti esnasında yanında gülen kişiye “Delikanlı, sen [hem] hadis talep ediyor hem de gülüyorsun!” diyerek çıkışması,³⁹⁴ bu bağlamda önemlidir.

³⁸⁸ Ukaylî, **Duafâ** c.3, s. 220.

³⁸⁹ Ukaylî, **Duafâ** c.3, s. 218.

³⁹⁰ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.2, s.292; Ukaylî, **Duafâ**, c.4, s.297; Zehebî, **Siyer**, c.7, s.326.

³⁹¹ İbn Adî, **el-Kâmil**, c.7, s.2497; Cüzcanî, **Ahvâl**, c.1, s.98-99; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, s.12.

³⁹² Münekkitlerin rivayetlerini topladıkları râvîler hakkında belirli bir kanaatleri oluştuğunda, kimi râvîlerden hadis yazmayı terk ettikleri kaynaklarda ifade edilmiştir. Örneğin; Alî b. el-Medînî gençliğinde Abdullah b. Hirâş'tan (ö. ?) hadis aldığını fakat Peygamber döneminde mancınıkla ilgili rivayetini duyduktan sonra onun yalancı olduğunu fark ettiğini söylemiştir. (Râmeihürmüzî, **el-Muhaddis**, s.321) Yezîd'in burada ifade ettiği olumsuz durum ile kaynaklarda Osman el-Bürri ve Nasr b. Tarîf'in rivayetlerinin terk edildiğinin belirtilmesi birlikte ele alındığında, mezkûr iki şahsın meclislerine devam eden kişilerin zamanla onlar hakkındaki olumsuzlukları görerek bu halkadan ayrıldıkları söylenebilir.

³⁹³ İbn Adî, **el-Kâmil**, c.7, s.2496.

³⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi**, c.1, s.15. Hişâm, âlim kişinin gülmesine hayret ettiğini söylemektedir. Zehebî, **Siyer**, c.7, s.152.

Talebesi Abdülalâ'nın sorduğu fikhî soruyu, rivayet naklederek cevaplaması³⁹⁵ da halka içerisindeki ele alınan konuların muhtevasına dair önemli ipuçları sunar.³⁹⁶

Hişâm'ın mezkûr ders halkasını tam olarak ne zaman kurduğuna dair açıkça bir bilgi tespit edilememişse de bazı karinelere hareketle yaklaşık bir tarih verilebilir. Özellikle Basra'ya sonradan gelen talebelerinin Hişâm'la ya da Hişâm'ın akranı diğer kimselerle karşılaştıkları yılların belirlenmesi bu tarih hakkında bir kanaat oluşturur. Kendisinden en fazla nakilde bulunan talebeler arasında olan Vekî' b. el-Cerrâh'ın kaynaklarda 18 yaşında hadis ilmiyle ilgilendiği zikredilmiştir.³⁹⁷ İki sene A'meş'e (ö. 148/765) gidip gelmesi³⁹⁸ ve Süfyân'ın ölümünden sonra halkanın başına geçtiği³⁹⁹ dikkate alınırsa Basra'da bulunduğu muhtemel dönem, hicrî 148-161 yılları arasındadır. Uyeyne b. Abdurrahman (ö. 150/767) ile hicrî 148 yılında Basra'da karşılaştığını aktaran rivayet de bunu doğrulamaktadır.⁴⁰⁰ Hişâm'dan olan nakillerinin de bu tarih içerisinde olması muhtemeldir. İbn Sa'd ise Yezîd b. Harun'un Basra'da daha erken bir tarihte bulunduğunu gösteren bir rivayete yer vermiştir. Bu rivayette Yezîd, Basra'da ilk olarak hicrî 142 yılında bulunduğunu söylemiştir.⁴⁰¹ Basralı râvîlerin 10 yaşında hadis yazmaya başladığı rivayeti dikkate alınırsa⁴⁰² hicrî 110 yılında doğan⁴⁰³ İbn Uleyye'nin de 120'li yıllarda hadis meclislerine katıldığı düşünülebilir. Fakat bu yıllarda Hişâm'ın, Yahya b. Ebû Kesîr'in ders halkasına devam etmesi ihtimal dâhilindedir. Bu yorumu Katâde'nin ölümünden sonra halkayı 125 yılına kadar devam ettiren Matar'dan, Hişâm'ın fazla rivayetinin olmaması⁴⁰⁴ ve aralarında ricâl kaynaklarına yansıyan bir yakın hoca-talebe ilişkisinin bulunmaması da doğrulamaktır. Matar'ın halkanın başına geçmesi

³⁹⁵ Hişâm'ın bu tavrı hem Ehl-i Hadisin meseleleri ele alış biçimiyle hem de Katâde'nin kendi reyyle fetva vermediğine dair düşünceyle örtüşmektedir. Onun hocasının tavrını devam ettirdiği bu rivayetten hareketle söylenebilir. Aynî, **Meğâni'l-ahyâr**, c.2, s.475-476.

³⁹⁶ İbn Ebû Şeybe, **el-Musannef**, (no: 22072), c.7, s.473.

³⁹⁷ Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.185.

³⁹⁸ Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.477.

³⁹⁹ Mizzî, **Tehzîb**, c.30, s.478.

⁴⁰⁰ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.272. Vekî'nin, Saîd b. Ebû Arûbe'den semânın ihtilat sonrası olduğu bilgisi de bu rivayeti doğrulamaktadır. İbn Hacer, **Tehzîb**, c.2, s.34. Ebû Nuaym'ın da Vekî'den sonra Basra'ya geldiğine dair bkz: Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.329.

⁴⁰¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.261.

⁴⁰² Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.185. Yezîd b. Hârûn, bu yaştan 13 olduğunu ifade etmiştir. (Hatîb, **el-Kifâye**, c.1, s.200) Bu rivayetlerin genel bir duruma işaret etmesi daha makuldür.

⁴⁰³ Zehebî, **Siyer**, c.9, s.107.

⁴⁰⁴ Hişâm'ın Matar'dan yaptığı bazı rivayetler için bkz: Müslim, Kitâbü'l Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât, 41, (no: 648); Kitâbü'l Hac, 17, (no: 1213); İbn Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c.6, s.407.

Hişâm'ın Yahya ile olan ilmî ilişkisini kuvvetlendirmiş olması muhtemeldir. Eyyûb es-Sahtiyânî'nin talebelerini Hişâm'a yönlendirmesi de⁴⁰⁵ halkanın kuruluşuna dair bir fikir verebilir. Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798) Eyyûb'un kendilerine taun öncesinde Hişâm'dan hadis almalarını emrettiğini söylemiştir. Eyyûb'un hicrî 131 yılındaki taunda vefat ettiği hatırlanırsa⁴⁰⁶ Hişâm'ın bu dönemde halka sahibi olduğu söylenebilir. Nitekim Yahya'nın ömrünün sonlarına doğru Yemâme'ye gitmesi de bu yorumu destekler. Dolayısıyla ilgili rivayetler bağlamında Hişâm ed-Destüvâî'nin ders halkasının en azından hicrî 130'lu yılların başında aktif olduğu, Vekî' b. el-Cerrâh'ın ve Yezîd b. Hârûn'un ifadelerinden hareketle 140'lı yıllarda ise Basra'ya gelen talebeler tarafından ziyaret edilen önemli bir meclis hüviyetine kavuştuğu söylenebilir. Saîd b. Ebû Arûbe'nin ihtilat etmesi de mezkûr tarihlerde Hişâm'a yönelik ilginin artmasını sağlamış olabilir. Çünkü Katâde'nin ders halkasını devam ettiren Saîd'in hıfzında sorunlar yaşanması, Katâde rivayetlerinin diğer bir önemli talebesi olan Hişâm'dan alınmasını tetiklediği söylenebilir.

Hişâm'ın halka içerisinde ya da farklı bir ortamda ricâl tenkidi yaptığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat Zehebî onu münekkitler içerisinde göstermiş,⁴⁰⁷ Kandemir de Zehebî'nin bu ifadesinden yola çıkarak Hişâm'ın münekkit olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁸ 2./8. asırdaki ricâl tenkidi üzerine yaptığı çalışmada Turhan, Hişâm'ın münekkit olarak zikredildiğine değinmiş fakat o da herhangi bir tenkidini tespit edememiştir.⁴⁰⁹ Hişâm'ın buna rağmen Zehebî tarafından neden münekkitler arasında zikredildiği ise çeşitli şekillerde yorumlanabilir. İlk akla gelen Zehebî'nin kaynaklarda ulaşamadığımız bazı tenkitlere ulaşmış olmasıdır. Fakat burada Hişâm'a dair herhangi bir örnek nakletmemesi bu yorumun çok sağlıklı olmadığına bir işaret sayılabilir. Turhan ise bu noktada

⁴⁰⁵ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.9, s.60.

⁴⁰⁶ Mizzî, **Tehzîb**, c.20, s.444.

⁴⁰⁷ Zehebî, **Zikru Men Yü'temedu Kavlu fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl**, (Nşr.) Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebeü'l Matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep, s.175; Benzer bir durum Sehâvî'de de görülmektedir. Bkz: Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Sehâvî, **el-Mütekkelimûn fi'r-ricâl**, (Nşr.) Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebeü'l Matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep, s.98; Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah et-Türkî el-Mısırî eş-Şâfiî Zerkeşî, **en-Nüket alâ Mukaddimeti İbnü'ü's-Salah**, (Thk.) Zeynel Âbidin b. Muhammed, Mektebetü Edvâi's-Selef, Riyâd 1998, c.2, s.440.

⁴⁰⁸ Mehmet Yaşar Kandemir, **Mevzû Hadisler**, İFAV, İstanbul 2012, s.102.

⁴⁰⁹ Halil İbrahim Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi –Hicrî İlk İki Asır-**, İFAV, İstanbul 2015, s.123.

Zehebî'nin nicelikten öte muhaddislerin tenkitçi bir zihne sahip olmalarına ehemmiyet verme ihtimali üzerinde durmuş fakat Zehebî'nin bu ihtimali güçlendirecek bir nakle yer vermemesinden ötürü bu iddianın üzerinde fazlaca yorum yapılamayacağını ifade etmiştir.⁴¹⁰

Farklı bir ihtimal ise Hişâm'ın net olarak cerh-ta'dîl ifadelerini bir râvîye yönelik kullanmayıp aksine bazı genel ifadeler kullanması ya da hocalarının râvîler hakkındaki bazı yorumlarını aktarması sebebiyle münekkit olarak nitelenmesidir. Kaynaklarda bunu doğrulayacak bazı ifadeler bulunabilir. Muhtemelen hadis ilmindeki bazı tavırlarını doğru bulmadığı râvîler hakkında o, "Bu hadisi rivayet eden nice adam vardır ki dili toprağı yemiştir"⁴¹¹ ifadelerini kullanmıştır. İbn Mehdî tarafından aktarılan bu ifade, kaynaklarda tespit edilebilen tek değerlendirmesidir. Hişâm'dan daha az nakilde bulunan talebeler arasında yer almasına rağmen bu bilginin İbn Mehdî'den nakledilmesi, İbn Mehdî'nin 2./8. asrın en önemli münekkitleri arasında olmasıyla açıklanabilir.⁴¹² Hocası Katâde'nin Saîd b. el-Müseyyeb'e olan ta'dîl ifadelerini⁴¹³ ve Müslim b. Yesâr'ı (ö. 100/718) Basra'nın fakihlerinden biri olarak niteleyişini nakletmesi⁴¹⁴ de hocalarından aktardığı değerlendirmelere örnek verilebilir. Hişâm bu tarz bilgileri her zaman hocaları aracılığıyla da vermemiş kimi zaman kendi düşüncelerini de söylemiştir. Nitekim Şu'be'yi "Kûfe ve Basra olmak üzere iki büyük şehrin hadisini topladı."⁴¹⁵ ifadeleriyle nitelemiştir. Şu'be'nin Katâde hususunda Hişâm'ın kendisinden daha üstün olduğunu söylemesi, onun Basra'daki en hafız kişiler arasında yer aldığını ifade etmesi⁴¹⁶ ve oğlunu Hişâm'a göndermek istemesiyle,⁴¹⁷ Hişâm'ın Şu'be hakkındaki bu ifadeleri aralarında yakın bir ilişkinin varlığına işaret sayılabilir. Katâde halkasındaki diğer şahıslarla Hişâm arasında bu tarz bir ilişkinin varlığını

⁴¹⁰ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s.126.

⁴¹¹ **Târîhu İbn Maîn** (ed-Dûrî), c.4 s.140; Fesevî, **el-Ma'rife**, c.2, s.144.

⁴¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s.391-449. Turhan bu eserinde İbn Mehdî'nin 296 değerlendirmesi olduğunu ve 2/8. asırda bu işi ihtisas alanı olarak benimsediğini ifade etmiştir. Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s.124-125.

⁴¹³ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.4, s.60. Râvîlerin kimlik bilgilerini içeren farklı bir rivayet için bkz: Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.2, s.132; İbn Asâkir, **Târîh**, c.59, s.342.

⁴¹⁴ Fesevî, **el-Ma'rife**, c.2, s.88; İbn Asâkir, **Târîh**, c.58, s.129.

⁴¹⁵ Hatîb, **Târîh**, c.10, s.359.

⁴¹⁶ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.2, s.214; İbn Hibban, **es-Sikat**, c.6, s.145.

⁴¹⁷ Ukayli, **Duafâ**, c.2, s.118; Zehebî, **Mîzân**, c.2, s.122.

gösterecek kayıtlar tespit edilememiş olsa da aynı halkanın takipçileri olan kişilerin benzer ilişkilerde bulunmuş olması muhtemeldir.

Ders halkasının Hişâm sonrasındaki durumu üzerinde durulması gereken başka bir husustur. Halkanın başına, Hişâm sonrasında kimin geçtiğine dair bir bilgi bulunamamıştır. Bu durum, ders halkasının sonraki nesilde devam etmeme ihtimalini düşündürülebilir. Fakat her durumda oğlu Muâz, babasının ilmini bir sonraki nesle aktarmada ciddi bir rol üstelenmiştir.⁴¹⁸ Nitekim o babasından dinlemiş olduğu bir nüshayı talebesi⁴¹⁹ İbrahim b. Arara'ya (ö. 231/845) vermiştir.⁴²⁰ Buradan hareketle Hişâm'ın rivayetlerine, muhtemelen hicrî 2. asrın ikinci yarısından sonra bizzat nüsha üzerinden ulaşılabilceği söylenebilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'de "Katâde > Ebû Hassân (ö. 130/747) > İbn Abbâs (ö. 68/687)" kanalıyla gelen "Peygamber her gece Kâbe'yi ziyaret ederdi" rivayetinin, Muâz'dan işitilmediğini sadece kitabından yazıldığını aktarmıştır.⁴²¹ Kaynaklarda hata yaptığı,⁴²² sadûk olup hüccet olmadığı⁴²³ ifade edildiği gibi mutkin olduğu da söylenen⁴²⁴ Muâz'ın, Mekke'ye,⁴²⁵ Bağdat'a⁴²⁶ ve Yemen'e gittiği⁴²⁷ hatta Yemen'e yerleştiği ifade edilmiştir.⁴²⁸ Fakat ömrünün

⁴¹⁸ İbn Adi, **el-Kâmil**, c.7, s.2426; Zehebî, **Mizân**, c.4, s.133.

⁴¹⁹ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.8, s.249.

⁴²⁰ Hatîb, **el-Kifâye**, c.2, s.104.

⁴²¹ Hatîb, **Târîh**, c.7, s.77.

⁴²² İbn Adi, **el-Kâmil**, c.7, s.2426.

⁴²³ Zehebî, **er-Ruvâtü's-sikâtü'l-Mütekellümü fihim bimâ lâ yücibu raddehum**, (Thk.) Muhammed İbrahim el-Mevsili, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Lübnan 1992, c.1, s.164.

⁴²⁴ İbn Hibbân, **es-Sikât**, c.9, s.176-177.

⁴²⁵ İbn Adi, **el-Kâmil**, c.7, s.2426. Muâz'ın Mekke'de Ali b. el-Medîni ve Humeydi (ö. 219/834) gibi kimi muhaddisler ile karşılaştığı bilinmektedir. (Zehebî, **Siyer**, c.9, s.372; İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.102) Ali b. el-Medîni onun yanında 10.000 hadis olduğuna inanmayınca, Basra'ya döndüğünde Muâz, onlara kitaplarını çıkarıp babasından olanı ve olmayanı ayırarak göstermiştir. (Mizzî, **Tehzîb**, c.28, s.142) Burada Muâz'ın Mekke'de olduğu sürece kimi kitaplarını yanında götürmediği gözükmemektedir. Hac maksadıyla gidilmesinden ötürü ya da maddi imkânsızlıklar sebebiyle kitaplarını götürmemesi akla ilk gelen sebepler olsa da kaynaklar onun ticari maksatla orada bulunduğuna işaret etmiştir. (Zehebî, **Siyer**, c.9, s.372) Dolayısıyla yolculuk esnasında ticaret mallarının taşıyacağını varsayarsak kitaplarının tamamını yanında götürmemesi anlaşılabilir bir durumdur. Fakat burada hiçbir şekilde ilmî faaliyette bulunmadığı düşünülmemelidir. Nitekim Muhammed b. Meymûn el-Mekkî (ö. 252/866) ve Muhammed b. Mansur el-Mekkî'nin (ö. 252/866), Muâz'dan Mekke'de rivayet aldığı ifade edilebilir. Mizzî, **Tehzîb**, c.26, s.498, 540.

⁴²⁶ Hatîb, **Târîh**, c.11, s.447, 561 Muâz'ın ne zaman Bağdat'a gittiği tam olarak bilinmemektedir.

⁴²⁷ Ahmed b. Hanbel onunla Yemen'e doğru yolculuk yaptıkları sırada Muâz'la karşılaşmasını şu şekilde anlatmaktadır: "Abdürrezzak'a doğru yola çıktığım sırada bana Muâz b. Hişâm'ın yolda olduğunu haber verdiler ve ben de ona yöneldim. Yanımda onun hadisiyle dolu olan üç cilt kitap varken ona rastladım. Bana bir şeyler okudu ve şöyle söyledi "Ben hastayım, bundan fazlasını okumaya gücüm yetmez. Ancak onu sen bana oku." Ben de hemen okumaya başladım ve Allah'a yemin olsun ki ona okumuş olmak hoşuma gitti." (Hatîb, **Kifâye**, c.2, s.26.) Fakat buradaki rivayetten hareketle Ahmed b. Hanbel'in, ondan bu üç cilt kitaptaki bütün rivayetleri aldığı düşünülmemelidir. Nitekim o, Muâz'dan bir mecliste 17 rivayet yazdığını ifade etmiştir. Zehebî,

geri kalanını Yemen’de geçirmeyip, tekrar Basra’ya dönerek orada hicrî 200 yılında vefat ettiği bilinmektedir.⁴²⁹ Bu yolculuklar muhtemelen babasının vefatından sonradır. Çünkü babası hayattayken onun ders halkasına katılması ya da ders halkaları dışında beraber oldukları anlarda kendisinden rivayet alması kendisinden en çok nakilde bulunan kişi olması sebebiyle kuvvetle muhtemeldir. Hişâm’ın hicrî 153 yılında vefat ettiğini göz önüne alındığında Muâz’ın bu tarz yolculuklarının ömrünün son 50 yılında yapması daha makuldür. Fakat Muâz’ın hocaları arasında Yemenli birinin bulunmaması,⁴³⁰ Abdullah b. Avn, Eş’as b. Abdülmelik (ö. 142/759) ve Şu’be⁴³¹ başta olmak üzere babası dışındaki hocalarının bir şekilde Basra ile ilişkisi olması, Muâz’ın ilmi gerekçeler dışında Yemen’e gitmiş olabileceği ihtimalini de gündeme getirmektedir. Ayrıca İbn Avn ile Eş’as’ın, Muhammed b. Sîrîn halkasının takipçileri oluşu,⁴³² Muâz’ın babasının vefatından sonra bu halkalara dâhil olabileceğini düşündüğü gibi babası henüz hayattayken de bu kişilerin derslerine katıldığını gösteren bir veri olarak kabul edilebilir.⁴³³

Özetle Hişâm ed-Destüvâî’nin Basra’da ilk zamanlar takipçisi nispeten az olan, içerisinde fikhî soruların sorulabildiği, ilim talebi esnasında gülmek gibi bazı davranışların hoş karşılanmadığı ve zamanla sayısının arttığı düşünülen bir ders halkasının olduğu söylenebilir. Fakat bu halkanın, hocası Yahya’nın ders halkasıyla ne derece ilişkili olduğu tespit edilememiştir. Ayrıca oğlu Muâz’ın bu halkanın devamcısı olarak görülmesi ise kaynaklarda buna yorulacak açık bir bilgi bulunmaması sebebiyle sadece ihtimal olarak kalacaktır.

Siyer, c.9, s.372; İbnü’l-Mübirrid, **Bahru’d-dem**, s.152. Ahmed b. Hanbel’in ilk zikrettiği olay ile ikinci rivayetin birbirinden bağımsız iki olay algılanması da muhtemeldir.

⁴²⁸ İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.8, s.249; Bâcî, **et-Ta’dîl**, c.2, s.784.

⁴²⁹ Buhârî, **Târîhu’l-kebir**, c.7, s.366; Mizzî, **Tehzîb**, c.28, s.140.

⁴³⁰ Hocaları için bkz: Mizzî, **Tehzîb**, c.28, s.140.

⁴³¹ Şu’be hususunda Muâz’ın, Gunder ile kıyaslandığı bir rivayet için bkz: İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh**, c.8, s.250.

⁴³² Zehebî, **Siyer**, c.6, s.278.

⁴³³ Muâz’ın talebelerinin bir kısmı Hişâm ed-Destüvâî’nin öğrencileriyle yakın ilişki içerisinde olduğu gözükmemektedir. Örneğin Abdurrahman b. Mehdi’nin kız kardeşinin oğlu ve Hemedân kadısı olan Humeyd el-Esved (ö. ?) ile Ezher b. Sa’d’ın kızının oğlu Muâz’dan hadis rivayet etmiştir. (Mizzî, **Tehzîb**, c.16, s.46-47; **Tehzîb**, c.4, 90-91) Vekî’ b. el-Cerrâh’ın müstemlisi olan Muhammed b. Ebân b. Vezîr el-Belhî’de Muâz’dan rivayette bulunmuştur. Mizzî, **Tehzîb**, c.24, s.296-297.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ VE İ'TİKADİ GÖRÜŞLERİ

3.1. ANA HATLARIYLA BASRA'DAKİ SİYASİ DURUM

Basra, Müslümanlar tarafından ordugâh bir şehre duyulan ihtiyaç neticesinde Utbe b. Gazvân (ö. 17/638) tarafından kurulmuştur.⁴³⁴ Bu özelliğini Emevîler döneminde de koruyan Basra, doğu eyaletlerindeki orduların toplandığı yerlerden biri olmuştur.⁴³⁵ Ordugâh şehri özelliğini taşımasının yanında, zaman içerisinde Irak Bölgesi'nin önemli ilim merkezlerinden biri konumuna erişmiştir. Bunun iki temel gerekçesi: 1- Şehre göç eden sahabîlerin burada ilmî faaliyetlerde bulunması,⁴³⁶ 2- Tâbiûn âlimlerinin Medine başta olmak üzere çeşitli ilim merkezlerine giderek,⁴³⁷ oradaki bilgileri kendi şehirlerine getirmeleri.

Yeni bir şehrin inşası ve imarı hususunda ortaya çıkan bazı problemler sayılmazsa Hz. Osman döneminin⁴³⁸ ikinci altı yılına gelinceye kadar, Basra'da ciddi sorunlar yaşanmamıştır.⁴³⁹ Hz. Osman'ın katledilmesi⁴⁴⁰ o dönemde Medine başta olmak üzere pek çok şehirde uzun süre devam edecek olan kargaşanın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Nitekim Hz. Osman'ın öldürülmesi sonucunda Hz. Ali'nin, özellikle isyancıların Medine'de hâkim bir durumdayken iktidara yürümesi, Muâviye (ö. 60/680) başta olmak üzere kendisine karşı bir muhalefetin oluşmasına

⁴³⁴ Halîfe, **Târîh**, s.127; Mehmet Usluer, “**Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum**”, (“Yayınlanmış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021), s.28.

⁴³⁵ İbrahim Sarıçam ve İrfan Aycan, **Emevîler**, TDV yayınları, Ankara 2020, s.125.

⁴³⁶ Basra'da yaklaşık olarak 150 sahabî bulunduğu söylenmiştir. Süt, **Basra ve Mu'tezile**, s.70.

⁴³⁷ Bu durumu Katâde ve Yahya b. Ebû Kesîr'in ilim serüvenlerinde görmek mümkündür. Yahya'nın Medine kaldığı bilinmektedir. (Zehebî, **Siyer**, c.6, s.31) Saîd b. el-Müseyyeb ise kendisine Katâde'den daha hâfız birinin gelmediğini ifade etmiştir. Zehebî, **Siyer**, c.5, s.272.

⁴³⁸ Hz. Osman dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Murat Akarsu, **Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman** –Katline Sessiz Kalınan Halife-, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.

⁴³⁹ Nitekim Abdulnasır Süt bu duruma dikkat çekerek yeni bir şehir inşâ etmenin daha işlevsel olabileceğini söylemiştir. **Basra ve Mu'tezile**, s.14, s.27.

⁴⁴⁰ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere**, (Thk.) Fehîm Muhammed Şeltût, ?, c.4, s.1274.

neden olmuştur. Hilafeti boyunca meşruiyet sorununu tam olarak çözemeyen Hz. Ali'nin, kendisine karşı bir tavır aldığı görülen Talha b. Ubeydullah⁴⁴¹ (ö. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ve Hz. Âişe (ö. 58/678) ile Cemel Savaşında karşı karşıya gelmesi hem Basra'da hem de İslam dünyasının diğer yerlerinde büyük yankı uyandırmıştır.⁴⁴² Nitekim Basralıların Hz. Ali'ye olan kırgınlıkları burada başlamış ve neticede Şîî düşünce burada fazla yayılma imkânı bulamamıştır.⁴⁴³

Hz. Ali, Cemel Savaşında kendisine muhalif olan önemli bir gruba galip geldikten sonra kendisine biat etmeyi reddeden ikinci kesime yönelmiştir. Sıffin Savaşında her iki tarafın hakeme başvurusu neticesinde Haricilik ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁴ Tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren pek çok kanlı eylemde bulunan⁴⁴⁵ Haricîlerin, en önemli faaliyetlerinden biri Hz. Ali'yi şehit etmeleridir.⁴⁴⁶ Özellikle onun ölümünden sonra eli iyice güçlenen Muâviye, Hasan b. Ali'yle (ö. 49/669) yapılan anlaşma neticesinde halifeliği önündeki en önemli iki engeli kaldırmayı başarmıştır. Hz. Hasan ile yaptıkları bu anlaşma İslam dünyasındaki birliği sağlaması sebebiyle hicrî 41 yılı Âmü'l-cemâa⁴⁴⁷ olarak isimlendirilmiştir.⁴⁴⁸ Bu tarihten itibaren Emevîler İslam dünyasında hâkim duruma gelmiştir.

⁴⁴¹ Savaşta Cemel ashâbıyla beraber katılan Mervân b. el-Hakem'in (ö.65/685), muhtemelen savaşın olumsuz sonuçlanacağını fark etmesi sebebiyle "Bugünden sonra intikamımı almak istemem!" diyerek attığı okla öldürülmüştür. Bu bilginin Muâz b. Hişâm > Hişâm ed-Destüvâî > Katâde kanalıyla nakledilmesi entersandır. (Halife, **Târîh**, s.181) Mezkûr rivayetin Emevî iktidarının olumsuz faaliyetlerinin aktarılması bağlamında değerlendirilmesi mümkün olmakla beraber, yine aynı isnadla Hz.Osman'ın vefat ettiği yaşa dair nakillerde de olduğu gibi salt tarihi bir veri olarak değerlendirilmesi de ihtimal dâhilindedir. Halife, **Târîh**, s.181; İbn Asâkir, **Târîh**, c.39, s.524.

⁴⁴² Hz. Ali'nin Muâviye başta olmak üzere diğer muhalif gruplarla mücadelesi için bkz: Adnan Demircan, **Ali-Muaviye Kavgası**, Beyan Yayınları, İstanbul 2010.

⁴⁴³ Basra'daki kabilelerin büyük bir kısmı Cemel ashâbıyla hareket etmiştir. Hişâm'ın mevlâsı olduğu Bekir b. Vâil kabilesinin büyük kısmı ise Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Usluer, **Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum**, s.51.

⁴⁴⁴ Haricilik düşüncesi için ayrıca bkz: Adnan Demircan, **Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi**, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.

⁴⁴⁵ Sadece Muâviye zamanında 16 kere Hârici isyanı yaşanmıştır. Sarıçam-Aycan, **Emevîler**, s.17; Hâricî isyanları için ayrıca bkz: Usluer, **Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum**, s.59-64.

⁴⁴⁶ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.3, s.36-37.

⁴⁴⁷ Ethem Ruhi Fırlıklı, "Hasan" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1997, c.16, s.283.

⁴⁴⁸ Muâviye, Hz. Ali'nin Hâricîler tarafından öldürülmesini lehine çevirme düşüncesiyle, Şiileri Hâricîlerle mücadele etme hususunda kullanmıştır. (Sarıçam-Aycan, **Emevîler**, 17.) O bu nokta da bir adım daha atarak Hz. Hasan'ı Şii grupların başına getirerek Hâricîlerle savaşmayı ona teklife etmiştir. Hasan ise Müslümanlar ile savaşmayı tercih etmediğini eğer böyle bir düşüncesi olsa zaten kendisiyle savaşmış olacağını söylemiştir. Demircan, **Emevîler**, s.42.

Basra’da Emevî hâkimiyeti, Muâviye’nin Büsr b. Ebû Ertât’ı (ö. 86/705) vali olarak atamasıyla resmiyet kazanmıştır.⁴⁴⁹ Yeni yönetim hem Basra’da hem de diğer şehirlerde meşruiyet sorununu çözemediğinden, özellikle Basra ve Kûfe, Emevîlerin demir yumrukla yönetmek zorunda kaldığı iki önemli merkez olmayı sürdürmüştür. Özellikle Sakîf kabilesinden olan Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673) ile başlayan bu yönetim tarzı⁴⁵⁰ oğlu Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) ve yine Sakîfli Haccâc b. Yusuf’la (ö. 95/714)⁴⁵¹ şiddetini arttırarak devam etmiştir.⁴⁵² Basra’da bazı uygulamalarıyla⁴⁵³ Emevî aleyhine oluşacak olan muhalefete katkı sağlamış olan Haccâc, zaman içerisinde konumunu güçlendirmiş hatta Aksu’ya göre Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) zamanında daha serbest bir hareket alanı bulmuştur.⁴⁵⁴

Emevîler, Basra’daki son valileri Müslim b. Ertât’a kadar Hâricî kökenli, Ehl-i beyt’e destek amaçlı ya da İbnü’z-Zübeyr’in (ö. 73/692) hilafetini destekleyen çeşitli gruplarla ve bu grupların çıkardıkları isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Mezkûr grupların isyanlarına, Emevîlerin kendilerine karşı olumsuz bir tavır takındığı⁴⁵⁵ mevâlî genel olarak destek olmuştur.⁴⁵⁶ Son olarak “er-Rızâ min âli Muhammed” sloganıyla⁴⁵⁷ ortaya çıkan Abbâsî ihtilali karşısında tutunamayan Emevîler 132 yılında yıkılınca⁴⁵⁸ Basra’daki hâkimiyetleri de sona ermiştir. İhtilalin

⁴⁴⁹ Abdülkerim Özeydin “Büsr b. Ebû Ertât”, **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1992, c.6, s.494.

⁴⁵⁰ Ziyâd b. Ebîh kendisinden önce daha mutedil bir vali olan Mugire b. Şu’be’nin (ö. 50/670) aksine Basra’da otoriter bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Yatsı namazından sonra sokağa çıkma yasağı getiren Ziyâd, bu yasağı uymayanları ağır şekilde cezalandırmıştır. Ayrıca kendi döneminde insanların diri diri gömülmelerine ve yakılmalarına hükmederek Basra’da asayiş sağlamak adına oldukça sert tedbirlere başvurmaktan çekinmemiştir. Gömbeyaz, onun bu yöntemiyle Basra halkının validen korkmaları sebebiyle suç işlemekten uzak durduklarını söylemiştir. Melek Yılmaz Gömbeyaz, **Ziyâd b. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)**, Fecr Yayınları, Ankara 2021, s.198-201.

⁴⁵¹ Haccâc’ın zorba yönetimi sebebiyle zalim ünvanı aldığı bilinmektedir. Onun bu şekilde bir idare uygulayabilmesinin en önemli sebebi Emevî hanedanıyla akrabalık ilişkisi kuracak bir yakınlığı elde etmesidir. Kızını, Halife Velîd’in oğlu Mesrûr ile evlendirirken, kız kardeşini de Yezîd ile nikâhladığı ifade edilmiştir. Ali Aksu, **Haccâc b. Yusuf**, Kudema Yayıncılık, İstanbul 2020, s.18.

⁴⁵² Haccâc’ın hastalandığı duyulunca Iraklıların bu duruma oldukça sevinip “Haccâc öldü” dedikleri ve Haccâc’ın onlara yaptığı konuşma için bkz: İbn Abdurabbih, **el-İkd**, c.4, s.211.

⁴⁵³ Haccâc’ın, haraç toplayamadığı için Basra’ya yerleşen mevâlinin köylerine dönmesini emretmesi, (Aksu, **Haccâc b. Yusuf**, s.139) Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah gibi sahâbileri öne sürdüğü sebeplerle cezalandırması bu uygulamardan bazılarıdır. Aksu, **Haccâc b. Yusuf**, s.57.

⁴⁵⁴ Aksu, **Haccâc b. Yusuf**, s.159.

⁴⁵⁵ Adnan Demircan, **Arap-Mevâlî İlişkisi**, s.63.

⁴⁵⁶ Ali Çelik, **İlk Üç Asır’da Hadis İlmi**, s.19.

⁴⁵⁷ Nahide Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s.46

⁴⁵⁸ İsmail Yiğit, **Emeviler**, İsam Yayınları, İstanbul 2021, s.132.

başarılı olması, sistemli hareket edilmesine⁴⁵⁹ ve mevâlî başta olmak üzere⁴⁶⁰ toplumun farklı kesimlerinden destek alınmasına bağlanabilir. Hicrî 130 yılında Merv'e, 132 yılında Kûfe'ye giren Abbâsîler, Ebü'l-Abbâs'ı (ö. 136/754) burada halife olarak kabul etmiştir.⁴⁶¹ Kısa süre içerisinde Basra'yı da hâkimiyeti altına alan Abbâsîler, çeşitli bölgelerde Emevîlerin rahatsızlık duyulan bazı uygulamalarını kaldırarak⁴⁶² daha uzun ömürlü bir iktidara sahip olmayı başarmışlardır. İktidarlari süresince bazı Hâricî isyanları⁴⁶³ ve ihtilale destek olan grupların⁴⁶⁴ umduklarını bulamamalarından ötürü farklı dönemlerdeki ayaklanmaları, Basra'da Abbâsî iktidarına yönelik fiili hareketlere örnek olarak gösterilebilir.

3.2. MEŞRUIYET SORUNU VE BİR MUHALEFET ÖRNEĞİ:

KADERÎLİK

Siyasi sistemler, iktidarın meşruiyetini⁴⁶⁵ sağlamalı ya da kabul ettirmelidir. İslam tarihi açısından bu durum, ilk iki halife için çok büyük sorun oluşturmamıştır.⁴⁶⁶ Bazı tekil tavırlar,⁴⁶⁷ kırgınlıklar ya da farklı beklentilerin cevaplanmaması⁴⁶⁸ dışında iktidarın meşruiyetine yönelik ciddi bir eleştiri yapılmamıştır.⁴⁶⁹ Hz. Osman'ın halife seçimi esnasında başlayan bazı sıkıntılar,⁴⁷⁰

⁴⁵⁹ İhtilalin yöntemi hakkında bir fikir için bkz: Bozkurt, **Abbâsiler**, s.30.

⁴⁶⁰ Süt, **Basra ve Mu'tezile**, s.53.

⁴⁶¹ Nahide Bozkurt, **Abbâsiler**, İsam Yayınları, İstanbul 2021, s.37.

⁴⁶² Emevîlerde orduya kişiler kabilelerine göre kaydedilir ve böylelikle Arap ve Arap olmayan unsurlar belirlenirdi. Abbâsiler ise bu uygulamayı kaldırıp, şahıs ve babasının adına göre kaydedilmesini sağladı. Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, s.35.

⁴⁶³ Bozkurt, **Abbâsiler**, s.78.

⁴⁶⁴ Bozkurt, **Abbâsiler**, s.79.

⁴⁶⁵ Meşruiyet kavramı için bkz: Vecdi Akyüz, **Hilâfetin Saltana Dönüşmesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s.95-99.

⁴⁶⁶ Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde ortaya çıkan bazı ihtilaflar için bkz: Şehristânî, **el-Milel**, s.44-47.

⁴⁶⁷ Sa'd b. Ubâde, Hz. Ebû Bekir'e ve Hz. Ömer'e vefat edinceye kadar biat etmemiştir. Mehmet Azimli, "Sa'd b. Ubâde", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2008, s.377; Hz. Ebû Bekir'in Sa'd b. Ubade'yi biate daveti ve onun bunu reddedişi için ayrıca bkz: İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.3, s.616.

⁴⁶⁸ Hz.Ali'nin halifelik beklentisi ve bu yöndeki ifadeleri için bkz: Adem Apak, "Hz.Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, c.5, s.121-143.

⁴⁶⁹ İlerleyen dönemlerde Şii iddialarına yönelik sünni kelimcılar Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetinin meşruiyetini ispat etmek için Kur'an, Sünnet ve İcmâ'dan deliller getirmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Rıdvan Özdiç, **İtikat ve Siyaset –Sünnî Kelâmında İmamet-Hilâfet Meselesi-**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s.55-70.

⁴⁷⁰ Hz. Osman'ı hilafete seçen şûrayı, İbn Abbâs ve Hz. Ali'nin "hile" olarak gördüğüne dair bkz: Ebû Bekir Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihâb ez-Zührî, **el-Meğâzi'n-Nebeviyye**, (Thk.) Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1981, s.169. Hz. Osman'ın hilafete geliş süreci hakkında bkz: Akarsu, **Hz.Osman**, s.16-34.

ikinci altı yılda, iktidarın yıkılmasına kadar artarak devam etmiştir.⁴⁷¹ Hz. Ali'nin "Osman'ın katilleri biziz"⁴⁷² diyen kişileri ordusunda bulundurması,⁴⁷³ isyancıların kontrolündeki Medine'de halife seçilmesi,⁴⁷⁴ Muâviye tarafından meşruiyet sorunu olarak görülmüş⁴⁷⁵ nihayetinde o, Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katili olduğu hususunda propaganda yapılmasını sağlamıştır.⁴⁷⁶

Birçok noktadan tenkit edilen Muâviye'nin⁴⁷⁷ iktidara yürümesi,⁴⁷⁸ bir süredir devam eden meşruiyet problemini çözmek yerine daha da derinleştirmiştir. Pek çok âlim Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) dışındaki Emevî halifelerinin iktidarını meşru görmemiştir.⁴⁷⁹ Süfyân es-Sevrî ve İmâm Mâlik'ten nakledilen "Halifeler Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve Ömer b. Abdülazîz'dir. Diğerleri iktidarı ele geçiren zorbalardır" ifadeleri de buna işaret etmektedir.⁴⁸⁰ Kaderîler de iktidarı ele geçiren kişilerin hilafetini kabul etmemiştir.⁴⁸¹ İktidarlara boyunca bunun farkında olan

⁴⁷¹ Hz.Osman'ın tenkit edildiği bazı olaylar için bkz: Şehristânî, **el-Milel**, s.48.

⁴⁷² İsmail Yiğit, "Sıffin", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2009, c.37, s.107.

⁴⁷³ Örneğin Hz. Ali'nin Seyfullah lakabı verdiği, el-Cezîre'ye vâli olarak atadığı Eşter en-Nehaî, Hz.Osman'a karşı en ciddi muhalefeti sergileyen kişiler arasındadır. Maktûl halifenin evini muhasara edenler arasında olduğu hatta öldürenler arasında yer aldığı ifade edilmektedir. Demircan, **Ali-Muaviye Kavgası**, s.110; Abdülkerim Özeydin, "Eşter", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1995, c.11, s.486.

⁴⁷⁴ Demircan, **Ali-Muaviye Kavgası**, s.46.

⁴⁷⁵ Muâviye'nin, Hz.Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep etmesi ve onu mazlum olarak öldürüldüğünü söyleyerek sürdürdüğü muhalefeti, Emevî iktidarı yıllar sonra da devam ettirmiştir. Nitekim hutbelerden birinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra râşid halifelerin sırasıyla öldüğü söylenirken mezkûr halifeler şu şekilde sıralanmıştır: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, mazlum olarak şehid olan Osman. Dikkate değer başka bir durum ise ilk üç halifeden sonra Hz.Ali yerine Muâviye'nin zikredilmesidir. İbn Abdurabbih, **el-İkd**, c.4, s.210.

⁴⁷⁶ Muaviye tarafından Basra'da izleyeceği yöntemin yanı sıra kendisine çeşitli nasihatlerde bulunulan İbn Hadramî'nin (ö. 38/658) Hz.Ali'nin katil oluşuna dair konuşması için bkz: İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c.3, s.232, Gömbeyaz, **Ziyâd b. Ebîh**, s.76-78.

⁴⁷⁷ Sünni inanışa göre Muâviye b. Ebû Süfyân dört noktadan tenkit edilmektedir. Bunlar; Hz.Ali soyuna sövmek, seçime uymayarak kılıç kuvvetiyle ve hileyle hilafeti alması, Ziyâd'ı kendi soyuna bağlaması ve velihadı olarak oğlu Yezîd'e zorla biat almasıdır. Bahriye Üçok, **İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler**, Kırmızıkeçi Yayınları, İstanbul 2021, s.62; İrfan Aycan, **Saltanat Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s.200.

⁴⁷⁸ Muaviye b. Ebû Süfyân'ın iktidara yürürken izlediği yol ve yöntemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Aycan, **Muâviye b. Ebî Süfyân**, s.75-151.

⁴⁷⁹ Fakat sünni kelimacılar Muâviye'nin önceki halifelerin, hilafete gelişle bağdaşmayan bu durumun varlığına işaret edip, Müslümanlar için imam oluşunu kabul etmiştir. Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdülkerîm el-Pezdevî, **Usûlu'd-dîn**, (Thk.) Heinz Peter Lans, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 2003, s.204.

⁴⁸⁰ Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî İbn Abdülber, **Câmiu beyânî'l-İlim ve Fazlihi**, (Thk.) Ebû'l-Eşbel ez-Züheyrî, Dâru İbni'l-Cevzî, Kâhire 1994, c.2, s.1173.

⁴⁸¹ Pezdevî, **Usûl**, s.198.

Emevî hükümdarları, bu sorunu çözmek için genel olarak iki yöntem izlemiştir.⁴⁸² Birincisi, Hucr b. Adî'nin (ö. 51/671) öldürülmesi,⁴⁸³ Kerbela olayı,⁴⁸⁴ Harre Vakası⁴⁸⁵ ve Mekke'nin kuşatılmasında⁴⁸⁶ görüldüğü şekilde, iktidarın sorunları kılıç yoluyla çözme girişimidir. Bu tavır, iktidarın toplumu sindirme çabası olarak görülmeli, yoksa iktidarın meşruiyet sorununu tam olarak çözdüğü düşünülmemelidir. Nitekim iktidara yönelik daha önce zikredilen isyan hareketlerinin son dönemlere kadar devam etmesi, halife ve valilerin güvenliklerinin temin etmek adına çeşitli görevlilerle farklı zaman ve mekânlarda korunmaya çalışması da buna işaret etmektedir.⁴⁸⁷ Takip edilen ikinci yöntemse insanlara meşruiyetlerini kabul ettirebilecekleri bir ideolojiyi dayatmalarıdır.

Emevîler içinde ilk defa Muâviye'de görülen bu ideolojik yaklaşımı,⁴⁸⁸ fiillerin Allah'a atfedilerek insanın sorumluluk sahibi bir varlık olmadığını düşünmek şeklinde özetlemek mümkündür. Bu tarz bir yaklaşımın halk tarafından kabul görüleceğini düşünmeleri iki açıdan ele alınabilir: 1- Bu düşüncenin kültürel bir yanı vardır. Tarih, çizgisel olarak ele alınırsa Araplarda İslam öncesinde de cibrî bir kader anlayışının olduğu görülecektir.⁴⁸⁹ 2- Bu tarz bir yaklaşımda "Allah'ın verdiği veya

⁴⁸² Emevîlerin kendi aleyhlerine oluşan muhalefeti dindirmek adına farklı yöntemler uyguladığı da bilinmektedir. Nitekim Muâviye kendisine yönelik itirazları giderebilmek adına gerekli gördüğü miktarda parayı vermekten çekinmemiştir. İbn Asâkir, **Târîh**, c.19, s.178.

⁴⁸³ Ali Dadan, "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", **İstem** c.3, s.203-222.

⁴⁸⁴ Kerbela hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Adnan Demircan, **İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, 131-228.

⁴⁸⁵ Halkın canına malına ve ırzına yönelik tecavüzlerde bulunulmuş hatta evlâdü'l-Harre denilen bir nesil oluşmuştur. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Harre", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1997, c.16, s.245-247. Yezîd'in burada, Bedir savaşının izlerini hala unutamayarak asabiyet düşüncesine kapılmış ve Ensârî suçlamıştır. Akyüz, **Hilafetin Saltana Dönüşmesi**, s.33.

⁴⁸⁶ Abdullah b. ez-Zübeyr ile Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) arasındaki mücadele için bkz: Fatih Erkoçoğlu, "**Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi**", ("Yayınlanmış Doktora Tezi" Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006), s.128-176.

⁴⁸⁷ Muâviye kendisi için özel bir muhafız birliği kurmuştur. Bu birlik kendisini hem gece hem de gündüzleri câmii'de korumuştur. (Akyüz, **Hilafetin Saltana Dönüşmesi**, s.417-418.) Ayrıca Muâviye kargı ve direklerle korunan ilk hükümdarken. Ziyad b. Ebîhi de Basra'da bu şekilde korunan ilk vâlidir. Ubeydullah b. Ziyâd da Müslim b. Akîl'in (ö. 60/680) akıbetini Kûfe'de halka anlatırken hares adındaki görevliler tarafından korunmaktaydı. Akyüz, **Hilafetin Saltana Dönüşmesi**, s.418-419.

⁴⁸⁸ Mutlak cibrî düşüncesini ilan edenin Şam kurrâsı olduğuna dair bkz: Süt, **İlk Muhalifler**, s.110.

⁴⁸⁹ Buhârî, **Halku efâli'l-ibâd**, c.2, s.166; Buhârî, **İlâhi Kelâm'ın Müdafaası**, Trc: Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s.99. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s.112-119. Saîd b. Ebû Arûbe'nin Katâde'ye kader konusunda arapların düşüncesini sorduğu ve Katâde'nin "Araplardan bir kimse ancak kaderin varlığını ispat eder." rivayeti için bkz: İbn Abdurabbih, **el-İkd**, c.2, s.220; Bu ifade genel olarak araplar arasında

aldığı”, “Allah’ın izni” ve “Kaderimiz böyle” gibi dinî bir terminoloji kullanılacaktır. Bu da herhangi bir itirazda bulunan kişinin, dinin temel kavramlarına karşı çıkmış bir Müslüman olarak gösterilmesine sebep olacaktır.⁴⁹⁰ Dolayısıyla bu tarz bir itirazda bulunan kişinin toplum tarafından eleştirilmesi, farklı şekillerde yerilmesi ya da iktidar tarafından cezalandırılması daha kabul edilebilir bir durum olarak görülecektir.⁴⁹¹

Bu bakış açısına göre Allah, her insanın yapacağı şeyi önceden belirlemiştir. İnsanlar, Allah’ın kendileri hakkında belirlediği fiilleri yerine getirirler. Bundan dolayı da eleştirilemez ve insanlar tarafından kınanamazlar. Bu düşünce iktidarda yer alan kişi ya da kişileri, ilahi koruma altına alması yönüyle oldukça işlevseldir. Nitekim Muâviye de bunun farkında olduğundan Sıffın Savaşının, Allah’ın kaza ve kaderi olduğunu ifade etmiş sonra da şunları söylemiştir: “Allah bu işe benim ehil olduğumu görmeseydi, bu işi bana bırakmazdı. Allah bu duruma razı olmasaydı bu durumu değiştirirdi. Ben Allah’ın hazinedarıyım, Allah kime neyi takdir etmişse onu veriyor, neyi menetmişse onu yasaklıyorum. Şayet Allah bir şeyi kötü görmüşse, onu değiştirir.”⁴⁹² O, Iraklılara dinî meselelerden ötürü kendileriyle savaşmadığını, onları yönetmek istediğini ve Allah’ın ona bunu nasip ettiğini ifade ederek zımnen yönetiminin Allah’ın onayından geçerek⁴⁹³ kendisine verildiğini ifade etmiştir.⁴⁹⁴

kaderin varlığının kabul edildiğine işaret etmektedir. Fakat Katâde’nin bununla sadece Câhiliyye dönemi hakkında bir yorum yaptığını söylemek mümkün değildir. Ayrıca konuyu hadis râvîleri özelinde tartışan Öztürk de kaderî râvîler toplamının 91’e ulaştığını ifade etmiştir. Bunlardan 34’ünün Arap olmadığını söyleyen Öztürk’ün bu ifadeleri, en azından hadisçiler nazarında arap ve gayr-i arap unsurların kaderî düşüncüyü benimsediklerini göstermektedir. Öztürk, “Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvîleri”, s.31-32.

⁴⁹⁰ Bu kimseler için mülhid, münafık, müşrik ve kâfir gibi kavramlar kullanılmasına dair bkz: Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s.105.

⁴⁹¹ Emevî halifelerin, idamına hükmettikleri kişiler hakkında her zaman tepkisiz bir kitleyle karşı karşıya kaldığını düşünmek doğru değildir. Örneğin; Hucr b. Adî’nin ölümünden sonra Hz.Âişe başta olmak üzere bazı sahabîlerin ve Hasan el-Basrî’nin tepki gösterdiğine dair bkz: Dadan, “İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri”, s.217-220. Fakat bu tepkilerin her zaman yoğun bir şekilde olduğunu iddia etmek zor gözükmemektedir.

⁴⁹² Süt, **İlk Muhalifler**, s.117. Ebü’l-Hasan Kâdî’l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, **Fazlu’l-i’tizâl ve tabakâtü’l-Mu’tezile**, (Thk.) Fuâd Seyyid, Dâru’l-Farâbî, Beyrut 2017, s.94. Ayrıca Eşter en-Nehâî’yi zehirle öldürdükten sonra “Allah’ın bal şerbetinden askerleri var” diyerek kendisinin gerçekleştirdiği öldürme eylemini Allah’a atfetmiştir. Demircan, **Emeviler**, s.51. Bu konu hakkında ayrıca bkz: Akyüz, **Hilâfetin Saltana Dönüşmesi**, s.132-133.

⁴⁹³ Muâviye, Peygamber’in kendisi hakkındaki söylediklerinin onu hilafete taşıdığını ifade etmiştir. bkz: Zehebî, **Siyer**, c.3, s.131. Kendini hilafete ehil olduğunu göstermek adına diğer iddiaları için bkz: Aycan, **Salatana Giden Yolda**, s.148.

Medine’de irad ettiği hutbesinde ise kılıcının hakkıyla iş başına geldiğini vurgulayarak⁴⁹⁵ aslında yaşadığı süreçteki olayların faili olarak kendisini göstermesi onun yukarıdaki ifadelerde de görüldüğü gibi cebrî düşünceyi araçsallaştırdığını bir kez daha gösterir.

Muâviye’de görülen bu tavrı⁴⁹⁶ oğlu Yezîd (ö. 64/683) başta olmak üzere⁴⁹⁷ diğer Emevî halifelerine⁴⁹⁸ ek olarak, iktidarın önde gelen valilerinde de görmek mümkündür.⁴⁹⁹ Örneğin Ziyâd b. Ebîhi “İnsanlar! Biz, sizin siyasetçiniz ve koruyucularınız olmuş bulunuyoruz. Sizi Allah’ın bize verdiği otoriteyle yönetip, Allah’ın bize ihsan ettiği güçle koruyacağız”⁵⁰⁰ demiştir. Haccâc ise bu konuda bir adım daha atarak Basra’daki hutbesinde insanların onun söylediği şeyi yapmadıklarında Allah tarafından kanlarının kendisine helal kılındığını söyleyerek, adeta Allah tarafından verilen otoritesini vurgulamıştır.⁵⁰¹

Emevîler, iktidarlarının meşruiyetini dayandırdıkları bu ideolojilerini⁵⁰² halka aşılacak için birçok yöntem denemişlerdir. Bazı kavramsallaştırmalara gidilmesi ya

⁴⁹⁴ Kâdî Abdülcebbar, **Fazlu’l-i’tizâl**, s.94. Fiillerin Allah’a izafe edilmesi Hz. Peygamber ve sahabe dönemiden itibaren görülen bir durumdur. (Râmehürmüzî, **el-Muhaddis**, s.499, s.503.) Fakat mezkûr dönemde bu söylemler halka kendi meşruiyetlerini kabul ettirmek adına sistematik bir şekilde kullanılan bir araç olarak gözükmektedir. Bu tarz bir tavrın yukarıda ifade edildiği gibi ilk olarak Emevîler özelinde Muâviye’de görüldüğü söylenebilir. Sahabiler dönemindeki ifadelerin daha ayrıntılı bir araştırmada ele alınması gerektiğinden burada sadece ilgili duruma işaretle yetinilmiştir.

⁴⁹⁵ İbn Abdurabbih, **el-İkd**, c.4, s.171.

⁴⁹⁶ Muâviye’nin bu tarz ifadeleri için ayrıca bkz: Akyüz, **Hilâfetin Saltana Dönüşmesi**, s.132-133.

⁴⁹⁷ Yezîd “Boşuna çaba harcamayın. Allah bizi istiyor. Eğer Allah bir işi beğenmezse onu değiştirir.” diyerek iktidarlarının, ilahi onaydan geçtiğini vurgulamıştır. Ahmed Akbulut, **Sahabe Dönemi İktidar Kavgası –Alevi-Sünni Ayrışmasının Arka Planı-** Otto Yayınları, Ankara 2019, s.234-235; “Allah bizi istiyor” ifadesi dışındaki ibare için bkz: İbn Kuteybe, **Uyûnü’l-ahbâr**, c.2, s.239. Yezîd ayrıca buradaki hutbesinde babasını “Allah’ın iplerinden bir ip” olarak niteleyerek Âli İmrân suresinin 103.ayetinde telmihte bulunduğu söylenebilir. Hutbenini tamamı için a.g.e, c.2, s.238-239.

⁴⁹⁸ Abdûlmelik b. Mervân’ın Amr b. Saîd’in (ö. 70/689) öldürülüşünü kader ile izahı için bkz: İbn Kuteybe, **el-İmâme ve’s-siyâse**, (Thk.) Ali Şîrî, Dâru’l-Edvâ, Beyrut 1990, c.2, s.35; Hacı Musa Bağcı, “Kader İnancının Siyasetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmacılığındaki Rolü”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.2, s.112.

⁴⁹⁹ Haccâc’ın Ma’bed el-Cühenî ile arasında geçen konuşma için bkz: Kâdî Abdülcebbar, **Fazlu’l-i’tizâl**, s.344-345; Osman Aydınlı, Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri, s.255; Süt, **İlk Muhalifler**, s.65-66;

⁵⁰⁰ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, **el-Beyân ve’t-tebyîn**, (Thk.) Abdüsselâm Muhammed Harun, Mektebetü’l-Hâncî, Kâhire 1958, c.2, s.64; Süt, **Basra ve Mu’tetile**, s.121.

⁵⁰¹ İbn Abdurabbih, **el-İkd**, c.4, s.206; Lütüfî Cengiz, “Emeviler Döneminde Kader Problemi”, **Ma’rife: Dini Araştırmalar Dergisi**, c.1, s.123.

⁵⁰² Bu ideolojinin İslam tarihinde sadece Emevîler tarafından savunulmadığı görülmektedir. Abbâsi ihtilalini gerçekleştirecek kişilerde, kendilerini “Allah tarafından istenilen değişikliğin aracıları”

da kimi kavramların içeriğinin değiştirilmesi bu açıdan oldukça önemlidir. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ile Hz. Ali arasında Müslümanların yönetim işini üstlenen kişiler için “halife” ifadesi de kullanılmıştır. Fakat bu kavramın gücü Hz. Peygamber’e izafetinden gelip⁵⁰³ Müslümanların biatını kazanmasından kaynaklanmaktaydı. Emevîler ise Hz. Peygamber’den sonra Müslümanların yönetim işini üstlenen kişi olarak anlaşılan halife kavramını,⁵⁰⁴ doğrudan Allah’a izafe etmeyi tercih etmişlerdir. Haccâc b. Yusuf’un Basra’daki hutbesinde Abdülmelik b. Mervân’ın, “Allah’ın habibi ve halifesi”⁵⁰⁵ olduğunu söylemesi⁵⁰⁶ ve ömrünün bir kısmını Hz. Ali’nin evinde geçirdikten sonra Muâviye’nin yanında yer alan Abdullah b. Mesa‘de’nin⁵⁰⁷ (ö.?) Muâviye için “Allah, hilafeti için seni seçti”⁵⁰⁸ ifadelerini kullanması bu konudaki tipik örneklerdendir. Emevîler, “Halifetullah⁵⁰⁹ fî’l-ard”, “el-İmâmu’l-mustafâ” ve “Emînullah”⁵¹⁰ gibi ifadelerle Hz. Peygamber’in otoritesi yerine Allah’ın otoritesini, Müslümanların onayı yerine ilahi onayı merkeze almaya çalışmışlardır. Böylelikle kendilerini Allah’ın temsilcisi olarak gösterip, Müslümanların vicdanında sorgulanamaz bir konum elde etmeyi hedeflemişlerdir. Nitekim Velid b. Abdülmelik’in “Halife hesaba çekilecek mi?” ifadesi de bunu destekler.⁵¹¹ Ayrıca mezkûr kavramların toplum içerisinde yaygınlık kazanabilmesi

olarak tanıtıyorlardı. (Bozkurt, **Abbâsiler**, s.66.) Mansûr’un (ö. 158/775) kendisi için “Sultanullah” ifadesini kullanmasına dair bkz: İbn Kuteybe, **Uyûnü’l-ahbâr**, c.2, s.251.

⁵⁰³ Hz. Ebû Bekir’in kendisine Allah’ın halifesi denilmesine karşı çıkıp, resûlullah’ın halifesi olduğunu vurgulaması ve bundan memnun olduğuna dair sözleri için bkz: İbn Sa’d, **et-Tabakât**, c.3, s.183.

⁵⁰⁴ Halife kavramı için bkz: Câsim Avcı, “Halife” **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 1998, c.17, s.539-545.

⁵⁰⁵ İbn Abdurabbih, **el-İkd**, c.4, s.206.

⁵⁰⁶ Benzer bir ifadeyi Atâ b. Ebû Sayfî (ö.?) Yezîd b. Muâviye’nin yanına girip, babasının ölümü sebebiyle kendisine baş sağlığı diledikten sonra kullanmıştır. Şamlıların bir kısmının önünde Yezîd’e “Sen Allah’ın halifesi oldun. Allah’ın hilâfeti sana verildi” diyerek onun konumuna işaret etmiştir. İbn Kuteybe, **Uyûnü’l-ahbâr**, c.3, s.68; İbn Asâkir, **Târîh**, c.40, s.411.

⁵⁰⁷ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, **el-A’lâm**, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, Beyrut 2002, c.4, s.137.

⁵⁰⁸ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve’s-siyâse**, c.1, s.190.

⁵⁰⁹ Halifetullah kavramının Muaviye için kullanımına dair bkz: Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî el-Ahbârî, **Kitâbü’l-fütûh**, (Thk.) Ali Şîrî, Dâru’l-Edvâ, Beyut 1991 c.3, s.301.

⁵¹⁰ Bağcı, Kader İnancının Siyasetle İlişkisi, s.109; Akyüz, **Hilâfetin Saltana Dönüşmesi**, s.103.

⁵¹¹ İbn Kesîr, **Tefsîr**, c.7, s.63.

için o dönemin en yaygın propaganda araçları olan hitabet ve belagat sanatları⁵¹² kullanılarak hatipler,⁵¹³ vaizler, şairler⁵¹⁴ ve kıssacılar görevlendirilmiştir.⁵¹⁵

İzlenen bu politika muhalif kesimlerin oluşmasına sebep olmuştur.⁵¹⁶ Özellikle insanın, toplum tarafından hoş görülmeyen fiillerini Allah'a izafe etmesi, Basra'daki bir grup muhaddis ve âlimin tepkisine neden olmuştur. Cebriyye kavramıyla ifade edilmesi mümkün olan Emevî ideolojisine⁵¹⁷ yönelik bu tepki, dört büyük İslâmî fırka içerisinde sayılan⁵¹⁸ Kaderîlik kavramı etrafında belirgin hâle gelmiştir.

Birçok anlamı içinde barındıran kaderîlik,⁵¹⁹ Şehristânî'nin ifadesiyle ilk olarak Ma'bed el-Cühenî⁵²⁰ ve Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738) ile ortaya çıkmış⁵²¹

⁵¹² Sarıçam-Aycan, **Emevîler**, s.144

⁵¹³ Hatiplerin, kavramların yaygınlık kazanması dışında Emevî iktidarına yönelik farklı destekleri de bulunmaktadır. Yezîd b. Muâviye'nin iktidarına yönelik verilen bir destek için bkz: İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-ahbâr**, c.2, s.210.

⁵¹⁴ Ferezdak ve Cerîr'in şiirleri için bkz: W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s.104-105.

⁵¹⁵ Bağcı, Kader İnancının Siyasetle İlişkisi, s.109; Akyüz, **Hilâfetin Saltana Dönüşmesi**, s.102-103; Süt, **İlk Muhalifler**, s.117.

⁵¹⁶ Muhalif bölgeler için bkz: Aydın, "Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri", s.259.

⁵¹⁷ Emevî hükümdarlarının genelinde gözüken bu tavrın bazı istisnaları bulunmaktadır. III. Yezîd (ö. 126/744), cebri ideoloji yerine kaderî düşüncüyü benimsemiştir. Bunun temel sebebi III. Yezîd'in, II. Velid'e (ö. 126/744) isyanında kaderîler tarafından desteklenmesi olduğu söylenebilir. (Yiğit, **Emevîler**, s.120) Daha sonra tahta çıkıp, birçok kişiyi affeden II. Mervân (ö. 132/750) ise II. Velid'e karşı tutumlarından ötürü kaderîleri bağışlamamıştır. (Yiğit, **Emevîler**, s.126) Onun döneminde kaderîlerden bir kısmı tâkîbât altında kalmıştır. Zührî'nin talebesi Abdurrahman b. İshâk (ö.?) bu sebepten ötürü Medine'den ayrılarak, Basra'ya gitmiştir. (**Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî**, s.275). Benzer bir durum Hişâm'ın hocası Bürd b. Sinan için de geçerlidir. Aslen Şamlı olan Bürd, Mervân'dan kaçarak Basra'ya sığınmıştır. (Zehebî, **Siyer**, c.6, s.151) Amr b. Ubeyd'in, III. Yezîd hakkındaki kanaati için bkz: Kâdî Abdülcebbar, **Fazlu'l-i'tizâl**, s.78.

⁵¹⁸ Şehristânî mezheplerin oluşumuna yol açan temel tartışmalara yer verdikten sonra böyle bir tasnife gitmiştir. Onun bu taksiminde yer alan diğer fırkalar Sıfatiyye, Havâric ve Şîa'dır. (Şehristânî, **el-Milel**, s.37) Şehristânî, Kaderîlik düşüncesinin temel problemlerinden birini Allah'ı vasıflandırmada eksik kalmaları hatta Allah'ı yarattıklarının özellikleriyle vasıflamaları olarak izah etmiştir. (Şehristânî, **el-Milel**, s.41) Bu muhtemelen Kaderîlerin, Allah'ın kötü filleri işlemediği düşüncesini dile getirmelerinden kaynaklanan bir eleştiridir.

⁵¹⁹ Kaderîlik kavramı, ilk dönemlerde muhaliflerin birbirlerine yönelik ithamda bulundukları bir ifade olarak gözükmektedir. Kimi âlimler kaderî inkâr eden kişileri bu şekilde nitelerken, daha geç dönem Mu'tezilî kelamcılarında Kâdî Abdülcebbar ise bu ifadenin, insan iradesini hiçe sayan gruplara yakıştığını ifade etmiştir. Kâdî Abdülcebbar, **Şerhu Usulî'l-hamse**, (Thk.) Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbe, Kahire 1996, s.772. Ayrıca bkz: Şehristânî, **el-Milel ve'n-nihâl**, s.73.

⁵²⁰ Tirmizî de bu konuda ilk konuşan kimsenin Ma'bed olduğuna ve onunla İbn Ömer (ö. 73/693) arasında geçen konuşmaya dair bir rivayete yer vermiştir. bkz: Tirmizî, **Ebvâbü'l-îmân**, 4. Benzer ifadeler için bkz: Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, c.7, s.399.

⁵²¹ Şehristânî, **el-Milel ve'n-nihâl**, s.53. Şehristânî bunları söyledikten birkaç cümle sonra Kaderî düşüncesinin bid'atini Hasan el-Basrî döneminde başlattığını ifade etmiştir. a.g.e, s.53.

en yoğun taraftarlarının ise muhaddisler olduğu söylenmiştir.⁵²² Nitekim bu ifadeyi hadis naklinde bulunan râvîler olarak ele aldığımızda İbn Kuteybe'nin⁵²³ ve Süyûtî'nin⁵²⁴ Kaderî râvîleri sıraladığı listeleri bu söylemi doğrular. Süyûtî, Hişâm ed-Destüvâî'nin de içinde olduğu bu listeyi sıraladıktan sonra buradaki Kaderîlik düşüncesini; kötülüklerin, kulların fiillerinden sâdır olma fikri olarak izah etmiştir.⁵²⁵ Hişâm'ın daha önce hocası Katâde'nin "Günahlar dışında her şey kaderdir"⁵²⁶ sözünü naklettiğine değinilmişti. Dolayısıyla bu ifade Süyûtî'nin verdiği bilgiyi doğrulamaktadır. Hişâm'ın bu ifadeyi aktarması, Emevî hükümdarlarının cebir ideolojisine yönelik bir reddiye olarak anlaşılabilir. Burada Hişâm'ın, Emevî iktidarının bazı tavırlarını günah olarak gördüğünü ve bu günahların ilâhî kader ile izah edilmesinin doğru olmadığı düşüncesine sahip olduğu söylenebilir.⁵²⁷ Kaynaklarda Hişâm'ın bu düşüncesinden döndüğüne dair bazı nakilere yer verilmiştir.⁵²⁸ Bu tarz ifadelerin, dönemin diğer kaderî düşünce mensupları için de söylenmesinden⁵²⁹ hareketle Öztürk, bunu Emevî iktidarının sona ermesi ya da ilgili kişilerin kişisel araştırmalar sonucunda farklı bir düşünceyi benimsemeleriyle açıklamaya çalışmıştır.⁵³⁰ Hişâm özelinde bu yorumu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü hem erken dönem münekkitlerinden Ali b. el-Medînî ve Yahya b. Maîn, Hişâm'ın bu inanç üzere vefat ettiğini söylemiş⁵³¹ hem de Zehebî, Hişâm'ın bu düşünceden vazgeçtiğine dair rivayeti temrîz sigasıyla nakletmiştir.⁵³²

⁵²² Osman Aydın, Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri, s.261.

⁵²³ İbn Kuteybe, **el-Meârif**, 625.

⁵²⁴ Süyûtî, **Tedrib**, c.1, s.177-178.

⁵²⁵ Süyûtî, **Tedrib**, c.1, s.179. Bu düşüncenin kaderîlik düşüncesinin temel tezlerinden biri oluşuna dair İbn Kuteybe'nin bir mecûsi ile kaderî arasında gerçekleşen konuşmasına dair verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Buna göre mecûsî, Allah'ın dilediği zaman Müslüman olacağını söyleyince kaderî "Allah, senin Müslüman olmanı istemiştir. Fakat Şeytan seni bırakmıyor." diyerek fiillerin iyi ve kötü oluşuna göre faillerini ayırmayı tercih etmiştir. İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-ahbâr**, c.2, s.142.

⁵²⁶ Sözün başka bir isnad ve farklı ifadelerle gelen veçhi için bkz: Kâdî Abdülcebbar, **Fazlu'l-i'tizâl**, s.38. Hasan'ın da benzer kanaatte olduğuna dair bkz: Kâdî Abdülcebbar, **Fazlu'l-i'tizâl**, s.97.

⁵²⁷ Benzer bir yorum için bkz: Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s.120-121, s.122.

⁵²⁸ Zehebî, **Mizân**, c.4, s.300.

⁵²⁹ Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) için bu tarz bir ifade kullanılmıştır. İbn Kuteybe, **el-Meârif**, 625.

⁵³⁰ Öztürk, Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvîleri, s.108. Aydın, da Hişâm bu düşüncesinden vazgeçme ihtimali üzerinde durmaktadır. Osman Aydın, Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri, s.259

⁵³¹ **Suâlâtü Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe li Ali b. Medînî**, (Thk.) Ebû Ömer Muhammed Ali el-Ezheri, el-Fârûku'l-Hadîs, ?, s.31.

⁵³² Zehebî, **Mizân**, c.4, s.300.

Mezkûr muhalif tavrın bir benzeri, Hişâm'ın oğlu Muâz tarafından da sürdürölmektedir. Kaynaklarda kaderî olduğu söylenen⁵³³ Muâz, babasının rivayet aktararak sürdürdüğü muhalefeti, şahsi düşüncesini açıkça ifade ederek daha ileri bir boyuta taşımıştır. O “Boynum vurulacak dahi olsa, günahlar kaderdir demem!”⁵³⁴ diyerek hem bu düşüncesindeki kararlılığını belirtmiş hem de kaderîlere yönelik muhtemel şiddeti ifade etmiştir. Ayrıca Muâz ve babası Hişâm'ın naklettikleri ifadeden hareketle kaderi toptan reddettikleri söylenemez. Nitekim Hişâm, kaderin varlığına delalet edecek bazı nakillerde de bulunmuştur. Yahya'nın, annesinin karnında mümin, Firavun'un ise kâfir olarak yaratılması,⁵³⁵ rızkın Allah tarafından verildiğine dair Hz. İsa'nın sözünü aktarması,⁵³⁶ ilk olarak yaratılan varlık olan kalemin diğeri yaratılacak şeyleri yazması⁵³⁷ ve Allah'ın bir şeyi yaratmak istediğı zaman kulların ona engel olamaması⁵³⁸ gibi nakiller buna örnek olarak verilebilir. Özellikle kişilerin anne karnında mümin ya da kâfir olarak yaratılması rivayeti, Allah'ın insanların dünyevi ve uhrevi durumlarını daha önceden bildiğine ve ona göre yarattığına işaret eder. Hişâm, bu rivayeti hocası Katâde'den nakletmektedir. Özellikle Katâde'nin “Allah, ancak vuku bulacağını bildiğı günahı yasakladı. Bu da ancak Allah'ın insanlara karşı vermiş olduğı bir ön bilgi ve onlara karşı bir delilidir”⁵³⁹ ifadeleriyle mezkûr rivayet bir arada düşünöldüğünde Hişâm ve Katâde'nin kaderi toptan inkâr etmedikleri daha belirgin hâle gelmektedir.

Hişâm'ın, kaderî olduğı ifade edilen Ma'bed el-Cühenî gibi fiilî olarak isyana katılmayı⁵⁴⁰ tercih etmeyip Hasan el-Basrî gibi⁵⁴¹ pasif bir muhalefeti benimsediğı söylenebilir. Bu yorumun temel nedeni, Emevîlere karşı yapılan herhangi bir isyan girişimine katıldığına ya da destek olduğuna dair herhangi bir

⁵³³ İbn Hacer, **Tehzîb**, c.4, s.102.

⁵³⁴ Kâdî Abdölcebbâr, **Fazlu'l-i'tizâl**, s.356.

⁵³⁵ İbn Asâkir, **Târîh**, c.64, s.180.

⁵³⁶ Ebû Nuaym, **Hilye**, c.6, s.279.

⁵³⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, **Câmi'u'l-beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân**, (Thk.) Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Riyâd 2003, c.20, s.546.

⁵³⁸ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.18, s.56, (no: 11477).

⁵³⁹ Ebû Nuaym, **Hilye**, c.2, s.336. Bu düşüncenin Hasan el-Basrî'nin meclisinden hareketle gelişmiş olması mümkündür. Çünkü Hasan “Allah, kullarını imtihan etmek için yarattı” ifadeleriyle benzer bir düşünceyi dile getirmiştir. İbn Abdurabbih, **el-İkd**, c.2, s.216.

⁵⁴⁰ Süt, **İlk Muhalifler**, s.63-66.

⁵⁴¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c.7, s.164. Tefsir siyaset ilişkisini inceleyen Uzun, Hasan'ın A'raf suresi 137.ayet ile Hucurât suresi 12.ayet hakkındaki açıklamalarına işaret ederek onun “tenkitçi tavır” içerisinde yer aldığını ifade etmiştir. Nihat Uzun, **Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi**, Pınar Yayınları, İstanbul 2011, s.175-176.

bilginin tespit edilememesidir. Ayrıca Abbâsîler döneminde Nefsüzzekiyye'nin (ö. 145/762) kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın (ö. 145/762) Basra'daki isyanı⁵⁴² hususundaki tavrı da onun siyasilere yönelik aktif muhalefeti benimsemediğini gösterir. Nitekim kendisine İbrahim b. Abdullah'ın isyanına katılıp katılmamakla alakalı sorulan bir soruya herhangi bir cevap vermeyerek susması, pasif bir muhalefet sürdürdüğü yorumunu desteklemektedir.⁵⁴³

Hişâm'ın pasif muhalefeti bazı merfû rivayetlerle, dönemin haliflerine kimi göndermelerde bulunarak sürdürdüğü söylenebilir.⁵⁴⁴ Ara sıra bu göndermelerin yerine çok açık ifadeler de kullanılmaktadır. Nitekim Ubeydullah b. Ziyâd'a hitaben söylenen "Müslümanları yönetme işini üstlenip, onlar için gayret etmeyen ve onlara samimi ve dürüst davranmayan hiçbir yönetici onlarla birlikte cennete giremez"⁵⁴⁵ rivayeti bunun en güzel örneğidir. Bir yandan cehenneme girecek kişiler içerisinde zalim sultana yer veren nakilde bulunması⁵⁴⁶ öte yandan cennete girecek üç insandan birisinin orta yolu benimseyen yönetici olduğuna dair rivayeti⁵⁴⁷ nakletmesi, rejime yönelik tenkitlerde ve tavsiyelerde bulunduğu işaret sayılabilir. Hz. Osman'ın ölüm haberi üzerine önceki halifelerin yönetim şeklinin sona erdiğini ve hilafetin artık kılıç ile elde edilir hale geldiğini söyleyen Sümâme'ye (ö. ?), hilafeti ayakta tutan şeyin ne olduğu sorulunca "İmam hükmettiğinde âdil olur, güçlü olduğunda affeder ve sinirlendiğinde bağışlar."⁵⁴⁸ diyerek o, müslümanları yönetecek kişide bulunması gereken özellikleri sıralamıştır. Bu rivayeti hocası Katâde kanalıyla Hişâm ed-Destüvâî'nin nakletmesi, bir önceki cümlede söylenenleri destekler. Özellikle son üç rivayette ortak olarak görülen adalet vurgusu, kaderîlerin fiileri Allah'a izafe etmenin yanında, siyasî otoriteden kaynaklanan farklı sorunlara karşı da bir tavır sergilediğini düşündürmektedir.⁵⁴⁹

⁵⁴² İsyân hakkında detaylı bilgi için bkz: Zehebî, **Siyer**, c.6, s.218-224.

⁵⁴³ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c.9, s.43; **Siyer**, c.6, s.224.

⁵⁴⁴ "Allah, bütün çobanları himaye ettiği şeyler hakkında sorgular." (Tirmizî, Ebvâbü'l-cihâd, 27); "Halifenin ölümü esnasında bir ihtilaf çıkacak..." Ebû Dâvûd, Kitâbu'l-mehdî Bu bağlamda ki diğer rivayetler için bkz: Ebû Dâvûd, Kitâbü'l-cihâd, 3; Müslim, Kitâbü'l-mesâcid ve Mevâdiu's-Salât, 41.

⁵⁴⁵ Müslim, Kitâbü'l-imâre, 5, (no: 1867); Kitâbü'l-îmân, 63, (no: 142).

⁵⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.15, s.297, (no: 9492).

⁵⁴⁷ Ebû Nuaym, **Hilye**, c.2, s.16; İbn Kesîr, **Tefsîr**, c.3, s.71.

⁵⁴⁸ İbn Şebbe, **Târîh**, c.4, s.1274.

⁵⁴⁹ Süt, **İlk Muhalifler**, s.82.

Hişâm'ın bu üslubunu iktidarın propagandacıları olan hatiplere ya da cuma günü minberden halka konuşma yapan kimselere yönelttiği de görülebilir. Bu kişilerin, Hz. Peygamber'in lisanıyla "dilleri ve ağızları kesilmiş"⁵⁵⁰ kimseler olarak nitelendirilmeleri, mezkûr şahısların sözlü olarak işledikleri bazı günahların cezasını çektikleri şeklinde Hişâm tarafından yorumlandığını söylemek mümkündür.

İbrahim b. Abdullah'ın isyanıyla alakalı benzer bir sorunun yöneltildiği diğer isim ise Saîd b. Ebû Arûbe'dir. O Hişâm gibi susmak yerine, kişinin evine çekilip kendisine bir saldırıda bulunan olduğunda nefsi müdafaada bulunabileceğini söylemeyi tercih etmiştir.⁵⁵¹ Hişâm ve Saîd'e yöneltilen sorularda iki önemli husus bulunmaktadır. Birincisi, isyana katılma hususunda muhaddisleri gezerek, onların fikirlerini soran bazı kişilerin olmasıdır. Bu, ya isyana önderlik edecek kişinin isteği doğrultusunda olmaktadır ya da isyana katılıp katılmama hususunda gerçekten kararsız olan kimselerin, kendi istekleriyle gerçekleşmektedir. İbrahim b. Abdullah'ın, Basra'da kardeşinin imametine yönelik propaganda faaliyetlerinde bulunması⁵⁵² her iki ihtimali de mümkün kılmaktadır.

Üzerinde durulacak ikinci önemli husus ise rivayette ismi geçen her iki kişinin de Katâde halkası içerisinde olmasıdır.⁵⁵³ Katâde'nin hocası Hasan'ın da fiili bir muhalefet göstermemesi, halkanın devlet büyüklerine karşı ortak bir tavır sergilediğini düşündürür. Bu tavrın sebebi ise net bir şekilde belirlenememiştir. Ancak önceki isyanların müslüman kanı dökmek dışında bir işe yaramadığı düşüncesi⁵⁵⁴ veya farklı bir dinî hassasiyet,⁵⁵⁵ isyana kalkışanların öne sürdüğü

⁵⁵⁰ Ebû Nuaym, **Hilye**, c.2, s.386. Rivayetin farklı bir veçhinde şu ifadeler yer almaktadır "Resûlullah göğe yükseltildiğinde ağızları kesilmiş bir topluluğa uğradı. Hz. Peygamber, Cibril'e "Bunlar kim?" diye sordu. Cebraîl ise "Bunlar senin ümmetinden olup insanlara iyiliği emredip kendilerini [bu iyiliklerle yükümlü tutmayı] unutan, Kur'an'ı okuyan fakat düşünmeyen hatiplerdir." İbn Ebû Hâtim, **Tefsîr**, c.1, s.101; **Hilye**, c.6, s.249.

⁵⁵¹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c.9, s.43; **Siyer**, c.6, s.224.

⁵⁵² Zehebî, **Siyer**, c.6, s.219; Mustafa Öz, "İbrahim b. Abdullah", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul 2000, c.21, s.283.

⁵⁵³ İsyân edip etmeme hakkında fikrine danışılan diğer kişi ise Şu'be b. Haccâc'dır. Şu'be, Saîd ve Hişâm'ın aksine açıkça isyan edilebileceğini söylemiş fakat isyan eden kişilerle beraber isyana katılmamıştır. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c.9, s.43; **Siyer**, c.6, s.224.

⁵⁵⁴ Hasan el-Basrî "Allah insanları kılıç ile değil, yalnızca tevbe ile değiştirir" demiştir. İbn Sâ'd, **et-Tabakât**, c.7, s.172.

⁵⁵⁵ Hişâm ed-Destüvâî, Hz. Peygamber'den kendilerini yöneten kişilerin bazı yanlışları olacağını, onların davranışlarının yanlış olduğunu söylemenin ve söyledikleri yanlış sözlerin inkâr edilmesinin, kişinin kurtuluşu için yeterli olduğuna dair bir nakilde bulunmuştur. Rivayetin devamında ise "Yâ Resûlullah onlarla savaşalım mı?" sorusuna Hz. Peygamber'in "Hayır. Namaz

gerekçelerin tatmin edici olmaması,⁵⁵⁶ yöneticilerin, toplum içinde önde gelen kişilere olumsuz tavırları⁵⁵⁷ ya da iktidarı devirebilecek kapasitede bir gücün oluşmadığı kanaati, Hişâm başta olmak üzere mezkûr isimlerin hem Emevî hem de Abbâsî hükûmetine yönelik fiilî muhalefete girişmeme sebepleri olarak zikredilebilir.⁵⁵⁸

Özel olarak İbrahim b. Abdullah'ın isyanına Hişâm'ın destek olmamasını şu iki sebeple açıklamak mümkündür: 1- Hişâm'ın bu isyanı, ihtilalden sonra Abbâsoğulları ve Alioğulları arasında çıkan anlaşmazlıkların farklı bir yansıması olarak değerlendirip, bu isyanı iki ailenin güç mücadelesi olarak düşünerek⁵⁵⁹ isyana kalkışanların öne sürdüğü gerekçeleri tatmin edici bulmaması. Nitekim Alioğullarından Cafer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) da bu hareketi fitne olarak yorumlaması dikkat çekicidir.⁵⁶⁰ 2- İsyanın başarılı olamama durumunda iktidarın kendilerine karşı uygulayacağı politikayı dikkate alması. İsyana açıkça destek veren

kıldıkları müddetçe olmaz" ifadelerinin bulunması oldukça önemlidir. Rivayetin Ebû Dâvûd'da yer alan bölümünde Katâde'den "Yani kalbiyle inkâr eden ve kalbiyle hoş görmeyen kimse" şeklinde gelen açıklama da durumu daha belirgin hale getirmektedir. Tüm bunlardan sonra şöyle bir yorum yapmak mümkündür: Ders halkasında nakledildiği düşülen bu rivayet, muhtemelen dönemin siyasal durumuyla ilişkilendirilmiştir. Takınılacak siyasal tavrın ne olacağını rivayet üzerinden tasvir eden Katâde, ümeraya yönelik girişimlerim kalp ile buğz etmekten ibaret olacağını düşünmüştür. Hişâm'ında bu tavrı sürdürdüğü söylenelebilir. Mezkûr rivayet için bkz: Müslim, Kitâbu'l İmâre, 16, (No:1854); Ebû Dâvûd, Kitâbü's-sünne, 30. Ebû Dâvûd bu rivayeti Hâricîler ile savaşma başlığı altında zikretmiştir.

⁵⁵⁶ Hasan el-Basrî, Yezîd b. el-Mühelleb'in kişisel sebeplerle ayaklanmasından ötürü isyanında samimi olmadığını söylemiştir. Adnan Demircan, **İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi**, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s.130.

⁵⁵⁷ Saîd b. Cübeyr'in öldürülmesi (İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazâm fî Târîhi'l-mülûk ve'l-ümem**, (Thk.) Muhammed Abdülkâdir Ata-Mustafa Abdülkâdir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, c.7, s.10) ve Enes b. Mâlik ile Câbir b. Abdullah'ın ellerinin mühürlenmesi burada zikre değer örneklerdendir. Mustafa Özkan, **Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi**, s.52.

⁵⁵⁸ Muaviye ve Ziyâd gibi Emevî hükümdarları kendilerine fiili muhalefet göstermeyen kimseleri mazur görmektedir. (Gömbeyaz, **Ziyâd b. Ebîh**, s.222-223.) Hasan el-Basrî'nin pasif muhalefeti tercih etmesinin sebepleri arasında iktidarın bu tutumunu tespit ettiğini söylemek mümkündür.

⁵⁵⁹ Abbâsîler, ihtilâle giden yolda Ali evladının desteğini almak amacıyla Muhammed ailesinden razı olunacak bir kişinin, ihtilalden sonra başa geçeceğini söylemiştir. İhtilal gerçekleşikten sonra ise Alioğulları saf dışı bırakılmıştır. (Bozkurt, **Abbâsiler**, s.47; Adnan Demircan, **Arap-Mevâlî İlişkisi**, s.132) Bu sebeple Mansûr döneminde iktidarın kendi hakları olduğuna inanan Ali evlâdı da isyana kalkışmıştır. (Bozkurt, **Abbâsiler**, s.79.) Alioğullarıyla Abbas oğulları arasında ihtilal sonrası gerçekleşen bu mücadele için ayrıca bkz: Mehmet Ali Büyükkara, **İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları –İlk Şifler: Hicrî İkinci Asır-**, Klasik Yayınları, İstanbul 2020, s.33-94.

⁵⁶⁰ Büyükkara, **İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları**, s.39. Büyükkara da Nefsüzzekiyye'nin amacının Ali taraftarlarının desteğiyle iktidara yürümek olduğunu ifade etmiştir. a.g.e, s.37.

Ebû Hanîfe'nin, kadılık görevini reddetme bahanesiyle cezalandırılması,⁵⁶¹ isyan öncesinde pasif duran kişilerin muhtemel korkusunu doğruladığı söylenebilir.

⁵⁶¹ Mehmet Emin Özafşar, **İdeolojik Hadisçilin Tarihi Arka Planı**, Otto Yayınları, Ankara 2015, s.21.

SONUÇ

2./8. asır muhaddislerinden Hişâm ed-Destüvâî'nin hayatı ve ilmî kişiliğini anlatmayı hedefleyen bu çalışmada, mezkûr ismin hayatına ve kişiliğine dair kaynaklarda kısıtlı bilgilerin olduğu tespit edilmiştir. Muâz ve Abdullah adında iki oğlu olduğu ifade edilen Hişâm'ın, çokça ölümü düşünmek ve ağlamak gibi ilk dönem zahidlerinde görülen bazı tavırları sergilediği bilinmektedir.

Hişâm hakkında kaynaklar herhangi bir doğum tarihi vermezken, vefat tarihi konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Oğlu Muâz'ın, babasının 78 yıl yaşadığını söylemesinden ve Saîd b. Ebû Arûbe'den 3 yıl önce vefat etmesinden hareketle, vefatına dair en doğru tarihin hicrî 153 yılı olduğu kabul edilip buna bağlı olarak hicrî 75 yılında doğduğu söylenebilir.

Destüvâî nisbesini, Destüvâ şehrinden getirilen kumaşların ticaretini yapması sebebiyle kazanmıştır. Bu nisbenin Basra'da onunla birlikte Yahya b. Osman için de kullanılmış olması ve ticari faaliyetlerini Abdullah b. Mervân adındaki ortağıyla beraber gerçekleştirmesi, Basra'daki kumaş ticaretinin önemini göstermektedir. Hişâm sonrasında bu nisbenin farklı kimselere yönelik kullanılması da mezkûr yerleşim yerinin bir süre daha önemini koruduğunu düşündürmektedir.

Hişâm'ın ilmî hayatında Katâde, Yahya b. Ebû Kesîr, Hammâd b. Ebû Süleyman ve Ebü'z-Zübeyir'in etkili olduğu düşünülmektedir. Mezkûr isimlerden yaptığı rivayet sayılarına, ricâl kaynaklarında aralarındaki ilişkiyi ifade eden ashab kavramı başta olmak üzere diğer ifadelere bakılarak bu isimlerden Katâde ve Yahya ile Hişâm'ın daha yakın bir hoca talebe ilişkisi kurduğu söylenebilir. Buradan hareketle onun Basra'daki ders halkalarının içerisinde, mezkûr iki hocanın ders halkalarını izlediği ifade edilebilir. O, Katâde halkasında Saîd b. Ebû Arûbe'den sonra gelirken Yahya'nın en önemli talebesidir. Hammâd b. Ebû Süleyman ile olan ilmî ilişkisinin Basra'da, Ebü'z-Zübeyir'le olan ilmî ilişkisinin ise Mekke'de en azından bir hac döneminde gerçekleştiği düşünülmektedir.

Gerek mezhebî temayülleri farklı olan hocalardan gerek ilmî açıdan tenkide uğrayan hocalardan rivayette bulunması Hişâm'ın her türlü râvînin rivayetini almaya çalıştığını gösterir. Fakat bu râvîlerin çoğunu, ilmi açıdan güvenilir kişilerin oluşturduğu da unutulmamalıdır. Bu durumu, bölge olarak Basra ve zaman olarak 2./8. asır olmak kaydıyla genel bir hüküm olarak görmek mümkündür.

Hişâm'ın rivayetlerinin muhtevası genel olarak hayatın olağan sürecinde insanların daha çok ihtiyaç duyacağı şeyler hakkındadır. Hem Katâde'den hem de Yahya'dan ibadet konuları hususunda daha fazla rivayet nakletmesi bu şekilde değerlendirilebilir. Ayrıca her iki halkanın da bu tarz konulara eğildiği söylenebilir. Hammâd'dan yaptığı rivayetlerin de çoğu fıkıhla ilgilidir. Fakat burada bütün fikhî rivayetlerinin Hammâd'dan olmaması ve Yahya'dan, Hammâd'dan aktarmadığı kimi rivayetlerde bulunması Basra'nın fıkıh alanında da ilmî bir kimlik kazandığına dair bir işaret sayılabilir. Katâde'den yaptığı fikhî nakillerin nicelik açısından Hammâd'dan fazla olması da bu yorumu desteklemektedir.

Dikkate değer bir husus da Hişâm'ın şefaât, kabir azabı ve ru'yetullah gibi ilk dönemlerden itibaren tartışmalara konu olan bazı meseleleri ispat eden rivayetleri nakletmesidir. Bu, Hişâm'ın Ehl-i hadîs'in genel tavrını sürdürdüğünü göstermektedir. Basra gibi Mu'tezilî düşüncenin doğduğu bir bölgede bu tarz konuları ele alan rivayetlerin aktarılması Hişâm'ın kaderî düşünceye mensup başka râvîler ile arasında bazı farklılıkların bulunduğu hamledilebilir.

Talebeleri arasında Muâz b. Hişâm'ın, öne çıktığı görülmüştür. Buradan hareketle hadis rivayetinde aile içi ilişkilerin 2./8. asırda hâlâ etkili olduğu söylenebilir. Bunun bir olasılık olarak ifade edilmesi diğer oğlu Abdullah'ın babasının nakillerinin bir sonraki nesle aktarılması hususunda kaynaklara yansıyan bir yönünün olmamasından kaynaklanır.

Öğrencileri çoğunlukla ticaret ve kadılık yapmıştır. Ticaret yapan öğrencilerinin fazla olması, benzer meslekleri icra eden kişilerin ilmî ilişkisine az da olsa katkı sağladığı söylenebilir. Araştırma boyunca râvîlerin, mesleklerine bağlı olarak rivayetlerinin muhtevalarının değişebileceği ihtimali üzerinde durulmasına rağmen bu tarz bir genelleme yapmanın doğru olamayacağı kanaatine varılmıştır.

Nitekim Vekî‘ b. el-Cerrâh’ın, kadılık ve ticaret yapan İbn Uleyye’den daha fazla fikhî içerikli rivayet nakletmesi bu durumu desteklemektedir. Bu durum, Vekî‘ özelinde Ehl-i hadis’in Ehl-i rey ile mücadelesine hamledilebilir.

Ehl-i bid‘at içerisinde olduğu halde kaynaklarda dâî olmadığı söylenen Hişâm’ın, kaderî düşüncenin sloganik bir cümlesi olan “Günahlar dışında her şey kaderdir” ifadesini nakletmesi onu dâî olarak düşünülmemesini zorlaştırır. Buna rağmen Yahya b. Saîd el-Kattân gibi ricâl âlimlerinin ondan rivayette bulunması hem medâr râvîler arasında yer almasından hem de hadis ilmindeki ehliyetinden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca erken dönemlerden itibaren kaderî şahıslar arasında bazı farklılıklar olduğu ve bunlar sebebiyle kimilerinin hadis rivayetinde aktif olarak yer aldığı ifade edilebilir. Bu konuya dair daha kesin yorumlar yapılabilmesi için kaynaklarda yer alan bütün kaderî râvîlerin özel bir çalışmayla ele alınması gerekmektedir.

Gerek kaynaklarda yer alan bazı rivayetlerden gerek talebelerinin ondan aktardıkları nakillerde kullandığı çoğul sigalardan hareketle Hişâm’ın bir hadis meclisi olduğu tespit edilmiştir. Basra’ya dışarıdan gelen râvîlerin, şehre giriş tarihlerinden hareketle ve Eyyûb gibi halka sahibi bazı muhaddislerin Hişâm’a talebelerini yönlendirdikleri zamanlardan yola çıkılarak mezkûr halkanın en azından hicrî 130-135 yılları arasında kurulduğu söylenebilir. Hicrî 140’lı yıllarda ise şehir dışından gelen muhaddislerin, halka içerisinde Hişâm’dan nakilde bulundukları ve halkanın Basra’da daha ziyade bu tarihlerde yaygınlaştığı ifade edilebilir.

Klasik kaynaklarda münekkit olarak gösterilmesine rağmen bir tenkit ifadesi kullandığı tespit edilememiştir. Bu durum Hişâm’ın özel bir râvî hakkında konuşmayıp genel nitelikli ifadeler kullanması ve hocası Katâde’nin bazı cerh-ta‘dîl ifadelerini nakletmesinden kaynaklanabilir.

Kaderî olduğu bilinen Hişâm’ın bu düşüncesi, Allah’a kötülükleri nispet etmeme şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim onun kaderin varlığına dair bazı nakillerinin olması da bu düşüncüyü destekler. Hişâm’ın bu tavrı Emevîler’in meşruiyetlerini sağlamak adına ortaya koydukları cebrî düşünceye karşı bir duruş olarak yorumlanabilir. Fakat bu duruş, Hişâm açısından silahlı bir direnişe yönelmediği gibi

bu tarz bir girişime niyetli olanları teşvik edici bir görünüm de arz etmez. Pasif bir muhalefet olarak isimlendirilmesi mümkün olan bu tavrı Katâde ashabının genelinde görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

ABDÜRREZZÂK b. HEMMÂM, Ebû Bekir b. Nâfi‘ es-San‘anî el-Himyerî, **el-Musannef fi’l-hadîs**, Dâru’t-Ta’sîl, Kahire 2015.

ÂCURRÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdâdî, **Suâlâtü Ebû Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Davud es-Sicistânî fi’l-Cerh ve’t-Ta’dîl**, (Thk.) Muhammed Kasım el-Ömerî, Medine 1979.

AÇIKEL, Yusuf, **Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler**, Nobel Yayınları, Ankara 2020.

AHMED b. HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, **el-Müsned**, (Thk.) Şuayb el-Arnâvut-Âdil Mürşid, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1995-2001.

-Kitâbu’l-ilel ve’l-ma‘rifeti’r-ricâl, (Thk.) Vasiyullah b. Muhammed Abbas, Riyâd 2001.

-Min Kelâmî’l-İmâm Ahmed fî ileli’l-hadîs ve ma‘rifeti’r-ricâl rivayetü Merrûzî, (Thk.) Seyyid Subhi es-Sâmirâî, Mektebetü’l-meârif, Riyâd 1988.

Ahmed b. Ömer b. Sâlim Bâzmûl, **el-Mukterin fî beyânî’l-muzdarib**, Dâru İbn Hazm, Lübnan, 2001.

AKARSU, Murat, **Kabile Bürokrasisi ve Hz.Osman** –Katline Sessiz Kalınan Halife-, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.

AKBULUT, Ahmed, **Sahabe Dönemi İktidar Kavgası –Alevi-Sünni Ayrışmasının Arka Planı-** Otto Yayınları, Ankara 2019.

AKSU, Ali, **Haccâc b. Yusuf**, Kudema Yayıncılık, İstanbul 2020.

AKYÜZ, Vecdi, **Hilâfetin Saltana Dönüşmesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.

ALİ b. el-MEDÎNÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî, **el-İlel**, el-Mektebü'l-İslâmî, (Thk.) Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut 1980.

Ali Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî, **en-Nüket alâ nüzheti'n-nazar fî tadvîhi nuhbeti'l-fiker**, Dâru İbni'l-Cevzî, Suudi Arabistan 1992.

APAK, Adem, “Hz.Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, c.5, s.121-143.

ARAS, Özgü, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, **DİA**, c.15, TDV Yayınları, İstanbul 1997.

ASLAN, Muhammed İkbâl, “**Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve hadis ilmi açısından değerlendirilmesi**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2018.

AVCI, Câsim, “Halife” **DİA**, c.17, TDV yayınları, İstanbul 1998.

AYCAN, İrfan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

AYDINLI, Osman, “İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.1, s.127-146.

AYNÎ, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, **Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmi'r-ricâli Meâ'ni'l-âsâr**, (Thk.) Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971.

AZİMLİ, Mehmet, “Sa'd b. Ubâde”, **DİA**, c.35, TDV yayınları, İstanbul 2008.

BÂCÎ, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücbî, **et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fî'l-Câm'i's-sahîh**, (Thk.) Ahmed Lebzâr, Vüzerâtü'l-evkâf ve's-şuûnü'l-İslâmiyye, Mağrib 1991.

BAĞCI, Hacı Musa, “Kader İnancının Siyasetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmacılığındaki Rolü”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.2, s.105-133.

BAHŞEL, Ebü'l-Hasan Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsîfî, **Târîhu Vâsît**, (Thk.) Korkis Avvâd, Âlimü'l-kütüb, Beyrut 1986.

BEGAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', **Meâlimü't-tenzîl**, Dâru't-Taybe, Riyâd 1409.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim el-Cûfî el-Buhârî, **Târîhu'l-evsât**, (Thk.) Muhammed b. İbrahim, Dâru's-Samîi, Riyâd 1998.

- **Târîhu'l-kebîr**, (Thk.) Hâşim en-Nedvî ve diğerleri, Dâiretü'l Meârifî'l Osmâniyye, Haydârâbâd, 1361-1364.

- **Halku Efâ'li'l-i'bâd**, (Thk.) Fehd b. Süleyman, Suriye 2005.

- Buhârî, **İlâhi Kelâm'ın Müdafaası**, (Çev.) Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul 2019.

-**el-Câmiu's-sahih**, (Thk.) Âdil Mürşid-Şuayb el-Arnâvut, er-Risâletü'l-A'lemiyye. Dimaşk/Hicâz 2011.

BOZKURT, Nahide, **Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.

- **Abbâsiler**, İsam Yayınları, İstanbul 2021.

CAMCI, Selçuk Camcı, “Yahya b. Ebû Kesîr”, **DİA**, c.43, TDV yayınları, İstanbul 2013.

CAN, Mesut, “Merv’de İslâmî İlimlerin Doğuşu (Hicrî İlk İki Asır)”, **Mütefekkir**, c.3, s.399-425.

CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, (Thk.) Abdüsselâm Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1958.

CENGİZ, Lütfü, “Emeviler Döneminde Kader Problemi”, **Ma‘rife: Dini Araştırmalar Dergisi**, c.1, s.107-127.

CÜZCÂNÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya‘kûb b. İshâk es-Sa‘dî, **Ahvâlü’r-ricâl**, (Thk.) Seyyid Subhi es-Sâmerâî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1405.

ÇELİK, Ali “İlk Üç Asır’da Basra’da Hadis İlmi”, (“Yayınlanmış Doktora Tezi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kahramanmaraş 2017.

DADAN, Ali, “İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri”, **İstem**, c.3, s.203-222.

DÂREKUTNÎ, Ebû’l-Hasan Alî b. Ömer b. Ahmed, **el-İlel**, (Thk.) Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi, Dâru’t-Taybe, Riyâd 1405.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl, **Sünen**, (Thk) Ahmed Zemlî-Hâlid el-Aylî, Beyrut 1407.

DEMİL, Emine “Ebû Dâvûd et-Tayâlîsi’nin (Ö. 204/819) Müsnedi ve Rivayet Üslubu” **Toplum Bilimleri Dergisi**, c.9, s.399-424.

DEMİRCAN, Adnan, **İtaat İle İsyan Arasında Dört Âlim**, Beyan Yayınları, İstanbul 2022.

- **Ali-Muaviye Kavgası**, Beyan Yayınları, İstanbul 2010.

- **Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi**, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.

- **Emeviler**, Beyan Yayınları, İstanbul 2018.

- **İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi**, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.

- **İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.

DEMİRCİ, Hatice, “**Hicrî İkinci Asırda Yemen’de Hadis**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2021.

DURMUŞ, İsmail, “Nadr b. Şümeyl”, **DİA**, c. 32, TDV yayınları, İstanbul 2006.

DÜNDAR, Muhamed Mücahid, “Ehl-i Sünnet’in Siyâsî Temâyülü Olarak Osmâniyye ve Osmânîler”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, c.13, s.91-119.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Davud b. el-Cârûd et-Tayâlisî, **el-Müsned**, (Thk.) Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1999.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş’âs b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, **Suâlâtü Ebû Dâvûd li Ahmed b. Hanbel fî cerhi’r-ruvâti ve ta’dîlihîm**, (Thk.) Ziyâd Mansûr Mahmud, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, Medine 1994.

-**es-Sünen**, (Thk.) Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Kâmil, Dâru’l-Risâleti’l-A’lemiyye, 1430.

EBÛ YA’LÂ, Halîl b. Abdullah b. Ahmed b. el-Halîlî el-Kazvînî, **el-İrşâd fî-ma’rifeti ulemâ’l-hadîs**, (Thk.) Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs, Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd 1989.

EBÛ NUAYM, Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfehânî, **Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ**, Dâru’l-Fikr, Kâhire 1996.

EBU’L-FAZL, İbn Ammâr, **İlelü’l-ehâdisi fî kitâbi’s-sahîhi li Müslim b. el-Haccâc**, (Thk.) Ali b. Hasan b. Ali b. Abdulhamîd, Dâru’l-Hicre, Riyâd 1991.

ERDAL, Ahmet Ferit, “**Tâbiun Bilginlerinden Katâde b. Diâme’nin Hayatı, Fikhî Görüş ve Rivayetleri**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2009.

ERKOÇOĞLU, Fatih, “**Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi**”, (“Yayınlanmış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Ankara 2006.

EZRÂKÎ, Ebû'l Velid Muhammed b. Abdullah, **Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr**, (Thk.) Abdülmelik b. Abdullah, Dâru'l-Hazr, Beyrut 1994.

FESEVÎ, Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, **el-Ma'rife ve't-târîh**, (Thk.) Dr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne 1410.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hasan” **DİA**, c.16, TDV yayınları, İstanbul 1997.

GÖMBEYAZ, Melek Yılmaz, **Ziyâd b. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)**, Fecr Yayınları, Ankara 2021.

GÖRGÜN, Tahsin “Hasan-ı Basrî”, **DİA**, c.16, TDV yayınları, İstanbul 1997, s.293-301.

GÜNDOĞDU, CENGİZ “Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri”, **EKEV Akademi Dergisi**, c.1, s.41-64.

GÜNEŞ, Yusuf, “**Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râvîler ve Rivâyetlerinin Değeri**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1999.

HÂKİM en-NİSÂBÛRÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed **Tesmiyetü men ahrecephümü'l-Buḥârî ve Müslim**, (Thk.) Kemal Yusuf el-Hût, Dâru'l-Cenân, Beyrut 1987.

HALÎFE b. HAYYAT, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, **Kitâbu't-Tabakât**, (Thk.) Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Matbaâtu'l Ânî, Bağdat 1968.

- **Târîh**, (Thk.) Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru't-Taybe, Riyâd 1985.

HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, **Gunyetü'l-mültemis fi izâhi'l-mültebis**, (Thk.) Yahya b. Abdullah el-Bekrî eş-Şehrî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2001.

- **el-Kifâye fi ma'rifeti usûli i'lmî'r-rivâye**, (Thk.) Mâhir Yasin el-Fahl, Dâru İbni'l-Cevzî, 1435.

- **er-Rihle fi talebi'l-hadîs**, (Thk.) Nureddin İtr, Dâru'l-Kütübi İbn Temiyye, Beyrut 1975.

- **el-Câmî' li ahlâki'r-râvî âdâbi's-sâmî'**, (Thk.) Mahmut Tahhân, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 2007.

- **Târîhu Medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisuhâ ve zikru kuttânihe'l-ulemâi min gayrî ehlihâ ve vâridihâ**, (Thk.) Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

HATİBOĞLU, İbrahim "Şu'be b. Haccâc", **DİA**, c.39, TDV yayınları, İstanbul 2010,

İBN ABDÜLBER, Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî, **Câmiu beyâni'l-îlim ve Fazlihi**, (Thk.) Ebû'l-Eşbel ez-Züheyri, Dâru İbni'l-Cevzî, Kâhire 1994, c.2, s.1173.

İBN ABDURABBÎH, **el-İkdu'l-ferîd**, (Thk.) Abdülmecîd et-Terhînî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, c.4

İBN ADÎ, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî, **el-Kâmil fi duâfâi'r-ricâl**, (Thk.) Neşri kontrol eden komisyon, Dâru'l-Fezzîk, Beyrut.

İBN ASÂKİR, Ebû'l Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetillah b. Abdullah b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.

İBN A'SEM, Ebû Muhammed el-Kûfî el-Ahbârî, **Kitâbü'l-fütûh**, (Thk.) Ali Şîrî, Dâru'l-Edvâ, Beyrut 1991.

İBN EBÛ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1953.

- **Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm müsne'den 'ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tabîîn**, (Thk.) Esad Muhammeed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr el-Bâz, Riyâd 1997.

- **Merâsîl**, (Thk.) Şükrullah b. Ni'metullah Kavcânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1397.

İBN EBÛ ŞEYBE, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî, **Musannef**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004.

- **Suâlâtâu Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe li Ali b. medini**, (Thk.) Ebû Ömer Muhammed Ali el-Ezheri, el-Fârûku'l-hadîs, ?,

İBN HACER, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **Tehzîbü't-tehzîb**, (Thk.) İbrahim Zeybek-Adil Mürşid, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1968.

- **Tebîrû'l-müntebih bi-tahrîril'l-müştebih**, (Thk.) Muhammed Ali en-Neccâr, Müessesetü'l-Mısriyyti'l-Amme, Kahire 1967.

- **Lisânu'l-mîzân**, (Thk.) Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, Beyrut 2002.

- **Takrîbü't-tehzîb**, (Thk.) Hâmid Abdullah el-Muhallâvî, Dâru'l-Hadîsi'l-Kâhire, Kâhire 2009.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, **Meşâhiru ulemâi'l-emsâr**, (Thk.) Muhammed b. Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ?, s.188.

- **Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn**, (Thk.) Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmâîl es-Selefî, Dâru's-samî'i, Riyâd 2000.

- **es-Sikât**, (Thk.) Muhammed Abdü'l-Muîd, Haydarâbâd 1973-1983.

İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî, **es-Sahîh**, (Thk.) Dr.Muhammed Mustafa el-Azamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1980.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr Dav' Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî, **Tefsîru'l-Kurâni'l-'azîm**, (Thk.) Sâmi Muhammed b. Sellâme, Dâru't-Taybe, Riyâd, 1997.

İBN KEYYÂL, Ebü'l-Berekât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîb ed-Dımaşkî, **el-Kevâkibü'n-neyyirât fî ma'rifeti men ihtelata mine'r-ruvâti's-sikât**, (Thk.) Abdü'l-kayyûm Abdurabbî'n-nebî, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekke 1999.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, **el-Meârif**, (Thk.) Servet Ukkâşe, Dâru'l-Meârif, Kâhire.

- **Uyûnü'l-ahbâr**, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut ?.

- **el-İmâme ve's-siyâse**, (Thk.) Ali Şîrî, Dâru'l-edvâ, Beyrut 1990.

İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kavîni, **es-Sünen**, Dâru't-Ta'sîl, Kâhire 2014.

İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, **Lisânu'l-arab**, Dâru's-Sadr, Beyrut ?.

İBN MENCÛYE, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, **Ricâlu Sahîhi Müslim**, (Thk.) Abdullah Leysî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1987.

İBN NUKTA, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî b. Ebû Bekr b. Şücâ' el-Bağdâdî, **Tekmiletü'l-ikmâl**, (Thk.) Abdü'l-kayyûm Abdurabbî'n-nebî, Câmiatu Ümmi'l-kurâ, Mekke 1987.

İBN RECEB, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, (Thk.) Hemmâm Abdurrahîm Saîd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987.

İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. el-Menî el-Kâtib el-Hâşimi el-Basrî el-Bağdâdî, **et-Tabakâtü'l Kübrâ**, Dâru's-Sadr, Beyrut 1968.

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, **Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere**, (Thk.) Fehîm Muhammed Şeltût

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, **Kitâbü'd-Duafâi ve'l-metrûkîn**, (Thk.) Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

- **el-Muntazâm fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-ümem**, (Thk.): Muhammed Abdülkâdir Ata-Mustafa Abdülkâdir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

- **Sıfatü's-safve**, (Thk.) Hâlid Mustafa Tartûsî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2012.

- **Âdâbü'l-Hasan el-Basrî ve zühüdü ve mevâizuhu**, (Thk.) Süleyman el-Hareş, Dârü'n-Nevâdir, Beyrut 2008

İBNÜ'L ESÎR, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Kâmil fî't-târîh**, (Thk.) Muhammed Yusuf ed-Dakkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

İBNÜ'L-MÜBERRİD, **Bahru'd-dem fî men tekelleme fîhi el-İmâm Ahmed bi medhin ev zemmin**, (Thk.) Abdurrahman es-Sûfî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1996.

İBNÜ'S-SALÂH, , Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şhrezûrî, **Ulûmü'l-hadîs**, (Thk.) Nureddin İtr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.

İCLÎ, Ebü'l Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, **Ma'rifetü's-sikât min Ricâli Ehli'l İlmi ve'l Hadîs ve min ed-Duafâi ve Zikri Mezâhibihim ve**

Ahbârihim, (Thk.) Abdülalîm Abdülazîm Bestevî, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1985.

İLHAN, Avni, “Amr b. Ubeyd”, **DİA**, c.3, TDV yayınları, İstanbul 1991.

İSTEMİ, Fuat, “Evvabin Namazı ile İlgili Rivayetlerin İsnad ve Metin Açısından Değerlendirmesi”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, c.12, s.142-148.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasan Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, **Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezîle**, (Thk.) Fuâd Seyyid, Dâru'l-Farâbî, Beyrut 2017.

- **Şerhu Usuli'l-Hamse**, (Thk.) Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbe, Kahire 1996.

KANDERMİR, Mehmet Yaşar, **Mevzû Hadisler**, İFAV, İstanbul 2012.

- “Gunder”, **DİA**, c.14, TDV yayınları, İstanbul 1996.

- “Affân b. Müslim” **DİA**, c.1, TDV yayınları, İstanbul 1988.

KARAHAN, Abdullah, “Yezîd b. Zürey”, **DİA**, c.43, TDV yayınları, İstanbul 2013.

- “Tebûzekî”, **DİA**, c.40, TDV yayınları, İstanbul 2011.

KARATAŞ, Mustafa, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı**, Ensâr, İstanbul 2017.

KAYA, Ali, **İlk Dönem Hadis Tartışmaları**, İFAV, İstanbul 2018.

KAYLI, Recep, “**Amr b. Ubeyd'in Hayatı ve Hadisçiliği**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2021.

KELÂBÂZÎ, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî, **Ricâlu sahîhi'l-Buhârî**, (Thk.) Abdullah el-Leysî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1987.

KELEŞ, Ahmet, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, Fecr Yayınları, Ankara 2020.

KIRBAŞOĞLU, M.Hayri, **Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları**, Otto Yayınları, Ankara 2011.

KOÇİNKAG, Mansur, **Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018.

KOÇYİĞİT, Talat, **Hadisçiler Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara ?.

KUZUDİŞLİ, Bekir, **Hadis Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2017.

-**Hadis Rivayetinde Bağlam –sebebü îrâdi'l-hadîs**, Klasik Yayınları, İstanbul 2020.

KUTLU, Sönmez, **Selefilğin Arka Planı –İslam Düşüncesindeki İlk Gelenekçiler-**, Otto Yayınları, Ankara 2016.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Harre”, **DİA**, c.16, TDV yayınları, İstanbul 1997.

MADEN, Ömer Faruk, “**Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2018.

MALATÎ, **et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'**, (Thk.) Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire 1968.

MİZZÎ, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf, **Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl**, (Thk), Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.

MÜSLİM, **el-Câmi'u's-sahîh**, (Thk.) Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, **es-Sünen**, (Thk.) Hasan Abdulmunim Şelbî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.

NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, **İrşâdü't-tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti sünen-i hayri'l-halâik**, (Thk.) Nureddin İtr, Dâru's-Selâm, Kâhire 2013.

ÖZ, Mustafa, "İbrahim b. Abdullah", **DİA**, c.21, TDV yayınları, İstanbul 2000.

ÖZAFŞAR, Mehmet Emin **İdeolojik Hadisçilin Tarihi Arka Planı**, Otto Yayınları, Ankara 2015.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Büsr b. Ebû Ertât", **DİA**, c.6, TDV yayınları, İstanbul 1992.

- "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", **DİA**, c.15, TDV yayınları, İstanbul 1997.

- "Eşter", **DİA**, c.11, TDV yayınları, İstanbul 1995.

ÖZDİNÇ, Rıdvan, **İ'tikâd ve Siyaset –Sünni Kelâmında İmamet-Hilafet Meselesi-**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

ÖZKAN, Halit, "Tayâlisi", **DİA**, c.40, TDV yayınları, İstanbul 2011.

ÖZKAN, Mustafa, **Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.

ÖZTÜRK, Mustafa, "Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvîleri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.12, s.77-112.

PEZDEVÎ, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdülkerîm, **Usûlu'd-dîn**, (Thk.) Heinz Peter Lans, el-Mektebetü'l-ezheriyye, Kahire 2003.

POLAT, Salahaddin, "İbn Uleyye", **DİA**, c.20, TDV yayınları, İstanbul 1999.

RABAÎ, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman b. Zebr ed-Dımaşkî, **Târîhu Mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim**, (Thk.) Abdullah Ahmed Süleyman, Dâru'l-Asime, Riyâd 1410.

RÂMEHÜRMÜZÎ, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasan b. Abdurrahman b. Hallâd, **el-Muhaddisü'l-fâsil beyner'r-râvî ve'l-vâî**, (Thk.) Muhmmmed Muhibbduddîn Ebû Zeyd, Dâru'd-dehâin, 2016.

SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim en-Nisâbûrî, **el-Keşf ve'l-beyân**, (Thk.) İmam Ebû Muammed b. Âşur, Dâru İhyâ'i-Türâsi'l-Mecîd, Beyrut 2002.

SARIÇAM, İbrahim, İrfan AYCAN, **Emevîler**, TDV yayınları, Ankara 2020.

SARÎ, Adem, “**Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2021.

SAYRAFÎ, Takiyyüddin Ebû ishâk İbrahim, **el-Müntehâb mine's-siyâk li-târîhi Neysâbûr**, (Thk.) Muhammed Ahmed Abdülazîz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1989.

SEHÂVÎ, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed, **el-Mütekkelimûn fi'r-ricâl**, (Nşr.) Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebeü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Halep ?.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, **Ensâb**, (Nşr.) Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Haydârâbâd 1977.

SEMERKANDÎ, Alâeddin Ali b. Yahya, **Bahru'l-ulûm**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (Thk.) eş-Şeyh Ali Muhammed - eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut 1993.

SÜYÛTÎ, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, **Tedrîbü'r-râvî fî Şerhi Takrîbî'n-Nevevî**, (Thk.) Ebû Abdurrahman Sâlih b. Muhammed b. Avîza, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 1996.

SÛT, Abdunnasır, **İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler –Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dımaşki-** Fecr Yayınları, Ankara 2014.

- **Basra ve Mu‘tezile İlk Üç Asır**, Endülüs Yayınevi, İstanbul 2018.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed, **el-Mile'l ve'n-nihâl**, (Thk.) Kısra Salih Aylî, Müessesetü'r-risâle, Şam 2019.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Amüllî, **Câmi'ü'l-beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân**, (Thk.) Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Riyâd 2003.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre et-Tirmizî, **el-Câmi'ü'l-kebîr**, (Thk.) Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 1996.

- **el-İlelü'l-Kebîr**, (Thk.) es-Seyyid Subhi es-Sâmirâî, es-Seyyid Ebû'l Muâti en-Nûrî ve Mahmûd Muhammed Halîl es-Saîdî, Mektebetü'n-Nehdatü'l-Arabî, Beyrut 1989.

TOPGÜL, Muhammed Enes, **Rivayetten Râvî'ye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?**, İFAV yayınları, İstanbul 2019.

- **İsnâdı Okumak –Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdı Rolü-**, İFAV, İstanbul 2020.

-“Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketlerinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”, **Dîvân**, c.22, s.1-31.

-Muhammed Enes-MADEN, Ömer Faruk, “Ehl-i Hadis Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, ?, s.37-68.

TOSHIHIKO, İzutsu, **İslam Düşüncesinde İman Kavramı**, (Çev) Selahattin AYAZ, Pınar Yayınları, İstanbul 2018.

TURHAN, Halil İbrahim, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi –Hicrî İlk İki Asır-**, İFAV, İstanbul 2015.

UÇAR, İlyas, **Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebâsı**, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.

- UĞUR, Müctebâ “Abdurrahman b. Mehdî”, **DİA**, c.1, TDV yayınları, İstanbul 1988.
- UKAYLÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsa, **ed-Duâfâu’l-kebîr**, (Thk.) Abdülmü’tî Emin el-Kal’acî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1984.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Halka”, **DİA**, c.15, TDV yayınları, İstanbul 1997.
- “Amel”, **DİA**, c.3, TDV yayınları, İstanbul 1991.
- USLUER, Mehmet, “**Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra’da Toplum**”, (“Yayınlanmış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Ankara 2021.
- UZUN, Nihat **Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi**, Pınar Yayınları, İstanbul 2011.
- UZUNPOSTALCI, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, **DİA**, c. 10, TDV yayınları, İstanbul 1994.
- ÜÇÖK, Bahriye, **İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler**, Kırmızıkeçi Yayınları, İstanbul 2021.
- ÜZÜM, İLYAS, “Osmâniyye” **DİA**, c.33, TDV yayınları, İstanbul 2007.
- VAN ESS, JOSEF (2008), “Mu‘tezile: İslam’ın Akılcı Yorumu –I”;
- Veysel Kasar (Çev.) **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.13, s.291-299.
- YAHYA b. MAÎN, Ebû Zekerîyya b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, **Târîh**, (ed-Dûrî), Merkezü’l-Bahsi’l-İlmi ve İhyâu’t-Türasi’l-İslâmi, Mekke 1979.
- **Ma‘rifetü’r-ricâl rivâyetü ebî’l Abbâs İbn-i muhriz el-bağdâdî** (Thk.) Ebu Ömer Muhammed b. Alî el-Ezherî, el-Fâruku’l-hadîs.
- YÂKUT, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu‘cemü’l-büldân**, Dâru’s-sâdir, Beyrut 1977.
- YARAN, Rahmi, “Bidat”, **DİA**, c.6, TDV yayınları, İstanbul 1992.

YAVUZ, Yusuf Şevki , “Ehl-i bid‘at”, **DİA**, c.10, TDV yayınları, İstanbul 1994.

YİĞİT, İsmail, **Emeviler**, İsam Yayınları, İstanbul 2021.

- “Sıffin”, **DİA**, c.37, TDV yayınları, İstanbul 2009.

YÜCEL, Ahmet, **Hadis Tarihi**, İFAV, İstanbul 2012.

- **Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi –Hicrî İlk Üç Asır-** İFAV, İstanbul 2014.

YÜCEL, Selahaddin, **Hadis Literatüründe “Kitâbü’s-Sünne” Geleneği**, Mizan Yayınevi, İstanbul 2014.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, **Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ’**, (Thk.) Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1982, c.7, s.149.

- **Mîzânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl**, (Thk.) Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru’l-Ma’ife, Beyrut.

- **el-Muğnî fî’l-dua‘fâ**, (Thk.) Abdullah b. İbrahim el-Ensârî, İdâretü İhyâ’i-Türâsi’l-İslâmî, ? 1987.

- **er-Ruvâtü’s-sikâtü’l-Mütekellümü fihim bimâ lâ yücibu raddehum**, (Thk.) Muhammed İbrahim el-Mevsili, Dâru’l-Beşâiri’l-İslamiyye, Lübnan 1992.

- **Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhir ve’l-â‘lâm**, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, (Thk.) Ömer b. Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1987-2004.

- **Zikru Men Yü’temedu Kavlu fî’l-Cerh ve’t-Ta’dîl**, (Nşr.) Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebeü’l-Matbûâ’ti’l-İslâmiyye, Halep.

- **Tezkiretü’l-huffâz**, (Thk.) Zekeriya Umeyrât, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1998.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah et-Türkî el-Mısrî eş-Şâfiî, **en-Nüket alâ Mukaddimeti İbnü'ü's-Salah**, (Thk.) Zeynel Âbidin b. Muhammed, Mektebetü Edvâi's-Selef, Riyâd 1998.

ZİRİKLÎ, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî, **el-A'lâm**, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2002.

WATT, W. Montgomery, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (çev.) Ethem Ruhi Fığlalı, İzmir Fakültesi İlâhiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2017.

